

AKİF ƏLİ

**MİRZƏ ƏLƏKBƏR
SABİRİN
SATİRA SƏNƏTKARLIĞI**

Azerbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

Akif ƏLİ

Mirzə Ələkbər Sabirin satira sənətkarlığı

BAKİ – 2012

Akif ƏLİ

Mirzə Ələkbər Sabirin
satira sənətkarlığı

«TƏHSİL»
BAKİ – 2012

Akif ƏLİ

A45 Mirzə Ələkbər Sabirin satira sənətkarlığı.
Bakı, «Təhsil», 2012, 256 səh.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri, şair-publisist Mirzə Ələkbər Sabirin anadan olmasının 150 illik yubileyinə həsr olunmuş bu kitaba müəllisin ayrı-ayrı vaxtlarda M.Ə.Sabir haqqında yazdığı məqalələr və monoqrafiya daxil edilmişdir. Oxucuların Sabir yaradıcılığının mahiyyətini daha dərinində dərk etməsi və onun haqqında daha geniş təsəvvür əldə etməsi üçün kitaba, həmçinin «Hophopnamə»dən bəzi şeirlər və illüstrasiyalar da daxil edilmişdir.

**Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinin keçirilməsi
haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Sərəncamı**

2012-ci ilin may ayında böyük Azərbaycan şairi, bədii-ictimai fikir tariximizdə yeni ədəbi məktəbin banisi, görkəmli maarifşərvər Mirzə Ələkbər Sabirin (Məşədi Ələkbər Hacı Zeynalabdin oğlu Tahirzadənin) anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

Mirzə Ələkbər Sabir çoxəsrlik poeziyamızın parlaq ənənələrini layiqincə yaşatmaqla bərabər, ədəbiyyatımızı keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəldərək onu ictimai məfkurə baxımından daha da zənginləşdirən söz ustası kimi geniş şöhrət tapmışdır. «Molla Nəsrəddin» jurnalı ətrafında formallaşmış ədəbi cərəyanın aparıcı simalarından olan mütəfəkkir şairin yüksək istedadla yaratdığı əsərlərin başlıca mövzusunu mənəvi saflığa, mədəni yüksəlişə və maariflənməyə çağırış təşkil etmişdir.

Milli mədəniyyətimizin inkişafına misilsiz töhfələr vermiş Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinin təntənəli suratdə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yəzicilər Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 1 iyun 2010-cu il**

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Satira – ən mübariz ədəbi janrlardan biridir.

Satirik əsərin amalı bilavasitə «inkar etməklə», «etiraz etməklə», «razılaşmamaqla» və s. əqidə təzahürlərinə bağlıdır. Satirikin məqsədi təqnid obyektini qrotesklər, hiperbolalar vasitəsilə işa etmək, nəticə etibarilə cəmiyyətin inkişafı üçün zəruri olan islahat prosesinə təkan verməkdir.

Həqiqi satirikin gülüşü – daha yüksək, daha işıqlı arzuların, gözəllik uğrunda mübarizənin, ideal naminə «fəallığın» göstəricisinə çevrilir.

Satirik inkar niyyəti nəyisə dağdırıb, məhv edib əvəzində yenisini, müasirini (və mütləq daha mütərəqqisini) yaratmaq istəyindən irəli gəlir.

Bütün zamanlarda bədii gülüş dağdırıcı və qurucu xassəli ictimai akta çevrilibdir. Vətəndaş cəsarətinə malik sənətkarın gülüşü geniş oxucu kütləsinin diqqətini müəyyən problemə yönəltməklə onları birgə mübarizəyə səsləmiş olur.

Xəlqilik və dinamika satiranın demokratik mahiyyətindən irəli gəlir.

Bütün zamanlarda satirik inkar – yenilik arzusunda olan sənətkarın gözəllik, ülvilik, ucalıq meylinin, işıqlı ideallarının, mütərəqqi niyyətlərinin təsdiqi və təzahürü kimi meydana çıxır.

Müəllif

M.Ə.SABİR
(1862–1911)

Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadə 1862-ci il mayın 30-da Şamaxıda anadan olmuşdur. Atası kiçik baqqal dükəni olan dindar bir kişi idi və Ələkbəri gələcəkdə ruhani görmək istəyirdi. Buna görə oğlu səkkiz yaşına çatanda onu mollaxanaya qoymuşdu.

Mollaxanada şagirdlərin ilk vəzifəsi Qurani oxumaq idi. Ancaq Ələkbər Qurani oxuyub başa vurmadan yazı yazdığı üçün mollası tərəfindən falaqqaya salınıb döyülmüşdü. Onu sıxan yalnız mollaxanadakı dözülməz qanun-qaydalar, maraqsız keçən dərslər idi. Evdə ata və anası səkkiz yaşılı oğullarını oruc tutmağa, namaz qılmağa məcbur edirdilər. Sabirin uşaq vaxtı yazdığı üç misralıq ilk şeirində bu acı həqiqət çox təsirli ifadə olunur:

*Tutdum orucu irəməzanda,
Qaldı iki gözlərim qazanda,
Mollam da döyür yazı yazanda...*

Sabir 12 yaşına qədər mollaxanada oxumuş, sonra məşhur şair Seyid Əzimin açdığı yeni üsullu məktəbə keçmişdi. Bu məktəb onun üçün saydalı olmuş, xüsusilə biliyinin və şairlik istedadının inkişafına kömək etmişdir. Müəllimi Ələkbərə fars dilindən şeirlər tərcümə etdirir, sonra bu tərcümələri oxuyub ona məsləhətlər verir, məktəbli şairin yaradıcılıq həvəsini artırırı.

Seyid Əzim öz şagirdinin tərcümələri ilə bərabər, orijinal şeirlərini də oxuyub redaktə edirmiş. Lakin bir-iki il sonra atası Ələkbəri təhsildən ayırib öz dükənində köməkçi işlədir. Ancaq elmə və ədəbiyyata həvəsi sönməyən gənc yenə oxuyub-yazmağında davam edir. Dostu Abbas Səhhətin yazdığına görə, Sabir alış-verişdən ziyadə oxuyub-yazmağa həvəs

göstərdiyi üçün atası hirslənib tez-tez onu məzəmmət edirmiş, hətta bir dəfə şeir dəftərini da ciribmiş.

Atasının bu hərəkəti gənc Sabirə ağır təsir etsə də, onu mütləciədən və şeir yazmaqdan çəkindirə bilmir. Əksinə, bu münasibətlə yazdığı bir qıtəsində o, şeir dəftərinin atası tərəfin-dən cirilmasına cavab olaraq şairlikdən əl çəkməyəcəyini, atası onu bir də incidərsə, Şamaxıdan çıxıb gedəcəyini qeyd edir.

Doğrudan da, Sabir atasının verdiyi əzab-əziyyətdən xilas olmaq üçün 1885-ci idə ziyanat adı ilə səyahətə çıxb, Orta Asiyaya, oradan da İrana gedir. O, Səbzivar, Nişapur, Səmərqənd, Buxara, Xorasan və başqa şəhərləri görür. Bir tə-rəfdən yerli feodal və ruhani ağaların taladığı bu yerlərin yoxsulluğu və cəhaləti şairə ağır təsir bağışlayırsa, o biri tə-rəfdən bu şəhərlərdə tərəqqipərvər alim və yazılıclarla görüşüb tanış olur.

İlk səfərindən qayıdanandan sonra 1887-ci ildə o, qohumlaşrından olan Büllurnisə adlı qızla evlənir. On beş il ərzində onun səkkiz qızı, bir oğlu dünyaya gəlmüşdir. Belə böyük ailə sahibi olmaq Sabirin vəziyyətini olduqca çətinləşdirmişdi. Başqa bir sənəti olmayan şair ailəsini dolandırmaq üçün sabun bişirib satır, ailəsini çox çətinliklə dolandırırdı. Buna baxmayaraq, o, yenə dövrünün qabaqcıl ziyahları ilə əlaqə saxlayır, bədii yaradıcılıqla məşğul olurdu.

1902-ci ildə baş vermiş dəhşətli zəlzələ şəhəri tar-mar etmişdi. Yanğın nəticəsində şəhərdə yüzlərca imarət yanıb küla dönmüş, əhalinin çox hissəsi evsiz-eşiksiz, quru yerdə qalmışdı. Bu zaman Sabirin evi də dağılımışdı. Şair təkbaşına böyük bir çətinliklə ailəsi üçün müvəqqəti bir daxma düzəltmişdi.

Xatirələrdə deyilir ki, çox fədakar, qayğıkeş, mehriban ailə başçısı olan Sabir uşaqlarının yalnız maddi ehtiyacını deyil, mənəvi rahatlıq və tərəqqisini də təmin etməyə çalışmışdır. O, arvadını və qızını savadlı görmək istəyir, onlara əlisba öyrədirmiş. Şairin qızı Səriyyə sonralar yazırkı ki, həyatının olduqca ağır, sıxıntılı keçməsinə baxmayaraq, atam xoşzlü, zarafatçı, səmimi idi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk illərində ağır ailə qayğısı çəkən Sabir şeirdən bir qədər uzaqlaşsa da, tamam ayrılmışdı. 1901-ci ildə Şamaxiya qayıdan Abbas Səhhətin bu zaman ona mənəvi cəhətdən böyük köməyi dəymişdi. Onlar boş vaxtlarında Şamaxının o zamankı ziyalılardan Ağəli bəy Naseh və Məhəmməd Tərrahla kiçik bir ədəbi məclis düzəldib, axşamlar klassik şairlərin və ya özlərinin şeirlərini oxuyub təhlil və müzakirə edirdilər.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Sabirin şeirləri mətbuat səhifələrində görünür. 1903-cü ildə «Şərqi-Rus» qəzetində onun şəiri çap olunur. Bir qədər sonra isə o, «Həyat» qəzetiində şeir çap etdirir. 1906-ci ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalını öz arzularına müvafiq həqiqi bir xalq jurnalı kimi qarşılayıb, onun ən sevimli şairi, ən fəal müəlliflərindən biri olur.

Bu zamandan C.Məmmədquluzadə ilə Sabir arasında qırılmaz dostluq münasibətləri yarandı. Hər iki sənətkar əməkçi xalqın qanını soran zalim ağalara, yaltaq ruhanilərə, satqın ziyalılara sarsıcı zərbələr vururdu. Bütün bunların nəticəsi olaraq Sabir özünə çoxlu dost qazandığı kimi, düşmən də qazanmışdı. Şeirlərini gizli imzalarla yazmasına baxmayaraq, istər Şamaxıda və Bakıda, istərsə də Azərbaycanın başqa yerlərində və İranda bir çox irticaçılar şairin əsərlərini pisləyir, onun yazdığını oxuyanları kafir elan edirdilər. Hətta bəzən ruhanilər Sabirin ölümünə fitva verir, varlılar ona hədələyici məktublar göndərir, qoçular küçədə yoluunu kəsib ağır sözler deyirdilər.

1907-ci ilin əvvəllərində Sabir sabun bişirib satmaqdan əl çəkib, mətbuat və maarif sahəsində çalışmaq, şeir yaradıcılığını daha müntəzəm davam etdirmək qərarına gəlir. O, Bakıya gəlib bir müddət «İrşad» qəzetiinin redaksiyasında korrektor işləyir və müəllimlik imtiyazı əldə etmək üçün imtahan verməyə hazırlaşır. Bu arada Qori Müəllimlər Seminariyasında işləyən müəllim dostlarından bir neçə fərəhli məktub alır. Həmin məktublarda deyilirdi ki, yaxın zamanlarda seminariyanın Azərbaycan şöbəsində müəllim yeri boşalacaqdır. Dost-

ları şairə həmin yeri tutmaq üçün təşəbbüs etməyi məsləhət görür və bu işdə ona kömək edəcəklərini bildirirlər.

1908-ci il aprelin 11-də Bakı quberniya ruhani idarəsində imtahan verən şair mayın 7-sində Tiflisə gedib, Qafqaz şeyxüllislamı idarəsindən ana dili və şəriət müəllimi diplomu alır. Lakin Qoridən aldığı bir məktubdan sonra o, seminariyadan ümidiñi kəsməli olur. Bir müddət şair Şamaxı məktəblərindən birində köməkçi müəllim sıfəti ilə dərs deyir. Müəllim yoldaşları onun dərin bilik və pedaqoji ustalıqla verdiyi dərsləri çox bəyənirlər.

Həmin ilin sentyabr ayında Sabir çoxdan arzuladığı «Ümid» məktəbini açmağa müvəffəq olur. Bu məktəbdə 60-a qədər şagird oxuyurdu. Yeni üsulda olan başqa məktəblərdəki kimi, burada da şagirdlər skamyada oturur, əyani vəsaitlərdən istifadə edir, ekskursiyaya çıxırlar. Məktəbdə ana dili, fars dili, hesab, coğrafiya və təbiətə dair məlumat verilir. Quran və şəriət dərsləri tədris edilirdi.

1910-cu ilin əvvəllərində Sabir Bakıya islamaya gəlir. Əvvəlcə «Zənbur» jurnalının redaksiyasında çalışır. Az sonra Balaxanı məktəbində böyük həvəslə dərs deməyə başlayır. Müəllimliyi ilə bərabər, şair Balaxanı neft mədənlərində işləyən fəhlələrə, yerli inqilabçılara yaxınlaşaraq, onların açdıqları «Nur» kitabxanasının fəal üzvü olur. O ilin yazından Sabir Bakıda çıxan «Günəş» və «Həqiqət» qəzetlərinin redaksiyasında işləyir. «Günəş» qəzeti hər həftənin cümə günü «Palanduz» sərlövhəsi ilə gülüş səhifəsi buraxırdı. Sabir bu səhifədə «Nizədar» və «Çuvalduz» imzaları ilə müntəzəm surətdə ifşaçı əsərlər çap etdirir. Şair, eyni zamanda «Molla Nəsrəddin»ə də yazmaqdə davam edir.

Aylarla ehtiyac içinde, ißsiz, əzab-əziyyətla dolanan böyük şair 1910-cu ilin axırlarında ciyər xəstəliyinə tutulub. Şamaxıya qaydırır. 1911-ci ilin may ayında o, müalicə üçün Tiflisə gedib, dostu C. Məmmədquluzadənin evində qalır. «Molla Nəsrəddin»in əməkdaşları şairə böyük qayğıkeşlik göstərirler. Xəstəliyinin getdikcə şiddətləndiyinə baxmayaraq, Sabir yenə şeir yazmağa davam edir, yeni-yeni təziyanələr üzərində işlə-

yir, «Molla Nəsrəddin» jurnalının redaksiya işlərinə yaxından kömək edir.

Iyun ayında həkimlər şairə cərrahiyə əməliyyatı aparmağı təklif edirlər. Lakin xəstə buna razı olmur. O, Şamaxıya qayıdır. Axır günlərindən birində şair deyir:

*İstərəm ölməyi mən, leyk qaçar məndən acəl,
Gör nə bədbəxtəm, acəldən də gərək naz çəkəm!*

«Molla Nəsrəddin» jurnalı 1911-ci ildə, 14-cü sayında xəstə şairə maddi yardım etməyə çağırın bir elan dərc edir. Bu elandan sonra Rusiyanın və Şərqi bir çox şəhərlərindən onlarla oxucu böyük xalq şairinə məhəbbət və hörmət əlaməti olaraq «Molla Nəsrəddin»in ünvanına ianə göndərirlər.

Xəstəliyinin çox şiddetləndiyini və ona başqa bir əlac olmayacağını görən şair cərrahiyə əməliyyatına razı olub, iyulun 8-də Bakıya gəlir. Lakin artıq həkimlər cərrahiyənin də heç bir fayda verməyəcəyini söyləyərək, ona tez Şamaxıya qayıtmayı məsləhət görülür. Jurnalist H.Qasımov xəstə şairlə Bakıda son görüşünü xatırlayaraq yazır: «...Qəzetdə yazarsan, Sabir deyirdi ki, mən vücudumda olan ətimi xalqımın yolunda çürütdüm. Əgər ömür vəfa etsəydi, sümüklərimi də xalqımın yolunda qoyardım».

1911-ci il iyulun 12-də, həyatının və yaradıcılığının ən parlaq bir vaxtında Sabir vəfat edir. Şairin cənazəsi Şamaxıda «Yeddi günbəz qəbiristanlığı»nda dəfn olunur.

Sabirin xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq vəfatından bir il sonra, 1912-ci ildə arvadı Büllurnisə xanım, dostları Abbas Səhhət və M.Mahmudbəyovun səyi ilə onun şeirləri «Hophopnamə» adı ilə çap olundu. Oxular kitabi hərarətlə qarşılıdılar. İki il sonra xalqın ianəsi ilə «Hophopnamə»nin ikinci, daha mükəmməl nəşri buraxıldı.

Sovet hakimiyyəti illərində Sabir ırsinə maraqlı görülməmiş dərəcədə artdı, «Hophopnamə» böyük tirajla bir neçə dəfə çap olundu.

*Kim ki, insanı sevər, – aşiqi-hürriyyət olur,
Bəli, hürriyyət olan yerdə də insanlıq olur!*

MİLLİ DİRÇƏLİŞİMİZİN BEŞİYİ BAŞINDA

Əziz oxucu!

Əcal aman versəydi, may ayının 30-da böyük Mirzə Ələkbər Sabirin 129 yaşı tamamlanardı. Uzunömürlülər diyarı olan yurdumuzda bu yaş, bəlkə də, adı bir yaş sayılırdı. Amma təəssüs ki, ürəyi xalq və millət üçün çırpinan bütün böyük qəlbli adamlar kimi, Sabir də amansız əzabların əlin-dən dünyasını tez dəyişməyə məcbur olur.

Allah ona rəhmət eləsin!

Nə yaxşı ki, heç olmasa cəmi qırx doqquz illik həyatı boyunca o, bizə zəngin bir ədəbi, mədəni, fəlsəfi irs qoyub gedib. «Aypara» qəzetiñin ilk nömrəsində «bismillahi» milli rəmzi-miz olan üçrəngli, ay-ulduzlu bayraqımızla etmişdik. Bu dəfə isə başımız üzərinə milli ruhumuzun rəmzi kimi ulu Sabirin müqəddəs əksini ucaltmağı özümüzə borc bildik. Axı milli demokratik ideyaların hazırlanmasında M.Ə.Sabirin də xidmətləri böyükdür.

* * *

Qafqazda, Orta Asiyada və bütün Yaxın Şərqi ölkələrində görkəmli satirik kimi tanınan Sabir hər bir səmimi ziyalı, xalqını sevən vətəndaş üçün «milli ruhumuzun simvolu» kimi əzizdir, qiymətlidir. Onun adı, əsərləri yüksək ideallar naminə aparılan bütün mübarizələrdə hörmətlə yad edilir, nümunə göstərilir, mücəssəmə timsalına çevrilir.

Sabirin yaradıcılığı XX əsrin ilk iyirmi illiyində olduğu kimi, son iyirmi illiyində də aktual səslənir, əhəmiyyətini itirmədən dövrün, insanların xarakterini, xasiyyətini açmaqda, demokratik düşüncələri aşkarcasına izhar və təsdiq etməklə, həqiqəti ucadan və açıq-açığına söyləməkdə tərəqqipərvər insanların köməyinə çatır.

Yazılı ədəbiyyatımızın əvəzsiz inciləri, xalqın mənəviyyat tarixinin nişanələri olan neçə kitabı arasında «Hophopnamə»nin də öz yeri, öz səsi, öz nəfəsi var. Ölmez «Dədə Qorqud» dastanı, müdrik Nizami «Xəmsə»si, şirin Molla Nəsrəddin lətifələri, mərdanəlik dastanları, lirik Füzuli «Divan»ı, həzin Mirzə Şəfi nəğmələri, ağrılı Mirzə Cəlil hekayələri, nikbin Üzeyir bəy Hacıbəyli komediyaları kimi, Sabirin «Hophopnamə»si də özünün qeyri-adi tragikomik ruhu ilə milli mədəniyyət yaddaşımızın möhtəşəm abidəsinə çevrilib. Xalq danışq dilimizin Böyük Ensiklopediyası sayılmağa layiq bu zəngin xəzinədə hər dürlü sözə, xəlqi ifadəyə, iti təfəkkürlə deyilmiş ibarəyə, işarəyə, eyhama rast gəlmək olar.

«Hophopnamə», hər şeydən əvvəl, doğulan yeni eranın ictimai-siyasi mənzərəsini eks etdirən bədii salnamədir. «Hophopnamə» həm də dahi bir yaradıcının dünyagörüşünün, həyat amalının, estetik idealının məcmusudur. Burada Sabirin bilik və mədəni səviyyəsi, idrak qabiliyyəti, danışıqlı, davranışlı, zövqü, arzuları, istəkləri eks olunmuşdur.

«Hophopnamə» kimi sanballı kitabın bəzən cəmi qırx doqquz il ömür sürmüş bircə nəfər tərəfindən yazıldığına inanmaq olmur. Çünkü bu kitabda onilliklərin deyil, yüz illərin, min illərin yaddaşı, qədim bir tarixin sorağı var, əsrlərin sınağına tuş gələn amallar, arzular var, inam və əqidə prinsipləri var; bu kitabda bir fərdin, bir şəxsin yox, çoxluğun, kütlənin, xalqın səsi var.

Adətən, sənətkarın «günün nəbzini tuta bilməsi» yaradıcılıqda «aktuallıq», yüksək «sayıqlıq» istedadı kimi qəbul edilir. Lakin Sabir təkcə «günün» yox, «dövrün», bütün epoxanın nəbzini tuta bilmışdı və onun poeziyasına əbədiyaşarlıq gətirən də məhz bu keyfiyyətdir.

Sabir dünən də aktual idi, bu gün də aktualdır, sabah da aktual olaraq qalacaqdır. Sabir bəşərin bütün dövrləri və zamanları üçün aktualdır.

Sabir saxtakar «ziyalılarının», «millət» və «Vətən» kəlmələri ilə alver edənlərin mənəvi paxırını açmış, «maskalarını»

yırtmış, üzlərində olan «zahiri münəvvərlik parıltısını» götürüb onları satira güzgüsnə salmış, mənən iflasa uğramış ri-yakar siyasetçilərə acı-acı gülmüşdür.

Geniş «Hophopnamə» meydanına cəm etdiyi «oyunçuları», «kostyumlu və maskalı» personajları Sabir bütün qanı, canı, varlığı, keçmiş ilə bağlı olduğu xalqın arasında, el-oba içində, şəhərdə, kənddə, bazarda, dükanda, çayxanada, meydanda, karvansarada, məhəllələrdə görüb hafızasında hifz eləmişdi.

El-oba içində camaatın Zilli-Sultani yaxalayıb, «Zilli-Sultan, bura say, döydürüb aldıqlarını, söydürüb aldıqlarını!» – dediyini eşitmişdi. Rey bazarında dükan açıb «çox ucuz qymətə» «Cami-Cəm, rəyəti-Key, təxti-Qubad», «Qəsri-Şirin, əsəri-Key», «Səbzivar ilə Məyamey», «dövləti-Qacar», bir sözla, bütün Vətəni, cəmi «Məmləkəti-Reyi» satan qeyrətsizi görmüşdü.

Nəhayət, Sabir xəyalən «qəm pəncərəsindən» Millət meydana boyulanaraq orada «heyvərəlik edən bir böyük boşboğazı», könül bulandıran «pəhləvanları», əkinçiyə «tülkü», fəhləyə «əbləh», ziyahya «idbar» deyən nadanları, zatiqırıq bəyləri, harin pulluları, «Fatma, Tükəzbanları evdə qapazlayıb bulvarda naz ilə Sonyalarla qol-qola gəzən intelligentləri», neçə əsrdir ki, «at bağıri çatıldaraq» gələn, «böyük ikən kiçildilən» millətin atalarını, öz keçmişini, gələcəyini, dilini dana-raq, türkcə danışmağı şayan hesab edən «urus başdiları, saşdiları», əsrin dindirə bilmədiyi əbəli, təsbehli qarnıyoğulları, dini, məzhəbi, ayını, izzəti, nəfsi, irzi, qeyrəti pul olan-ları» görmüşdü və sinəsindən bir «ah» qopmuşdu: «Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!»

Bütün bunları öyrəndikcə, dahi şairin estetik idealı və bədii inkar amalı gözlərimiz önündə canlanır. Bu ideal – nəcib İnsan, azad Cəmiyyət, kamil Bəşər idealıdır. Bu idealda görə insanlar ən lətif məxluqat olmalıdır, heç kim heç kimi incitməməli, istismar etməməli, aldatmamalıdır. Cəmiyyətdə hüquq bərabərliyi, dinclik, əmniyyət hökm sürməlidir. Vicdanlar azad, fikirlər azad, sevgilər azad olmalıdır. Nadanhı-

xəbislik, miskinlik, acgözlük bu ideala yaddır. Nəhayət, mil-lətlər asuda, xalqlar azad, bəşər ali və kamil olmalıdır... Bu ideal necə də bu günlə səsləşir!

Əlbəttə, bu fikirlər birdən-birə XX əsrdə bir şəxsin beynində yaranmış fikirlər deyildi. Bu fikirlər min illərlə yaşa malik Adəm övladının ümumi fikirləri idi, insanlığın fikirləri idi. Bu fikirlər «Hophopnamə»yə hopanacaq uzun-uzadı əsrlərlə acılı-şirinli yol keçib gəlmışdı və qətrə-qətrə, misqal-misqal arzulardan, xəyallardan yiğilib cilalanmışdı.

Sabir konkret «şər» adamı, «tək-tük», «bəzən» rast gəlinəni yox, onların yetişib boy-a-başa çatdığını, artıb-törədiyi, düzü dünyani tutduğu mühiti, həyatı, üsul-idarəni dəyişdirmək barəsində düşünürdü və təkcə düşünməklə kifayətlənməyib, həm də bu yolda vicdanla mübarizə aparırdı.

Sabir zəhmətkeş adamın insanı ləyaqətinə qorumaq üçün ilk növbədə, tapdanan ləyaqətləri, alçaldılan heysiyyətləri oyatmayı, hərəkətə gətirməyi vacib sayırdı. Bu məqsədinə nail olmaq naminə o, «alçaldılmış və təhqir edilmişlərin» özlərinin üzərinə hücuma keçirdi. «Pullular», «harınlar», «boynuyoğular» Sabir satiralarında da məzлum xalqa istədiklərini deyir, həyatda olduğu kimi kobud rəftar edir, söyür, döyür, qovurdular. Sabir bütün bu acınaqlı mənzərəni «təhqir olunanlar» göstərməklə sanki deyirdi: «Ey fəhlə, ey kəndlə, ey pulsuz, ey kasib, ey millət, baxın görün nələri özünüzə rəva bilirsiniz, hansı təhqirlərə dözürsünüz və nəyin xatirinədir bu dözmə?!»

Bununla da o, xalqın «gicgah tükündən» dərtib «qəflət» yuxusundan ayıldırdı.

Sabir həqiqi demokratiya tərəfdarı idi, çarizmə, despotizmə qarşı mübarizə yolunu tuturdu, maarif, mədəniyyət, qadın azadlığı naminə mübarizə aparırdı. Bütün bunlar isə Sabirin ideallarının əbədiliyini, sönüməzliyini, ucalığını bir daha sübut edirdi.

Sabir inqilablar ərəfəsində fəhlələrin, kəndlilərin, ümməmən, əzilənlərin şüuruna təsir edir, onları oyatmaq və fəallaşdırmaq, mübarizləşdirmək yolunda misilsiz xidmətlər göstərirdi.

* * *

Bu gün yenə də şairin həmin amalları, həmin çağrıqları xalqın qəlbindədir. Sabir bu gün də yeni dünya arzusunda olanların, bu yeni dünya uğrunda çarpişanların cərgəsindədir. O, yenə də bizim müasirimiz olaraq haqq işi naminə, azadlıq, demokratiya, bərabərlik və humanizm naminə gedən qəti mübarizələrin ön sırasında addımlayır...

«Aypara» qəzeti, № 2,
Bakı, may, 1991-ci il

Özünü dərk et!

SABİR BİZƏ NƏLƏRİ DEYİRDİ!?

Son dövrlərin içimai-siyasi olayları, müxtəlif qrup və qüvvələrin ziddiyyətli fəaliyyəti, bəzən az qala qarşidurma həddinəcən gərginləşən məqamlar haqqında düşündükdə bir sırə obyektiv və subyektiv faktorlarla yanaşı, tarixi analoqlar da yada düşür. Yada düşür ki, hələ ötən əsrin əvvəllərində də eyni motivli hadisələr cərəyan etmiş, milli özünüdərk proseslərinin ağır irəliliyi barədə o dövrkü klassiklər də yazılar yazmış, xalqı qarşidurmadan çəkindirməyə çalışmış, milli barışığa səsləmişlər. Uzun zaman içinde öz «aktuallığını» saxlayan belə təbəddülətlər və çekişmələr barəsində kəskin yazılar yazan ədiblərdən biri də dahi Mirzə Ələkbər Sabir olmuşdur. Belə yazılar arasında onun tarixi-publisistik səpkidə işlədiyi «Fəxriyyə» epopeyası xüsusən diqqəti cəlb edir.

* * *

Dərin elmi-tarixi mənbələrə əsaslanan epik xarakterli «Fəxriyyə» əsəri M.Ə.Sabirin, bəlkə də, geniş oxucu kütləsinə o qədər də tanış olmayan, yaxud diqqətini bir elə cəlb etməyən yazılarındanandır. Bu əsər ilk dəfə «Molla Nəsrəddin» jurnalının 26 avqust 1907-ci il tarixli 32-ci sayında dərc olunmuşdur. «Fəxriyyə» (və ya «Hərçənd əsirani-qüyudati-zamanız») o zamanlar «Füyuzat» jurnalının 7 avqust tarixli 24-cü nömrəsində çap olunmuş Ə.Cənnətinin eyniadlı şeirinə cavab olaraq yazılmışdır. Cənnəti öz şeirinin ilk bəndində deyirdi ki:

«...Hərçənd düçarı-mihəni-ahlı-caşayız...
Turanhılarız, sahibi-şəmə Şərəfiz biz!
Əslafımızın naibi xeyrülxələfiz biz!..»

Yəni Ə.Cənnətinin «Fəxriyyəsi» başdan-başa öyünmə və mödhiyyə pafosu üzərində qurulmuşdu. M.Ə.Sabir isə bu sayaq əsərlərin milli inkişaf üçün az xeyir gətirə biləcəyi fikrinə

əsaslanaraq, Cənnətiyə parodiya yazmayı qərara alır. Xüsüsən XX əsrin əvvəllərində ölkədə qarşidurmanın, vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin artdığı bir zamanda millətin keçmişinə «ayinə» tutmaqla xalqın «gicgah tükündən dərtib ayıltmaq» istəməsi – böyük sənətkarın həm də böyük vətəndaş iradəsini bürüzə verir.

Sabir «Turanlıların», yəni azəri türkləri də daxil olmaqla Altaydan Anadoluyacan yayılmış böyük bir qövmün tarixi həyat yoluna elmi-bədii nəzər salıb, qapalı mətləblərə özünməxsus satirik üslubda, «qəhqəhəli göz yaşları» tərzində yanaşaraq onun geniş retrospektiv panoramını yaratmışdır. Ədibin «Fəxriyyə»sini bəzən, hətta «həqiqəti çox çılpaklılığı ilə göstərməsi» səbəbindən bir o qədər də məqbul hesab etməmişlər; deyək ki, bu sayaq yüngül fikirlərə ara-sıra müasir dövrə də rast gəlmək olar. Ancaq bir halda ki, dahi sənətkar nə isə yazımışdır və bizə nə isə demək istəmişdir, o zaman onun məhz nə demək istədiyinə diqqət yetirmək, məğzini, mahiyyətini qavrayaraq qiymət vermək vacibdir. Bu səbəbdən fitri istedadının orijinallığı baxımından dünyada analoqu olmayan böyük satirkimizin «Fəxriyyə»sinə biz də yaxından diqqət edək.

* * *

«Turanlılarıq, şan-şəraf sahibiyik hiz!» – deyən Ə.Cənnətidən fərqli olaraq, Sabir mövzuya başqa bir ədəbi janrda və üslubda münasibət bildirərək satira dilinin tələblərinə uyğun formada elə ilk bənddəcə belə yazar (biz müəllifin şeirinin yalnız nəşrlə izahını verəcəyik):

«...Zənn etmə ki, bu əsrə (yəni XX əsrə) avareyi-nanız (avarə-bekarıq), yox, əvvəller nə olmuşuqsa, indi də elə həmən-həmənik, dəyişməmişik... Turanlılarıq, sadəcə ata-babalarımızın işini, məşgülüyyətini davam etdiririk; belə ki, biz də onlar kimi öz nəslimizin, tayfamızın, qohum-əqrəbalarımızın başına əngəl-kələfik...»

Bu girişdən sonra o, fikrini bir qədər də açıqlayaraq bədii ümumişdirmə aparır:

«...Zülmətsevər insanlarınız üç-beş yaşımızdan, Fitnə göyərir torpağımızdan, daşımızdan, Tarac edərək, bac alırız qardaşımızdan...» (Səbəbi isə odur ki, sələflərimizə, yəni keçmişdə yaşamış dədə-babalarımıza, həqiqətən, sadıqik, onlar kimi, biz də öz nəslimizin, soyumuzun başına əngəl-kələfik!)

Beləcə, Sabir özünəməxsus satirik üslubda məqsədini açıqlaya-açıqlaya məsələnin dərinliklərinə gedir, fikirlərini izah edir:

«...O gün ki, Məlikşah Büzürg dünyadan köç elədi (1092-ci ildə 37 yaşında vəfat etmiş Səlcuq hökmdarı Məlikşah Büzürg Alp Arslanın oğlu idi, öz hakimiyyəti dövründə səlcuqlıların hökmənliliğini Azərbaycanın şimal vilayətlərində də möhkəm-ləndirməyə çalışmış, 1086-ci ildə Gəncə üzərinə qoşun yeridib oranı zəbt və talan etdirmişdi), yəni Məlikşah Büzürg olan kimi, biz (ümumən, turanlılar nəzərdə tutulur) dərhal iki yerə bölünüb onun iki namərdə vəzirinə tabe olduq, boyun əydik. Və başladığ bir-birimizi qırmağa. O qədər bir-birimizlə, özümüzü-zərər vuruşduq ki, nəhayət, düşmən araya girib taxtimizi əlimizdən aldı, hakimiyyəti götürdü və özümüzü də qarət elədi... Bax biz bələyik, öz haqqımızı gözləyən zatlar deyilik, sadəcə dədə-baba yolu ilə gedən adı adamlarıq...»

Ümumən, on bir bənddən ibarət olan «Fəxriyyə»nin növbəti bəndlərində tarixə ekskursiyasını davam etdirən M.Ə.Sabir XX əsr üçün örnek ola biləcək bir sıra mətləblərə toxunur.

«...Bir vaxtlar biz (Turan əhli) Çingizin qoşununa tərəfdar olduq, yəni bu cür talançı bir qoşuna tərəfdar çıxb Xarəzmşərin məhv edilməsində iştirak etdik. Xarəzm şahı ələcsiz qalıb ölkə-dən qaçıdı. Bizlər də Çingizxanın qoşunları ilə birgə başladığ Xarəzmin məscidlərini, mədrəsələrini dağıtmaga. Həqqa ki, yəni haqqına deyilən sözdür ki, (Ə.Cənnətinin fəxrlə mədh etdiyi kimi) – doğrudan da, çox «şərəfə layiq» insanlarıq, axı məscidiimizi özümüz dağdırıq!...»

Təbii, nəsrələ izahını verdiyimiz bu poetik sətirlərdəki Sabirənə sarkazmı görməmək, duymamaq, düşünməmək və anlamamaq mümkün deyil.

Bu minvalla uzaq dövranların dərinliklərindən üzü bəri gələrək, bütün türksoylu Turan ellərinə xas qarşidurmaları, vaxtaşırı meydana çıxan məkrli münasibətləri kəskin satiranın dili ilə çilpaqlaşdırın şair daha sonra yazır:

«Bir vaxt da səlib müharibəsi hazırlandı...» (məlum olduğu kimi, Səlib yürüşləri XI-XIII əsrlərdə Qərbi Avropanın Beytül-Müqəddəsi (Yerusəlimi) «kafir» müsəlmanların əlin-dən «xilas etmək», katolisizmi yaymaq üçün dini şuraltında müsəlmanlara qarşı aparılan amansız, dəhşətli işgalçılıq yürüşləri idi) **«...Həmin səlib müharibələrində sırənglərə (ümümmən, xristian Avropalılar nəzərdə tutulur) qalib gəldik. Ancaq bundan durub dincəlmədik, sakit olmadıq, öz başımıza yeni bir faciə açdıq, nəticədə öz xəncərimiz öz rişəmizi kəsdik, öz kökümüzü qılıncladıq... Özümüzü elə apardıq elə bil o əsil-nəcabət bizim deyil, çöllü-biyabanda bitən quru ot-ələfik; axı biz öz nəsil-nəcabətimizin, soy-kökümüzün başına əngəl kələfik! Özümüz-özümüzə qənimik!»**

Bəli, bunun ardınca Sabir turanlılarının adından belə deyir: **«Bir vaxtlar da özümüzə Qaraqoyun, Ağqoyun adı qoyub Azərbaycana, Anadoluya dolduq...»**

Məlumdur ki, «Qaraqoyunlu» XV əsrin I yarısında yaranmış dövlət olub, 1468-ci ildək yaşamışdır. Paytaxtı Təbriz olan bu dövlətin tərkibinə Kür çayından cənubdağı Azərbaycan torpaqları, həmçinin indi «Ermənistən» adlanan ərazilər, Gürcüstan, İraq və s. geniş ərazilər daxil idi. «Ağqoyunlu» isə XV əsrin II yarısında yaranmış dövlətin adıdır. 1467-ci ildə kəskin qarşidurmalar və vuruşmalar nəticəsində «Qaraqoyunlu» dövləti süqut etdi, tarix səhnəsinə yeni «Ağqoyunlu» dövləti çıxdı. Onun da paytaxtı Təbriz oldu və o da Kürdən cənubdağı Azərbaycan vilayətlərini, «Ermənistən», Diyarbəkiri, Gürcüstanı, İraqı; Gilan, Mazandaran və Xorasan istisna olmaqla İranın qalan ərazilərini əhatə etdi...

Bununla şair oxucuların nəzərinə çatdırır ki, bir vaxtlar yenilməz Turanlı kimi tanınan xalq sonradan özünə «Ağqoyun», «Qaraqoyun» adı qoyub Azərbaycanda. Anadoluda

geniş yayıldı. Amma bu iki doğma diyar arasında da vuruşmalar başlandı və eyni kökdən, soydan, tayfadan, nəsildən olan adamlar əldən düşənədək vuruşub bir-birlərini qırıldılar... «Qırıldıqca yorulduq və yorulduqca da qırıldıq...»

Bax, Ə.Cənnətinin yüksək pafosla öyərək mədh etdiyi, ideallaşdırıldığı «turanhılların» tarixində belə acınacaqlı məqamlar da olub ki, şorəfli tariximizlə öyunməklə bərabər, gərək bunları da bilək və unutmayaq, öyrənək və təkrarlama-yaq, əksinə islahına çalışaq.

M.Ə.Sabir bu acı həqiqətləri öz şirin diliylə oxuculara başa salırdı:

«...Bir vaxt da daxildə təfriqə salıb iki parça olduq, iki yerə bölündük. Bir parası Teymur şahı müdafiə etdi, bir parası isə xan Yıldırıma itaətə keçdi. Biri onu himaya elədi, biri buna boyun əydi...»

Məlumdur ki, Teymurləng, yəni Əmir Teymur Orta Asiya'nın məşhur hökməndərini, böyük türk sərkərdəsi olaraq, hakimiyyətdə olduğu 1370-1405-ci illər ərzində Azərbaycana da hücum etmişdir. Teymurun qoşunları bu məmləkəti viran qoymuş, döñə-döñə yağımalamış, talan etmişdir.

İldirim Bəyazid (Xan Yıldırım) isə 1389-1402-ci illərdə Osmanlı sultani olmuş, Avropa və Asiya ərazilərində geniş torpaqlar zəbt edərək qüdrətli sərkərdə kimi ad çıxarmışdır. Amma...

Tarixdən təəssüf ki, o da məlumdur ki, bu iki eyni soylu böyük insan bir-birinə qarşı amansız müharibələr aparmışlar. Məhz həmin təəssüsdoğurucu məqama işarə vuran digər böyük türksoylu insan üzən ağrısı ilə yazdı ki, «Ankarada qiyamət qopdu, qanlar saçıldı...» Çünkü, həqiqətən, 1402-ci ildə Ankara ətrafında amansız bir vuruş olmuşdur və məhz o Ankara vuruşunda İldirim Bəyazid əsir alınıb məglub edilmiş, süquta uğradılmışdır.

Turan-türk tarixinin bu kədərli səhifələrinə işarə ilə M.Ə.Sabir hiddətlə yazırdı:

«...Əhsən bizi! Həm tırzəniz (yəni yaydan atılan oxuq), həm də hədəfik biz: oxu da özümüz atırıq, hədəf yerinə də

özümüz dururuq. Çünkü biz tarixən özümüz-özümüzə qənim kəsilmiş, öz başımıza əngəl-kələf olmuşuq!»

Sabir göstərirdi ki, həmin Ankara əhvalatında İldirim Bəyazidi yıldıqdan sonra «Əmir Teymura tabe olub, bu dəfə xan Toxtamışın üstünə yeridik və onu da qanına qəltən elədik...»

Toxtamışsa həmin dövrlərdə yaşayan Qızıl Orda (Monqolların Orta Asiya və Şərqi Avropanın geniş ərazilərində yaradılmış dövləti) xanı idı. 1386-ci ildə böyük bir qoşunla o da Teymurləng kimi Azərbaycana hücum etmiş, Şirvan, Təbriz, Marağa kimi gözəl məkanları, kəndləri və şəhərləri talan etmişdir. Lakin bu cür amansız və mənasız yürüşlərin nəticəsində Qızıl Orda dövləti də zəifləyib süquta uğramışdır. Şair göstərir ki, bir ola bilməməyin, daim özümüzlə çarpışmaların və süqutların faydası – «Məsko şəhrinə», vaxtilə Qızıl Ordanın təsiri altında olan Moskva knyazlığına oldu. Çünkü bunlar zəifləyəndə onlar baş qaldırıb dirçələ bildilər və... «indi bugünkü uruslaşmağımızla biz «şərəfə» nail olmuşuq! Çünkü öz dilimizin də başına əngəl-kələfik biz!»

* * *

M.Ə.Sabir böyük millətin böyük tarixi səhvlərindən nəticə çıxarmaq zərurətini ürək ağrısı, vətəndaş yanğısı ilə vurğulayırdı:

«...Bir vaxt da yarımız Səfəvilər sülaləsinin banisi, Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, 1501-ci ildən 1524-cü ildək bütün İran, Azərbaycan ərazilərində hökmən olmuş, «Xətai» təxəllüsü ilə zərif şeirlər yazmış Şah İsmayıla pərəstiş etdik; digər yarımızsa 1512–1520-ci illərdə Osmanlı sultani olmuş Sultan Səlimə məftun olduq.

Nəticədə – İslam dinimiz iki parçaya bölündü, qədim bir dinə iki yeni ad qoyuldu: sünni və şia. Şah İsmayılin tərəfdarları şialər, Sultan Səlimin tərəfdarları sünnilər adlanmaqla eyni soyköklü xalqlar arasında təfriqələrə rəvac verildi.

Sultan Səlim səfəviləri müsəlman dininin düşməni elan edərək «İslamın müdafiəsi» adı altında onların üzərinə hücumla

keçdi. Anadoluda qırx min səfəvi Sultanın qəzəbinə düçər olub «şıəliyin» badına getdi...

Şah İsmayılin tərəfdarları da «İslamı müdafiə» şərəti ilə ayağa qalxıb Sultan Səlimə cumdular... Qır ki qırasan!

Bax bu növbəti «fəxarət» səhifəsi iki türk-turan dövləti üçün nə qədər böyük bir faciəvi sonluqla nəticələndi!..»

Bu tarixi lövhələri nəzərdən keçirən ədib qeyrət içərisində boğularaq yazırıdı:

«Qədim dinə iki yeni ad qoyub «sünni» və «şıə» məzhəblərinə bölünərək bir-birimizlə çarpışmağımız bizi ucalıqlardan endirdi, qorxuya, vahiməyə düçər etdi... Bu kimi hallar aramızdan qalxmadiqca biz təəssüs edilməyə layiq insanlar olaraq qalacağıq. Çünkü hamı bizi öz dininin başına əngəl olan adam-lar kimi tanıyacaq və lağ edəcək...»

Dahi şair Turan ellərinin fəlakəti olan mənasız qarşıdurmalar barədə fikirlərini belə yekunlaşdırır:

«...XVIII əsrə İran hökməarı olmuş Nadir şah bu iki xəstəliyi, yəni sünni və şıəliyi nəzərə alıb həmin qorxulu dərdə əlac etmək istədi. Bu amal naminə əzmkarlıq göstərib vuruşa qalxdı, davaya girdi...

Heyhat! Bunun əvəzində bəs öz dininin başına əngəl olan, bir əcaib-qəraib şey, görünməmiş heyvətamız məxluqlar olan bizlər nə etdik? Əlbəttə, onu etdik ki, bizi xilas üçün qalxan Nadiri dərhal vurub sərdik, nəşini quru yerdə qoyduq, meyitini saldıq...»

Nəhayət, Turan ellərinin eyni soy-kökə malik xalqlarının keçdiyi mürəkkəb tarixi yola ayıq başla bu cür geniş, əhatəli nəzər salan mütəfəkkir şair yazdığı poetik epopeyanın son bəndində müasir dövrə, yəni yaşadığı XX əsrin əvvəllərinə qayıdaraq fıkırını belə yekunlaşdırır:

«...İndi yenə təzə xəbər, yaxşıca tamaşa var. İranlıhq, Osmanlılıq adını dirçəltməyə, köhnə dəbi təzələməyə, canlandırmağa başlayıblar. Bir parça qıtə üstündə yenə dava-mərəkə qopub. Meydan qızışsa, iranlımı-osmanlımı hikkəsi üzrə vətəndaş qırğını düşsə, məlumdur ki, (yəni artıq təcrübədən bilirik ki,) başdan-ayağa hamımız məhv olacağıq, qırılıb gedəcəyik...»

Onsuz da öz qövmümüzün, nəsil-nəcabətimizin başına əngəlkələf olan bizlər az qala büsbütün məhv olub getməkdəyik... Bu «şərəfə» isə yalnız biz özümüz-özümüzü nail etmişik!...»

Beləliklə, ötən əsrin əvvəllərindəki mövcud situasiyaların kontekstindən M.Ə.Sabirin əsərinə yanaşdıqda və diqqətlə oxuyub mahiyyətinə vardıqda nəinki o dövr, həmcinin sonrakı dövrlər üçün də aktual olan çox qiymətli, ibrətamız çıxarıyla üzləşərik. Yəqin ki, ümumi inkişafımızın və tərəqqimizin fonunda klassiklərimizin örnəklərindən bu düzgün nəticələri çıxarmaq milli birlik, milli həmrəylik, milli özünüdərk prosesləri üçün, qarşıdurmaları durdurmaq üçün vacibdir. Tarixi olduğu kimi bilmək – özünü dərk etmək və səhvləri təkrarlamadan gələcəyin yolunu düzgün müəyyənləşdirmək üçün zəruridir.

Odur ki, özümüzü tanıyaq və dərk edək! Cəmiyyətimiz, insanlarımız, gələcəyimiz üçün bu çox lazımdır.

14.10.1998

ÖTƏRİ TƏNQİD

Yüz il öncə nehrə kimi çalxanan, bulanan zəmanadə
dünyanın ən məşhur dərgilərindən biri - «Molla Nəsrəddin»
satirik jurnalı yarandı. Bu məşhur jurnalın və onun sahibi
Mirzə Cəlilin ətrafında istedadlı yazarlar, şair və sənətkarlar
toplşaşaraq, «tüstü içində boğulan» cəmiyyətə Azadlıq, Bə-
rabərlik, Ədalət, Demokratiya ideyaları yaymağa başladı-
lar. Büyük Mirzə Cəlillə yanaşı, Ömər Faiq Nemanzadə,
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əliqulu Qəmküsər, Əli
Nəzmi, Salman Mümtaz və albəttə ki, Mirzə Ələkbər Sabir
kimi milli ziyahılarımız bu ideyaları əzmlə yaymaqdə idilər.
İdeya qardaşları əl-ələ verərək böyük bir nərilti-gurultu ilə
yatmışları oyatmağa, millətin gicgah tükündən dərtib qəflət
yuxusundan ayıltmağa, artıq sübhün tülu etdiyini bildirməyə
səy göstərirdilər.

Bu görkəmli ziyahıların arasında iki nəşerin dostluq əlaqə-
ləri xüsusi diqqət çekir: Mirzə Cəlillə M.Ə.Sabirin. Jurnalın
yarandığı 1906-ci ildən ta M.Ə.Sabirin vəfat etdiyi 1911-ci ilə
qədər dostlar əl-ələ, ciyin-ciyinə işlədilər, vətən naminə, millət
naminə bir-birini sevərək, bir-birinə güvənərək çalışıdilar. Və
Azərbaycan ədəbi-bədii, fəlsəfi fikir tarixində dərin izlər bu-
raxaraq yaddaşlarda əbədi yuva qurdular.

«Molla Nəsrəddin» meydanında görüşən bu qeyri-adi ya-
radıcı insanlar sənətdə yeni bir mərhələnin başlangıcını qoy-
dular. Onlar köhnə ruhlu yazarlara, «bülbülə, gülə dair çox
yalanlar sırladan» şairlərə etiraz edir, milli düşüncə mədə-
niyyətini keyfiyyətcə yeni istiqamətə yönəldirdilər. Nəticədə
Azərbaycan ədəbiyyatında Sabirana əslub, Mirzə Cəlil sa-
yağı təhkiyə tərzi, ümumən, mollarənəsərəddinçilər ədəbi mək-
təbi yarandı. Həmin qüdrətli sənətkarların yaradıcılıq ənənə-
ləri bu gün də müasir yazıçıların ədəbi-bədii, elmi-publisistik
əsərlərində davam etdirilməkdədir.

Əski sovet ədəbiyyatşunaslığında ictimai-siyasi mühitin ab-havasına, ideoloji tələblərinə uyğun olaraq, Mirzə Ələkbər Sabır lə Mirzə Cəlili bir-birindən ayırmalı, hətta onları bir-birinə qarşı qoymaq kimi təəccübüllü hallar da mövcud olmuşdur. Bu gərkəmli ədiblərdən birini digərindən üstün saymaq, onların «əhəmiyyət dərəcələrini» tutuşdurmaq, müqayisə etmək və s. kimi ədəbi mübahisələr aparılmışdır.

Köhnə əqidəli alımlar bir ara M.Ə.Sabirin Qoqol, M.Qorki, Ə.Nəzmi, B.Abbaszadə (Hambal) və başqlarını ilə, bir sözlə, kimlərlə əlaqəsini, münasibətlərini düzüb-qoşsalar da, heç vəchlə Mirzə Cəlilə «yaxın buraxmaq» istəmirdilər. Ancaq, əlbəttə ki, xalqın qəlbində birgə yuva qurmuş bu oğulları süni pəfəsəla söylənən «Sabirmi, «Molla Nəsrəddinmi?», yaxud «Sabirmi, Mirzə Cəlilmə?» sağa! görməmiş suallarla ayırmalı mümkün deyildir və bu istiqamətdə yazılan «fundamental» əsərlər, «dərin» tədqiqat işləri nə elmi, nə təcrübi baxımdan tarixin sınaqlarından çıxa bilmədi.

Məlum həqiqətdir: C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir, hətta «eyni mövzuda» yazı yazmaya da bilərdilər, hər biri ayrı-ayrılıqda müxtəlis mövzularından, hadisələrdən, ayrı-ayrı adamlardan, obyektlərdən, situasiyalardan yaza bilərdilər və bu zaman yenə də onların yaradıcılıq nəzərindən doğmalığını, mənəvi qohumluğunu inkar etmək olmazdı. Cünki eyni olan dahi ədiblərin məqsədi, məramı, əqidəsi, dünyaya baxışları, zövqləri, təşəkkür tərzləri idi. Eynilik hər iki sənətkarın vətənə, millətə və insana sevgisində idi. Bu sevginin təzahür formaları başqa-başqa ola bilərdi. Bu sevgini bürüzə vermək üçün biri sözünü Novruzəliyə deyə bilərdi, o biri İlahiyə, biri üzünü Xudayar bəyə çevirə bilərdi, o biri «Qırmızısaqqal» kişiyə. Amma bu zaman onlar yenə də eyni amalla eyni məqsədə doğru gedər, eyni məramı təbliğ etmiş olardılar. Qalan məsələlər sırf yaradıcılıq prosesinə aiddir. Məqsədə doğru hansı yolla, necə, nə cür, haralardan keçərək getmək artıq fərdi yaradıcılıq texnologisi daxilində olan işdir.

M.Ə.Sabir-M.Cəlil əlaqələrindən danişarkən, hər iki ədib arasında münasibatləri, əsasən, ideya, məslək və məram işiğında araşdırmaq və məhz bu aspektdəki paralellərə diqqət yetirmək vacibdir. Ancaq, məsələn, Abdulla Şaiq M.Ə.Sabirin poeziyasını «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin «ruhu» adlandıraq Sabirin vəfatından sonra məcmuənin «günü-gündən zəiflədiyini» iddia edirdi. M.S.Ordubadi isə bütövlük-də «Molla Nəsrəddin»lə müqayisədə üstünlüyü Sabirə verir və Sabirdən sonra jurnalın, guya, çox «ağır həyat» keçirdiyini iddia edirdi. Belə mülahizələr M.Ələkbərlinin, Ə.Şərifin, A.Zamanovun və b. yaradıcılığında da müşahidə edilir (burada əlavə edək ki, əlbəttə, bu fakt heç də sözügedən alımların xidmətlərini aşağılamaq demək deyildir).

Yazılanlara rəğmən C.Məmmədquluzadənin özünün və «Molla Nəsrəddin» jurnalının 1911-ci ildən, yəni Sabirin vəfatından sonrakı dövrünün materialları ilə tanış olduqda nə jurnalın, nə də M.Cəlilin yaradıcılığının «zəiflədiyi», «ağır həyat» keçirdiyi nəzərə çarpır. Həmin dövr ərzində Mirzə Cəlilin qələmindən çıxan gözəl felyetonlar, hekayələr bu sayaq fikirləri tam təkzib edir. «Sabirsız keçən günlərdə» də Mirzə Cəlil həm forma, həm də məzmunca xeyli parlaq ədəbi nümunələr yaratmışdır və «Molla Nəsrəddin» jurnalı populyar jurnal olaraq qalmışdır. Sabirin «təsirindən» asılı olmayaraq, «Molla Nəsrəddin» jurnalı artıq meydana atılmışdı, fakt kimi mövcud idi və onun perspektivi elə birinci «program» nömrəsindən təyin edilmiş, hansı istiqamətdə yazılar yazacağı müəyyənləşdirilmişdi. Jurnalın amalı bəlli idi və ətrafında bu uca amala xidmət edən qüdrətli ziyanlılar toplaşmışdı. Büyük Mirzə Cəlilin «Molla Nəsrəddin»i heç bir subyektiv amıldən asılı olmayaraq (hətta bu subyektiv amil Sabir kimi bir dahi ilə bağlı olsa da, belə), öz işindən qalmamışdır.

Eynən onu da deyək ki, əgər «Molla Nəsrəddin» jurnalı olmasaydı, M.Ə.Sabir də öz yaradıcılığından qalmayacaqdı və beynində dolaşan ideyaları hansı vasitələrləsə xalqa çatdıracaqdı. Onun yaradıcılığının yalnız «Molla Nəsrəddin»

jurnalı ilə bağlı olduğunu demək təbii ki, çox az şey deməkdir. Əgər şair jurnalın açılışını alqışlayaraq - «*Al gəldi, Molla ami!*» - deyə «nərlitti-gurultu» ilə redaksiyaya dalbadal dahiyanə satiralar göndərirdisə, demək, bu adam artıq şair kimi var idi. Və tez-gec üzə çıxacaqdı.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslığımız Sabir-Mirzə Cəlil, Sabir-«Molla Nəsrəddin» əlaqələrindən danışarkən, onları bir-birinə qarşı qoymaqdansa, daha çox sənətkarların ədəbi mühitimizə gətirdikləri «fərdi əlavənin» (Yaşar Qarayev) keyfiyyəti, tutumu, mexanizmi barədə danışmalı, elmi araşdırımların, axtarışlarının, mübahisə və müzakirələrin mövzusunu sənətkarlıq məsələləri olmalıdır. Xalqın özünün də heç vaxt bu qeyrətli oğulları arasında ayrı-seçkilik salmadığına görə, bəzi tədqiqatçıların inadla «kim kimi» məsələsini dərtüşması perspektivsiz məşğuliyyətdir...

* * *

M.Ə.Sabir-M.Cəlil münasibətlərinə toxunan ədəbiyyatşünnashığımızın başqa bir məqamı haqqında. Bir çox tədqiqatçı-alımlar (məs., Ə.Nazim, S.Şamilov, M.Ələkbərli, Ə.Mirəhmədov və b.) öz yazılarında belə bir nəticə ifadə etmişlər ki, əgər 1905-ci il inqilabı olmasaydı, nə «Molla Nəsrəddin» olardı, nə C.Məmmədquluzadə, nə M.Ə.Sabir və nə də onların məsləkdaşları...

Tarixi hadisələrin ictimai mühitin və şəxsiyyətlərin inkişafındaki rolunu inkar etməyərək, eyni zamanda ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin də tarixi proseslərə, cəmiyyət həyatına müəyyən təsir göstərdiyini qeyd etməliyik. Hələlik yalnız «baş məşq» xarakteri daşısa da və tam qələbəyə nail ola bilməsə də, 1905-ci il rus inqilabının ictimai-siyasi əhəmiyyətini də-yərləndirməklə yanaşı, Azərbaycanda bütöv bir dahilər nəsilinin yetişməsi faktını yalnız bu yarımcıq hadisəyə bağlamaq ədalətli deyil. Bu nəticə milli mədəniyyətdə ənənə, irsilik, etno-psixoloji genezis faktorları baxımından da doğru deyil. Söyügedən ədiblərin inqilablararası onillikdə (1907-1917),

yəni irticanın şiddetləndiyi dövrlərdə də demokratiya, xalq idealları uğrunda mübarizələrdən çəkinmədiyini biliriksə, o zaman yuxarıda deyilən ədalətsiz nəticənin üzərində necə israr etmək olar?

Bəllidir ki, 1905-ci ildə C.Məmmədquluzadənin yaşı artıq qırıx haqlamışdı və o, «Çay dəstgahı», «Kişmiş oyunu», «Dannabaş kəndinin əhvalatları», «Poçt qutusu» və s. kimi yetkin əsərlər yazıb, Tiflisin küçələrini dolaşa-dolaşa, «sözündən qan qoxusu» gələ-gələ, «zehni» sərbəst bir satirik məcmuə nəşr etməyə «məşğul» idi (*«Ax, necə arzu edirdim ki, mən də sahibi-ixtiyar olub, ürəyimin dəndlərini meydana qoyub intişar edə biləm!»*).

M.Ə.Sabirin qırıx üç yaşı vardı və o da artıq Türküstani, İrani, İraqı gəzib gəlmış, «əli qələm tutan», fikri yetkin, təbi ötkün bir şair kimi heç bir «adaptasiya» dövrü keçirmədən, hələ 1903-cü ildə «Şərqi-Rus» qəzetini «Şükr lillah ki, afitabi-süxən» misraları ilə, 1905-ci il hadisələrini isə «Beynəlmiləl»in alovlu dili ilə (*«haqqı xalqa bildirib dəfi zəlalət etməli»*) qarşılamaq səviyyəsinə qədər «yüksələ bilmüşdi».

Otuz beş yaşlı Ə.Haqverdiyev artıq Peterburqda təhsilini başa vurub qayıtmışdı və «Nahaq qan», «Yeyərsən qaz ətinin, görərsən ləzzətinin», «Dağılan tifaq», «Bəxtsiz cavan», «Pəri cadu» kimi klassik pyeslərin müəllifi idi.

Əli Nəzminin iyirmi yeddi yaşı var idi və o, Orta Asiyanın Buxara, Səmərqənd və başqa şəhərlərini gəzərək öz zəmanasına, mühitə qarşı etirazla, geriliyə, ətalətə qarşı üşyanla, maarifpərvər ideyaların təbliği ilə dolu «Dostluq», «Fəsillər və kəndlilər», «Şikayət», «Fələkdən giley» və s. şeirlərini yazmışdı.

Ə.Qəmküsər iyirmi beş, Ö.F.Nemanzadə otuz üç, M.Ə.Möcüz otuz iki yaşlarında, işıqlı arzularla, ideallarla yasayan yetkin gənclər idilər. Onların zehni, qəlbİ xalqı irəliyə, yeniləşməyə doğru aparmaq ideyasına xidmətdə idi.

Bütün bu «mollanəsrəddinçilər», şübhəsiz, bir ayın, bir ilin deyil, uzun illərin, dövrlərin yetirmələri, xalq təfəkkürünün, milli mədəniyyət tarixinin məhsulları idilər. Onlar XIX əsrin

ortalarında doğularaq 1905-ci ilədək «gözübağı» şəkildə gəlib birdən-birə inqilab havasında «yetişməmişdilər!» Bu adamların hər biri həyatda artıq öz səsi, öz sözü ilə var idi. Dünyaya baxışları, gələcək haqqında düşüncələri, niyyatları, yaradıcılıq bioqrafiyaları və həyat təcrübələri ilə birgə mövcud idilər.

Və yəqin ki, M.Cəlilin imperiyanın «ucqarında» əyləşib uzaq Sankt-Peterburqdan gələn 1905-ci il inqilabının sədاسını eşidərək dərhal «ayılması», demokratik ideyalar uğrunda «amansız çarpışmalara atılması» barədə güman yürüdənlər, onda gərək ədibin 1917-ci ilin «dünyanı sarsıdan» daha dəhşətli gurultu-nərəltisindən, 1920-ci ilin aprel işğalından sonrakı fikirlərinə, bir sıra məqamlarla bağlı qəti etirazlarına, tərəddüdlərinə, hətta inciyib İrana getməsinə və s. olaylara da obyektiv qiymət verməli idi... Yəni M.Ə.Sabirin, M.Cəlilin və cəmi «mullanəsrəddinçilərin» 1905-ci il inqilabından «doğulmaları» haqqında yox, onların bu inqilaba münasibətləri barədə danışmaq daha düzgün olardı. 1905-ci il inqilabının yetkin olmayan kütləvi şüura, savadsız fəhlə-kəndlilərin oynışına və s. müsbət təsirindən danışib «məhsulu olmaq», «yeticidirmək», «ayıltmaq» kimi sözlər işlətmək yerinə düşürsə, sözügedən istedadlı ziyahıllarımıza, dahi ədiblərimizə tətbiqdə, əsasən, «imkan yaratmaq», «meydan açmaq», «sərbəstlik vermək» və s. kimi ifadələr daha məqbuldur.

* * *

Beləliklə, sözügedən ədəbiyyatşunaslarının «Mullanəsrəddinçilər və 1905-ci il inqilabı» barədə dediklərini, eynən M.Ə.Sabir-M.Cəlil əlaqələri barədə yürüdülən konyuktur mülahizələr kimi, elmi cəhətdən əsaslandırılmamış və ötəri mahiyyət daşıyan məqamlar kimi qiymətləndirmək olar.

May, 2003

**MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN
SATİRA SƏNƏTKARLIĞI**
(monoqrafiya)

Böyük Azərbaycan ədibi Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığına həsr olunmuş bu monoqrafiyada şairin satira sənətkarlığının mexanizmi araşdırılır, Sabirin böyükliyünü təsdiq edən yaradıcılıq potensialının orijinal cəhətlərini üzə çıxartmaq kimi mürəkkəb bir vəzifə qarşıya məqsəd qoyulur.

Monoqrafiya ilk dəfə 1988-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunda professor Yaşar Qarayevin elmi rəhbərliyi altında dissertasiya kimi işlənmiş. Elmi Şurada müdafiə olunaraq ayrıca kitab halında çap olunmuş, sonradan isə daha da təkmilləşdirilmişdir.

Müəllif

GİRİŞ

Satira – parodiya, pamphlet, grotesk və başqa formalarda intişar taparaq dünya ədəbiyyatının Servantes, Rable, Volter, Qoqol, Dikkens, Tven, Mayakovski və s. kimi görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında özünün qüdrətini nümayiş etdirmiştir. Dünya ədəbiyyatının güclü bir qolu olan Azərbaycan milli ədəbiyyatında da hələ qədim dövrlərin şifahi xalq yaradıcılığı, folklor nümunələrindən başlayaraq, Füzulinin «Şikayətnamə»ndən, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığından keçən satira ənənələri XX əsrin əvvəllərində M.Cəlilin, M.Ə.Sabirin, Ə.Haqverdiyevin, Ü.Hacıbəylinin və «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin bir çox görkəmli nümayəndərinin yaradıcılığında inkişaf tapmışdır.

Özünün «inqilabi poeziya»sı ilə XX əsrda, ilk dəfə olaraq əski şeirlər «tilsimini» qıra bilmış Mirzə Ələkbər Sabir ədəbiyyata bənzərsiz ədəbi-bədii incilər toplusu olan «Hophopnamə»nin müəllifi kimi daxil olmuşdur. Onun yaradıcılığı daim inkişaf edərək, dünya miqyaslı korifeylərlə bir sırada təqdir və tədqiq olunmaq zirvəsinə ucalmışdır. Müxtəlif vaxtlarda müxtəlif tədqiqatçılar M.Ə.Sabirlə M.Füzuli, M.F.Axundov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani arasındaki bağlardan, «Hüqonu, Qoqolları yad» etməsindən (A.Səhhət) danışmışlar. Bütün bunlar isə Sabir yaradıcılığının dar çərçivə daxilinə qapanmış, məhəlli xarakterli deyil, «ümuminsaniyyət» (Y.V.Çəmənəzəminli) mahiyyətli olduğunu göstərir.

Sabirşünaslığın ayrıca bir elm kimi yaranıb inkişaf etməsi uzun onilliklər ərzində aparılan gərgin axtarışların nəticəsidir. Onun intişar tapmasında, demək olar ki, XX əsr Azərbaycan tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının əksər görkəmli nümayəndələrinin xidməti olmuşdur. Son dövrlərdə isə sabirşünaslıq elmi yeni keyfiyyət mərhələsinə qalxaraq, əhəmiyyətli tədqiqat işləri ilə zənginləşmişdir. Bu mərhələdə elmi-metodoloji cəhətdən daha əsaslı fikirlər irəli sürülmüş, şairin yaradıcılığına təkcə

sosiooji aspektdən yanaşılmamış, yaradıcılıq problemləri, sənətkarlıq məsələləri, estetikası, poetikası da tez-tez tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Biz də bu araşdırımızda sabırşunaslığın əldə etdiyi elmi-metodoloji nailiyyətləri zəmin götürərək, onların zəngin təcrübəsindən bəhrələnmiş, sabırşunaslığın ən yaxşı ənənələrinə arxalanmağa çalışmaqla, yeri gəldikcə müasir tələblər baxımdan bəzi mübahisəli məsələlərə öz fərqli münasibətimizi bildirməyi də qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Böyük ədibin yaradıcılığının mütəmadi tədqiqat obyektiñə çəvrilməsi, onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin döndənə araşdırılması bir də ondan irəli gəlir ki, azəri xalqı bütün zamanlarda gözəlliyi layiqincə qiymətləndirmiş, sənətə və sənətkara ehtiram bəsləmişdir. Belə bir qayğıkeşlik bu xalqın fitri estetik zövqündən irəli gəlir ki, həmin amil də sənəti qiymətləndirmək bacarığının ırsən, nəsildən-nəslə keçməsini təmin edir. Gözəlliyi dərindən duymaq, düzgün qiymətləndirmək və qədrini bilmək, təbii, ən böyük mədəniyyət nişanəsidir.

Yaradıcılığının həmişə yaşı, yenilikçi ruhuna, gələcəyə inama, azadlığa, gözəlliyyə çağırış pafosuna görə Sabir bütün zamanlarda xalqın qəlbində yaşayır.

M.Ə.Sabirin satira yaradıcılığı bu gün də öz aktuallığını itirmir və biz daim onu sağlam mübarizələrin önündə görürük. Bugünkü inkişafımıza mənfi təsir göstərən hallara və ünsürlərə – bürokratlara, gözdən pərdə asanlara, rüşvətxorlara, məssəbərəstlərə, yerlibazlara, hərislərə qarşı mübarizələrdə ağır silahın – satirannın sərrast atəşlərinə, sabiranə poeziyanın hücum enerjisİNə daha çox ehtiyac duyulur.

Bu gün klassik Sabir satirası – yeni, müstəqil, azad cəmiyyət qurmaq arzusunda olan insanlara gözəllik, ülvilik, ucalıq istəklərini təsdiq etmək, işıqlı ideallarını həyata keçirmək üçün – mübarizə aparan müasir satiriklər üçün ədəbi örnek timsalındadır. Doğrudan da, indiki keçid dövründə mənəvi pozğunluqlara, tərəqqini ləngidən hər cür mənfi hallara

qarşı prinsipial mübarizə aparmaq üçün Sabiranə gülüşə böyük ehtiyac vardır.

Beləliklə, hər yeni dövran Sabir satirasına da yeni qayıdış, yeni baxış və yeni münasibət tələb edir. Hər belə dövrə Sabir həm xalqın, həm də ölkənin vicdanlı vətəndaşlarının, qeyrətli sənətkar oğullarının diqqətini cəlb edir, öyrənilir.

Sabir, ilk növbədə, xalq ideallarına sədaqəti ilə seçilmiş, sevilmişdir və dahi yaziçi F.Dostoyevski kimi, o da belə hesab etmişdir ki, «hər xalqın öz ideali olmalıdır və o müqəddəs amal kimi qorunmalıdır». Bu mənada Sabir yaradıcılığı geniş miqyaslara çıxaraq, məsələn, F.Şiller yaradıcılığı ilə də səsləşir; belə ki, alman ədibi F.Şillerə görə, «satirik meyar ideya ucalığı ilə ölçülü bilər və əsl satirik məhz belə bir ucağıdan təsvir etdiyi həyata nəzər salmağı bacarmalıdır. Əsl şair yalnız ideyalarla bizə təsir göstərməlidir...»

Ötən illər ərzində M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığının geniş tədqiqatə cəlb olunduğu, ətraflı öyrənildiyi məlumdur. Lakin Sabirin öz oxucularına məhz hansı yollarla, hansı ifadə vasitələri və üsullarla təsir göstərməsi, sənətkarlığı, onun «güldürüb ağlatmaq, düşündürüb həyəcanlandırmak, coşdurub susdurmaq» istedadının mexanizmi, yaradıcılıq texnologiyası, adətən, araşdırma obyektindən kənardə qalib və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin nəzəri-metodoloji əsasları diqqət mərkəzinə çəkilməyib. Şairin yaradıcılıq emalatxanasında reallaşan sənətkarlıq xüsusiyyətləri geniş araşdırımıya məruz qalmadığından, çox vaxt onun yaradıcılığı haqqında deyilənlər də ümumi ideoloji mülahizələr səviyyəsindən uzaqlaşa bilməyib.

Biz bütün bu problematikanı mümkün qədər nəzərə alaraq, «M.Ə.Sabirin satira sənətkarlığı» mövzusunda yazdığımız tədqiqat əsərində onlara geniş şərh verməyə və Sabirin sənətkarlıq mexanizmini, satirik effektlə nail olma texnikasını araşdırmağa çalışmışıq. Belə ki, ilk növbədə, Sabirin satira sənətkarlığının sırlarını aşkarlamaq üçün müqayisələr, araştırma və paralellər, mülahizə və elmi dəlillər əsasında şairin

yaradıcılıq laboratoriyasına daxil olmayı, oradakı mürəkkəb prosesləri izləməyi, apardığı ədəbi-bədii «eksperimentlərlə» tanış olmayı, beləliklə də, dahi şairin bənzərsiz sənətkarlığının «mexanizmini», yaradıcılığının köklərini, subyektiv və obyektiv amillərini, milli məxəzəzlərini tapmayı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

* * *

Müasir ədəbiyyatşünaslığımızın, nəzəri-tənqid elmimizin ən güclü qollarından, ən gur axarlarından biri məhz «Sabir» mövzusuya bağlıdır. Bütöv bir əsr ərzində bu mövzu alımlarımız üçün mötəbər, bəlkə də, müqəddəs sayılıb.

Hələ sağlığında «Molla Nəsrəddin» jurnalı (1911-ci il 23 aprel nömrəsində) xəsta şairə qiymət verərək onu «mənalı kəlami» olan, oxucu «təqdiri» qazanmış «misilsiz şair» adlandırmışdır. M.Ə.Sabirin yaradıcılığı haqqında daha ətraflı nəzəri-tənqid məqalələr, sanballı tədqiqat işləri isə sonralar meydana çıxmışdır.

Dövrün ədəbi prosesinin istiqamətini dəqiq təyin edən Firdun bəy Köçərlinin «Molla Nəsrəddin» jurnalının 22 may 1911-ci il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi kiçik məqalədə Sabirin yaradıcılığı haqqında elmi fikir söylənir, şairin sənətkarlığının ilkin analizi verilirdi. Əsas diqqət Sabirin yaradıcılıq üslubunun «ağlar-güləyənliyinə» yönəldilir, ləqəblərindən biri şairin sənətkarlıq kredosu kimi izah olunurdu. Alim Sabirin satirik istedadını lakinik, eyni zamanda sərrast ifadələrlə xarakterizə edirdi. F.Köçərli Sabir satirasının mahiyyətini, onun poetik xüsusiyyətlərini açıqlamağa cəhd göstərsə də («Sabirin təbində o qədər zəriflik və dilində elə bir lətfət var ki, güldürə-güldürə ağladır və ağlada-ağlada güldürür»), təəssüs ki, cəmi 35 satirlik bu məqalədə çox söz demək mümkün olmamış, şairin yaradıcılığı geniş və dərin təhlilə məruz qalmamışdır.

Digər görkəmli ziyalı Abbas Səhhət də Sabirin həm sağlığında qədrini bilməş, həm də vəfatından sonra layiqli qiymə-

tini vermişdir. O, öz böyük dostunu lap ilk gəncliyindən müşahidə edərək, onun «nəməki danışmağını, şux, zərif və hazırlı cavab» olmasını sevmişdi. Şairin ölümündən sonra A.Səhhət ürək ağrısı ilə yazırırdı: «Sabirin vəfatı millət üçün bir ziyanı-əbədidir, bir zərbəyi-fəlakətdir ki, onun ağrısını millət öz vücudunda hələ sonralar dərk edəcəkdir... Bir milləti diriltməyə çalışan özü ölmə?!»

Şairin vəfatından bir qədər sonra Abbas Səhhət «Yeni işşad» qəzetiində Sabir yaratıcılığından geniş söhbət açaraq, əsərlərinin təhlilini verir, «Sabir əfəndi... köhnə şeirlə yeni şeirlər arasında bir əsrlik qədər ucurum açdı...» – deyərək şairin ədəbiyyatımızda nə qədər «əzim bir inqilab» yaratdıığını deyir. Sabiri «vətənimizin yetirdiyi dahiyana bir şair» adlandıran A.Səhhət, onun ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini müəyyənləşdirir, ictimai şürurun tənzim olunmasında, inqilab işində şairin xidmətlərini qeyd edir. Məhz bu məqaləsində o, sonralar mübahisələrə səbəb olacaq məşhur fikrini yazır: «...Məlumdur ki, fransız şairlərindən Şatobrian fransız qövmünün səltənət xanədanından olan burbonlarla Napoleon Bonapart arasındaki müqayisəyə dair bir kitab yazımışdır ki, burbon xanədanından olan fransız kralı XVIII Luinin etirafında bu kitab ona bir ordudan ziyadə xidmət etmişdir. Mən də iddia edirəm ki, Sabir əfəndinin əşarı bu beş ilin müddətində İran məşrutəsinə haman növ bir ordudan ziyadə xidmət etmişdir».

Məşhur sabirşünas Abbas Zamanov çox sonralar Abbas Səhhətin həmin fikrinə etiraz edərək belə yazırırdı: «*Sabirin... F.R.Şatobrianla müqayisəsi qeyri-təbiidir: marksizm klassikləri və rus inqilabi-demokratik tənqidi Şatobriandan mürtəcə bir yazıçı kimi bəhs etmişlər*». Daha sonra o, A.Səhhətin məqaləsindəki bu «məhdud cəhətin» - ilk dəfə Kamal Talibzadə tərəfindən göstərildiyini əlavə edir.

Halbuki A.Səhhət Sabir haqqındaki məqaləsində Şatobrianın yazdığı kitabın mürtəcə və ya mütərəqqi mahiyyət daşımasından yox, yalnız əhəmiyyətindən söz açmışdır və

A.Səhhət Şatobrianla Sabirin yaradıcılığının ideya eyniy-yotindən danışmamış, bu müqayisə ilə Sabirin xidmətlərinin, gördüyü işlərin böyüklüyünü nəzərə çarpdırmaq istəmişdir.

Fikrimizcə, əvvəla, nə marksizm klassikləri ilə, nə də rus inqilabi-demokratik tənqidinin nümayəndələri ilə əlaqəsi olan Abbas Səhhət 1911-ci ildə bu qonaqtını bildirən vaxt, təbii ki, bəlkə də, təsəvvürü belə olmayan marksizm ideyalarını müasir ədəbiyyatşünaslarımızın tələb etdiyi kimi «olda rəhbər tut» bilməzdi. Bu iradı onun ünvanına söyləmək müasirimiz olan başqa bir tədqiqatçı Firudin Hüseynovun heç bir elmi dəlil-sübuta söykənmədən, yalnız «sağlam platforma» xatırına söylədiyi belə bir fərziyyənin təkrarı olardı ki: «...Leninin ədəbiyyata dair fikirlərinin bu demokratik jurnalda (söhbət «Molla Nəsrəddin» jurnalının 1908-ci il nömrələrindən biri ətrafında gedir) təsirini də ehtimal etmək olar». (?)

Digər bir tərəfdən, açıq-aydın görünür ki, A.Səhhətin yazdığı «haman növ» kəlmələri Sabirə Şatobrianın yaradıcılıq amallarına deyil, yalnız xidmət tərzinə aiddir, yəni Şatobrianın kitabı hansı növ, nə cürə, nə dərəcədə, nə tərzdə XVIII Luiyə xidmət göstəribəsə. Sabirin şeirləri də o növ, o cürə, o dərəcədə və o tərzdə – eyni bir üsulla İran inqilabına xidmət göstərib; yəni ikisi də xidmət etdikləri obyektlər üçün bir «ordu qədər» iş görüb, bir «ordunun gücünü» əvəz edib, «ordu rolunda» çıxış edib. Bu müqayisədə forma uyğunluğundan bəhs edildiyi üçün orada şübhəli məzmun axtarmaq əbəsdir. Biz hələ yaşadıqları dövrün reallıqlarını başa düşərək, sözügedən ədəbiyyatşünas alimlərimizin belə bir sadəlövh konyukturluğunu qabartımağa ehtiyac görmürük ki, axı Abbas Səhhət nə üçün öz mülahizələrini söyləyərkən «Şatobriandan mürtəce bir yazıçı kimi bəhs etmiş» marksizm klassiklərinin və rus inqilabçı-demokratlarının fikirlərinə əsaslanmalı idi?

A.Səhhətdən sonra Sabir yaradıcılığı haqqında yazan digər müasirlərinin və tənqidçi-ədəbiyyatşünaslarımızın, demək olar ki, hamısı eyni bir yekdilliliklə şairin ədəbiyyatımızda qeyri-adi

hadisə olduğunu, yeni ədəbi məktəb yaratdığını qeyd ediblər. N.Nərimanov, S.Hüseyn, C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənzəminli, M.Hacinski, Ə.Fəhmi, S.M.Qənizadə və başqa müəsirlərinin əsərlərində qiymətli cəhətlər odur ki, Sabirin satiraları dövrün ictimai-siyasi hadisələri kontekstində təhlil olunur, ona hələ «üstünə kövrək ipək pərdə çökəməmiş» təzə təəssüratlarla qiymət verilir, şairin yaradıcılığı hələ yaddaşlarda yaşayan şəxsi keyfiyyətləri prizmasından araşdırılır, biri digərini, ümumilikdə isə sənətkarın obrazını tamamlayır.

Sovetləşmədən sonra sabırşunaslıq ayrıca bir elmi istiqamət kimi inkişaf etməyə başlamış, tanınmış ədəbiyyatşunas-alimlərimiz Sabirin həyat və yaradıcılığına kitablar, monoqrafiyalar, dissertasiyalar, elmi məqalələr həsr etmişlər. Həmin əsərlər artıq öz təhlil genişliyi, Sabir poeziyasının bədii xüsusiyyətlərinə nüfuz etmək cəhətləri ilə seçilirdi.

Sabırşunaslığa ciddi töhfələrdən biri də Cəfər Xəndanın «Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri» (1962) monoqrafiyasıdır. Alim M.Ə.Sabirin poetikasını ətraflı təhlil etməyə nail ola bilməşdir. O, M.Ə.Sabirin sənətkarlığını, süjet, kompozisiya qurmaq prinsiplərini, bədii dilini, məcazlar sisteminə araşdıraraq göstərirdi ki, Sabir – kinaya, tərz, eyham, bədii təyin, epitet, mübaliqə, təkrir, təzad, həmcins üzvlər və s. kimi satirik üsullardan, forma və elementlərdən daha çox istifadə etməklə uğur qazanmışdır. Əsərin qiymətli cəhətləri ilə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, geniş təhlillərdən, araşdırmalardan sonra şairin sənətkarlığı haqqında söylənən yekun fikri, bizcə, «sənətkarlıq» texnologiyasına nüfuzun vüsəti baxımından kifayət qədər qənaətbəxş deyil. Belə ki, C.Xəndanın yazdığı - «... şairin sənətkarlığı, orijinallığı və ümumən, rolu ondan ibarətdir ki, şair həyat həqiqətini, hamının bildiyi bir fikri şairanə bir dildə, həm də oxucunu düşündürücü bir formada əks etdirmiş, ona öz münasibətini bildirmiş, etiqadına bizi inandıra bilmişdir» - fikrinin əksinə olaraq, hesab edirik ki, əslində, şairin «sənətkarlığı, orijinallığı» - «həyat həqiqətini, hamının bildiyi bir fikri şairanə bir dillə» əks etdirməsində, yəni fakt-

ların tekçə konstatasiyasında, sənədli fotoqrafiyاسının çıxarılmamasında deyil, ümumən, «hamının bildiyi», lakin heç də hamının fikrinə gəlməyən, konkret situasiyada görmədiyi, duymadığı, düşünmədiyi və ucadan demədiyi həqiqətləri görüb, duyub, düşünüb özünün fitri sənətkarlıq süzgəcindən keçirməsində, yaradıcılıq mexanizmində «emal etməklə» bədii obrazlar, metaforik deyimlər şəklində üzə çıxarmasında, böyüdücü şüşə vasitəsilə hamiya göstərməsində və bu həqiqətləri ucadan deyə bilməsində idi.

Sabirin rusdilli auditoriyaya təqdimatı baxımından Əziz Şərifin «Sabirin həyat və yaradıcılığı» monoqrafiyası (1951) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (hərçənd biz hesab edirik ki, M.Ə.Sabir, bəlkə də, «tərcüməyə yatımlı olmaması» səbəbin-dən ölkəmizdən kənardə kifayət qədər tanıldı bilməmişdir). Ə.Şərif Sabirin yaradıcılığını üç əsas hissəyə bölüb hər biri haqqında ətraflı danışır, şeirlərinin təhlilini verir. Bu hissələrdən birincisində – məktəb və mədrəsələr, baqqallar, «qırmızı-saqqal» hacılar və məşədilər, ağır taleli azərbaycanlı qadınlar, cəhalət və din, kosmopolit üzdəniraq «ziyahılar» tənqidə məruz qahırlar. Alim göstərir ki, bu qism şeirlər bütün Şərqi insan hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. İkinci qism şeirlər – kəndlilərin və fəhlələrin istismarı, zəhmətkeşlərin incidilməsi əleyhinə yazılmış şeirlərdir ki, burada da pul, var-dövlət hərisləri, qoluzorlular və qoçular tənqid olunur. Nəhayət, üçüncü qism əsərlər despotluq və tiranlıq əleyhinə yazılmış əsərlərdir. Bunlarda İranda şahlıq, Türkiyədə sultanlıq rejim-lərinin artıq köhnəldiyi bildirilir.

Əziz Şərif yazır ki, dövrü, şəraitini nəzərə alan M.Ə.Sabir öz əsərlərində, əsasən, «Ezop dilinə» müraciət edərək bu dilin imkanlarından məharətlə istifadə edirdi. Lakin bizim fikrimizcə, Sabirin dili yüngül eyhamlı, ehtiyatkar, üstüörtülü «Ezop dili» («qul dili») deyil, açıq-aşkar, döyükən və mübariz bir dil olmuşdur.

Həmin tədqiqatda başqa bir mübahisəli görünən cəhət Ə.Şərifin bəzi hallarda şairi «məhdud dünyagörüşlü» şəxs

kimi təqdim etməsidir. Bir tərəfdən müəllif özü də Sabiri bütün Yaxın Şərqi təsir göstərən və Yaxın Şərqi siyasi vəziyyəti, mövqeyi, hadisələri haqqında həqiqəti yazan «uzaq-görən bir sənətkar» kimi təsvir edirəsə, digər bir yandan onun «məhdud dünyagörüşlü» olmasını deməklə məhz nəyi nəzərdə tutduğu aydın olmur.

M.Ə.Sabirə həsr edilmiş tədqiqatlar içərisində akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun «Sabir» monoqrafiyasına (1962) da xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Monoqrafiyada Sabir «öz satıraları ilə mübariz, əsl inqilabi ədəbi məktəbin binasını qoymuş» mütəfəkkir kimi təqdim olunur və göstərilir ki, XX əsrin, demək olar ki, bütün görkəmli şairləri «Sabiri özlərinin müdrik müəllimi» saymışlar.

Görkəmli alim Sabirə həsr etdiyi «Hünərvər şair» məqaləsində fikirlərini daha da inkişaf etdirərək, şairin amalını belə qiymətləndirir: «Sabir demokratik cümhuriyyət, xalq hakimiyyəti tərəfdarı idı». Daha sonra tədqiqatçı göstərir ki, Sabir «Rusiyani xalqlar həbsxanasına çevirən» çarizmə, «iblis siyaseti» olan müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparırdı və «Sabir çarizmə qarşı amansız idı». M.Cəfər Sabiri xalq mənafeyində duran «böyük maarifçi», «xalq maarifi ideyasını təbliğ edən» əsl ziyahı kimi qiymətləndirərək yazırkı ki, Sabir yalançı və yabançı «ziyahılara», «millət» və «Vətən» kəlmələri ilə alver edən kəslərə ömrü boyu nifrat etmiş və daim belələrinin «mənəvi paxırını» açmış, «maskalarını» yırtmış, «üzlərində olan zahiri münəvvərlilik parıltısını götürüb, onları realist satiranın güzgüsnə sahə, Vətənsiz, mənəvi cəhətdən iflasa uğramış» eybəcər «intelligentlərin» miskin obrazlarını yaratmış, onlara acı-acı gülmüşdür.

M.Ə.Sabirin dövrü, həyatı və yaradıcılığı haqqında yazılmış elmi əsərlər içərisində Ə.Mirzəmədovun «Sabir» monoqrafiyasının (1958) xüsusi yeri vardır. Monoqrafiya ədibin həyatına və yaradıcılığına geniş nəzər salmaq, şəxsiyyət və sənət vəhdətinin məhsulunu tədqiqata cəlb etmək, şairin yaradıcılığındaki obyektiv və subyektiv amillərin təsdiqi baxı-

mündan təqdirəlayıqdır. Ə.Mirəhmədovun tədqiqatında «Sabir» faktı «həyatın» və «yaradıcılığın» avtonom sahələr kimi deyil, üzvi vəhdətdə, kompleks halında, onların sintezinin məhsulu kimi götürülməsi ilə diqqətəlayıqdır.

M.Ə.Sabirin ırsının toplanması, araşdırılması və yayılması baxımından öncül mövqelərdən biri Abbas Zamanova məxsusdur. «Sabir və müasirləri», «Sabir bu gün», «Müasirləri Sabir haqqında», «Sabir gülür», «Sabir xatirələrdə» kitablarında A.Zamanov Sabir satirasının novator xüsusiyyətlərin-dən, onun müasirliyindən, təsir dairəsindən, ədəbi mənbə-lərindən, inqilabi pafosundan, dünya şöhrətindən və s. bəhs etmiş, tədqiqatlarını neçə-neçə faktlarla və elmi dəlillərlə zənginləşdirmişdir. A.Zamanov uzun illik elmi axtarışlarında bu nəticəyə gəlmişdir ki, Sabiri «həmişə təravətli saxlayan tükənməz bir qüvvə, hər şeydən əvvəl, onun satirasının inqilabi pafosu, humanizmi və azadlığa çağırış ruhudur».

Sabiri «bizim milli poeziyanın simvolu» adlandıran professor Yaşar Qarayev də ayrı-ayrı vaxtlarda yazdığı müxtəlisif elmi əsərlərində dönə-dönə Sabirin yaradıcılığına müraciət etmiş, onun satira sənətkarlığının novator cəhətləri, ideya istiqaməti, estetik təsir gücü və mövqeyi haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Alim çox dəqiq olaraq «Hophopnamə»ni «bir şəxsin, bir ürəyin, bir nəslin yox, bir millətin milli, tarixi və ictimai romanı, epopeyası» adlandırmışdır.

M.Ə.Sabirin həyatı və yaradıcılığı haqqında müxtəlisif vaxtlarda Ə.Dəmirçizadə, Mir Cəlal, M.İbrahimov, Ə.Nəzmi, M.Məmmədov, Ə.Cəfər, F.Hüseynov, İ.Ağayev, T.Hacıyev və digər ədəbiyyatşunasları da monoqrafiyalar, elmi məqalələr yazmış, mövzu ətrafında axtarışlar aparmış, mülahizələrini söyləmişlər.

Ümumiyyətlə isə, mövzunun tədqiqində ədəbiyyatşunaslığımızın xeyli uğurlu addımları, keyfiyyətli axtarışları ilə yanışı, təbii ki, bəzi mübahisəli cəhətlər, həllini gözləyən məsələlər də vardır. Fikrimizcə, bu istiqamətdə axtarışlar daim davam edəcək, Sabirin fikir dünyası hələ bundan belə

neçə elmi-tədqiqat əsərinin, kitabın, məqalənin mövzusu olacaq, onun yaradıcılıq məhsulunun yeni-yeni qatları kəşf olunub üzə çıxarılaçaqdır.

Ümumən, Sabir yaradıcılığına olan böyük maraqlı, uzun illər ərzində bu mövzdə xeyli elmi materialın toplanmasına səbəb olmuşdur. Lakin yenə də dahi şairin həyat və yaradıcılığını tamamilə tədqiq olunmuş sahə hesab etmək olmaz.

Biz də öz tədqiqatımızda böyük Sabirin sənətkarlıq «arsenalında» sintez təşkil edən müxtəlif keyfiyyətlər toplusunu, Nizami, Füzuli, Vəqif, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, Nəbatı, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə kimi klassiklərlə mənbə-xələf münasibətlərini, fəlsəfi-poetik bağlarını göstərməklə və yaradıcılığını daha çox folklor elementləri və klassik milli ədəbiyyatımızda gülüşün tarixi, satiranın uğurları kontekstində araşdırmaqla, şairin uzun bir tarixə malik milli komik, satirik genlərin məhsulu kimi meydana çıxdığını göstərməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Həmçinin ilk dəfə «Hophopnamə»nın «oyun-tamaşa» ünsürləri geniş şərh edilir, kitabın məziyyətləri «karnaval estetikası» modelindən istifadə olunaraq qiymətləndirilir. Tədqiqatda həmin «karnavallıq» konsepsiyası prinsiplərinin Sabir sənətkarlığı üçün xarakterik olan milli oxşarları, Şərq ekvivalentləri – «qaravəlli», «məzhəkə», «meydan teatrı» və digər ünsürləri aşkara çıxarıır.

Nəhayət, burada Sabirin satira sənətkarlığının «dramaturji» keyfiyyətlərindən ilk dəfə söhbət açılır ki, bu da şairin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini daha dərindən, ümumbaşəri və ümummilli aspektdən müşahidə etməyə, qiymətləndirməyə imkan verir.

I

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR VƏ KLASSİK SATİRA ƏNƏNƏLƏRİ

Dünya gülüş tarixinə bir nəzər. M.Ə.Sabirin ümumbaşşeri əhəmiyyət kəsb edən yaradıcılığına dünya gülüş mədəniyyəti kontekstindən nəzər salmaq və şairin satira sənətkarlığının sırrınə daha dərindən nüfuz edə bilmək üçün öncə dünya gülüş tarixinə kiçik bir ekskursla, satira, humor janrinin nəzəri əslərini xatırlamaq vacibdir.

Böyük ədəbiyyatın vəzifəsi həmişə insanları ideala doğru çağırış və bu yolda Xeyirlə Şərin, «çirkinliyin və paklığın siyahısını tutmaqla» (O.Balzak), əxlaq tarixini yaratmaq, bu tarixin gizli proseslərini aşkarlamaq olmuşdur. Dünya ədəbiyyatının böyüklü-kiçikli, istər lirik, istərsə də epik janrlarda yaradılmış müxtəlisf nümunələri, əsasən, bu ali məqsədə xidmət etmişdir. Bu mənada satira böyük ədəbiyyatın janrları və növlər cəbbəxanasında ən «təhlükəli» və ən təkəbbürlü silah kimi şöhrət tapmışdır. Satiranın təkəbbürü təqnidin daxili məzmunundan irəli gələrək yalnız müsbət emosiyalar daşıyıcı kimi qəbul olunur. Çünkü satiranın funksiyası bilavasitə bəşəriyyətin işıqlı sabahına xidmətdən, kamil insan arzuları, uca ideallar namına mübarizədən ibarətdir.

Satirik əsər ən müxtəlisf prinsiplər və meyarlar, ölçülər və təməyllər üzrə yarana bilər. Məsələn, satirik effektə fantastika (C.Sviſt – «Qulliverin səyahətləri», N.S.Şedrin – «Bir şəhərin tarixçəsi», V.Mayakovski – «Taxtabiti»), allegoriya (Ezop, C.Lafonten, İ.Krıllov), məğzin nəzirəylə şisirdilməsi (Hofmanın nağılları), qəhrəmanın psixolojisinin hipertrofiyası (N.S.Şedrin – «Qolovlyov cənabları») və digər yollarla, yaxud ən sadəsi – kalambur, paradoks, aforizm, atmaca vəsittəsilə nail olmaq mümkündür. Dünya ədəbiyyatı tarixindəki ən müxtəlisf səpkili satirik əsərlər satiranın tarixən qədim və populyar janr kimi məşhur olduğunu sübut edir.

Gülüş, məzhəkə yaranışına görə Dionisə borclu olsa da, satiranın bir janrı kimi fərqlənməsi eramızdan əvvəlki V əsrdə, Ezop dövrünə təsadüf edir. Lakin onun konturlarının formalaşması Qədim Roma imperiyası sənətkarlarının adıyla, Lutsili Hayın saturları, Horatsinin «satir»ləri, Yuvenalın məktubları ilə bağlıdır. Dünya satirik ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyət kəsb edən nümunələr sırasında Plavtin, Terensinin komediyaları, orta əsrlərdə yunan qnomları, romat saturnları, satirik nağıllar, sonra fransız fabları, alman şvankları, heyvanat eposu, meydən farsı xüsusi yer tutur. Avropa İntibahı dövrünə gəldikdə, ilk növbədə, Rotterdamlı Erazmin «Sərsəmliyin mədhi», C.Bokkaçonun «Dekameron» novellaları toplusu, F.Rablenin «Qarqantüa və Pantaqrüel», M.Servantesin dahiyanı «Don Kixot»unu xatırlamaq lazımdır. Nəhayət, daha sonrakı mərhələlərdə satira janrı get-gedə inkişaf edərək və püxtələşərək Molyer, Lafonten, D.Defo, Volter, Svift, Hofmann, Dikkens, Qoqol, M.Tven, V.Mayakovski, B.Şou kimi görkəmlı yaradıcıların simasında sevilmişdir.

Dünya satira tarixinə belə qısa və ötəri nəzərdə, əlbəttə, Şərqi gülüş məktəbi xüsusi xatırlanmalıdır. Məşhur «Min bir gecə» nağıllarından başlayaraq «Pançatantra» (Hindistan), fars povestləri, Übeydə Zəkanının, Ömrə Xəyyamın (İran) beytləri, Kobo Abenin (Yaponiya), habelə bizim Molla Nəsrəddin lətifələri, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, Üzeyir bəy Hacıbəylinin satirik əsərləri dünya gülüş mədəniyyətinin dəyərli abidələrindəndir.

Nəzəri-estetik fikir satira sənətkarlığı haqqında. İstehsal alətləri və istehsal münasibətləri zaman-zaman dəyişildiyi, təkmilləşdiyi kimi, insanın qazandığı elmi və mədəni dəyərlər, mənəvi anlayışlar da dəyişilmiş, yetkinləşmişdir. «Mədəniyyət və tərəqqi izsiz-soraqsız yox olmur, qiymətli nailiyyətlər mürəkkəb yollarla daha gənc mədəniyyətlərə çatdırılır. Lap son dövrlərə kimi belə hesab olunurdu ki, Avropa mədəniyyəti öz yaranışına görə Yunanistana borclu olmalıdır, lakin sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, biz daha çox, beş

min il bundan əvvəl şumer xalqının dühası nəticəsində yaranmışlara borcluyuq. Xalqlar və mədəniyyətlər aramsız axınla gəlib-gedir, onların təcrübəsi isə yaşayır və sonrakı nəsillər üçün daha kamil mədəniyyət nümunələri yaradılmasına xidmət edir». Məşhur polyak kulturoloqu Zenon Kosidovskinin qeyd etdiyi həmin bu mədəniyyət «balansının» toplanmasında, ötürülməsində ədəbiyyat «xəzinəsinin» incilərindən sayılan gülüşün də öz yeri, öz əhəmiyyəti var və gülüşün tarixi qədimliyi ilə seçilir.

Gülüşün yaradıcısı xalq özü olmuşdur və elə ilk gülüş, məzhekə nümunələrinə də xalq yaradıcılığında rast gəlirik. Yaradıcı prosesin təhtəlşür bazalarından danışarkən bu cür xalq ənənələrini ön plana çəkmək vacibdir. Xalq ənənələri sırasında əvvəlcə «ovçuluğu, kəsərli satiranı və qrotesk karikaturu» (Peter Bruk) nəzərdə tutmaq lazımdır. Dünyanın bütün görkəmli sənətkarları, ilk növbədə, xalq yaradıcılığı xəzinəsindən bəhrələmiş, mövzu götürmüş, deyim, ifadə və obrazlar əzx etmişdir.

Folklor nişanələri zaman-zaman xalqların yaradıcılıq emalatxanasında cilalanmış, «redaktə» olunmuş, əsrən-əsrə keçərək müxtəlif formalara, şəkillərə düşmüştür. Məsələn, qarğışların şər qüvvələrlə mübarizəyə yönəldiyini nəzərə alsaq, o zaman «qarğışla» «satira» arasında uzaq qohumluq əlaqələrini görə bilərik. Hər iki «qohumun» «düşməni» də (şər), «silahı» da (nifrat) eynidir.

Gülüşün keyfiyyəti təzələndikcə, sənətkarlıq səviyyəsi yüksəldikcə müəlliflər ilkin folklor nümunələrindən uzaqlaşmış, həyata, ictimai hadisələrə fəal müdaxilə yolu ilə qiymət verməyə başlamış, «bioloji» naqışlıkdən daha çox «ictimai» naqışlıyin mahiyyətini tənqidə məruz qoymuşlar. Klassik satiranın müasir əsrlərə yetirdiyi irlən ən qiymətli keyfiyyəti, əlbəttə, mübarizlik ruhu, kinayəli, öldürücü gülüşdür. Satirik yazıçı personajın xarakterik cizgilərini iri planda qabarıq verməklə eybəcərliyin, çirkinliyin təəssüratlarını böyür, emosional qavramını bilərkəndən şisirdir, situasiyanı utrirəşdirir və beləliklə, obyektdə qarşı dözülməzlik şəraiti yaradır.

Hiperbola, qrotesk satirik yazılıçı üçün sanki mikroskopu, böyüdücü şüşəni əvəz edir. Mənsi tip bu «böyüdücü şüşə» altına düşdükdə onun bütün günahlarını, eybəcərliklərini, islah olunmalı cəhətlərini daha aydın görən, duyan, dərk edən oxucuda ona qarşı etiraz, kin, nifrat oyanır. Bu zaman eybəcərə gülməklə, eybəcəri inkar etməklə oxucu, eyni zamanda nümunəvinə təsəvvüründə canlandırmaga başlayır, «gözəl» olanın konturlarını axtarır. Beləliklə də, satira öz «bioloji» fuksiyasını – «dağıdıcı və qurucu» missiyasını yerinə yetirmiş olur.

Cəmiyyətin bəlalarına qarşı belə tendensiyalı münasibətlə, açıq silahlı hücumu keçdiyinə görə, hələ antik dövrə Aristofan məzhəkənəvisliyi ən «çətin» peşə adlandıırırdı. Avropa İntibahı dövründə də gülüşdə azadlıq ideyaları özünü bürüzə verir. Gülüş – «cəmiyyəti düz yoldan çıxaran sui-istifadələrə qarşı üsyən» (Qoqol), həmçinin bəşəriyyəti azadlığa aparın yol olduğu kimi, özü də azadlığın rəmziidir.

Yüksək bəşəri ideallara sədaqət bütün zamanlarda gülüşün klassik məqsədi, məramı olub. Satira, humor, komediya, məzhəkə haqqında müxtəlis dövrlərdə söylənmiş müxtəlis nəzəri fikirlər arasında bir ümumi yekdillik, bir qırmızı xətt vardır ki, o da «gülünc olana yox, gülüşə» (Aristotel) üstünlük verməkdən ibarətdir. Böyük rus yazılışı F.Dostoyevski dahiyənə satirik nümunə olan «Don Kixot» kitabına çox yüksək qiymət verərək yazdı ki, əgər nə zamansa bəşəriyyət «haralardasa yuxarılarda» hesabat verməli olsa, tək bircə Servantesin bu romanını özünün mənəviyyat zirvəsi kimi təqdim etməsi kifayətdir.

Onu da deyək ki, heç də həmişə satira, tənqid gülərzlə qarşılanmayıb, hətta satiranı «dinsizlik və inamsızlıq törədən iblis əməli» də adlandırıblar. Bəzi idealist nəzəriyyəçilərin (Hegel, Kant, Freyd) fikirlərində satiranın ictimai həyatla bağlılığı, dialektik inkişafda rolü, inqilabi proseslərdəki əhəmiyyəti və s. cəhətləri inkar edilir. Satiranın spesifik xüsusiyyətlərini (qrotesk, hiperbola, bədii şışırtma) də bəzi filosoflar mahiyyətcə «antisənət» xüsusiyyətləri kimi təfsir etmişlər.

Lakin sənəti ictimai proseslərdən ayıranlardan fərqli olaraq, inqilabçı-demokratlar komediya janrını xalq ideallarına xidmət edən, ictimai həyatı yeniləşdirmək naminə mübarizələrə səsləyən, Xeyirlə Şəri bir-birindən seçən janr kimi müsbət qiymətləndirmişlər. Məs., N.Çernışevski satiranı, humoru sevən, anlayan, qiymətləndirə bilən adamları xüsusi bacarıq, qabiliyyət sahibləri hesab edərək deyirdi ki, «humora meyilli adamlar o adamlardır ki, onlar ucanın, kamil olanın böyük-lüyünü anlayır və qiymətləndirirlər». XIX əsr mütərəqqqi demokratları o fikirdə olmuşlar ki, ağıllı, sarkastik gülüş gülən adəmi ucaltmaqla, onun gülüncə vəziyyətə düşmüş adamdan üstünlüğünü göstərir. Bu fikir N.Çernışevskinin «Ülvə və komik» əsərində daha geniş şərh olunur. N.Çernışevski yazır ki, eybacra gülməklə biz ondan yüksəyə qalxırıq: «Komik fakt bizzət ləyaqət hissini oyadır».

Bələliklə, gülüş insanlara dünyani və özlərini daha dərindən dərk etmək imkanı verir. Gülməli obyekti, gülməlinin halını və gülüşanə situasiyasını görməklə, insanlar həmin «gülündən» ayrılır, uzaqlaşır və bələliklə, üstün olana, inkişafa, tərəqqiyə doğru addım atmış olurlar. Gülüşün həyatı vacibliyi haqda dəyərli fikirlər söyləyən əski rus inqilabçı-demokratları «göz yaşları içərisindəki gülüşü» (A.Hertsen) vətəndaşlıarda yetkin şürurun formallaşmasına xidmətdə görmək istəyirdilər. Onlar inanırdılar ki, «Satira - güclü inkar ruhuyla köhnəni dağdaraq yenini qurmaq əzminə xidmət edir».

Satirik inkar-estetik idealın təsdiq üsulu və forması kimi. Satiranın bədii ifadə vasitələrinin (kinaya, hiperbola, sarkazm, qrotesk) köməyi ilə satirik yazıçı hayatı proporsiyaları bilərək-dən pozaraq islaha məhkum obyekti oxucu şürurunun tənqididən əhval axarına, gülüş dalğasına tənzimləyir. Proporsiyaların pozulması, məntiqinitməsi, paradoks faktı isə dərhal «gülüş» hadisəsinə səbəb olur. Görünməyə çalışıldığından daha ləyaqətsiz olan tip özünün forma və məzmun dispropsiyası, mənəvi dis-harmoniyası ilə oxucuda istehza doğurur, onun «gözündə hörmətdən düşür» və bələliklə, islah aktı başlanır. Bu minvalla

«varlığı əks etdirmənin kamil dərəcəsi olan» (N.Çernışevski) satira həyatı təkcə «əks etdirməklə» kifayətlənmir, həm də onu «izah edir». Kinaya insanın müdafiə olunma instinktidir. Satira onun ictimai mübarizə silahıdır. Satiranın ali məqsədi - gözəllik haqqında (xeyirxahlıq, humanizm, həqiqətpərəstlik və s.) yatmış xatirələri oyatmaq, yaddaşları silkələməkdir. Satirada güclü müəllif fərdiyəti mövcud olmalıdır. Həqiqi satira gözəllik idealı, zəriflik məqsədi olmadan yaranı və yaşaya bilməz. Ümumiyyətlə, satiriklər zərifliyi, gözəlliyi, istedadlığını qorumaq, onu xilas etmək, nahaq bada verməmək xatirinə çox vaxt şəkərən «kobud», «sərt» addım da atmalı olurlar. Əgər satirik nəyisə kəskin tənqidə, amansız atəşə tutursa, demək, bu, onun daha yüksək, daha gözəl və daha işiqli amal uğrunda mübarizəsinin, ideal namının fədakarlığının göstəricisi kimi dəyərləndirilməlidir. Gülüşün, tənqidin taleyi tarixən belə olub. «O yerdə ki, cahil külli-ixtiyardır, hökm nadanın əlindədir, zahmin əli qılıncın qəbzəsindədir, ağlabatmaz axmaqlıqlar ayaq alıb yeriyir, cəllad meydan sulayıb, cəmiyyət isə mübarizəyə hazır deyil, namuslu və müsbət qüvvələr qeyri-mütəşəkkildir, - o yerdə filosoflar əksər hallarda faciə yolunu yox, məsxərə, istehza, komediya yolunu tutur» (Ə.Mirəhmədov).

Satira kamil yaradıcılıq növü kimi, yazıçıdan daha çox səfərbərlik, diqqət və saflıq tələb edən mürəkkəb yaradıcılıq prosesidir. Fikir nə qədər yiğcam, konkret, dəqiq, deyim tərzini, nə qədər lakonik, qısa, kəsə olsa, satirik əsərin kəsərliyi, hədəfi sərrast vurmaq ehtimalı da bir o qədər yüksək olar.

Nəzəri-estetik fikrin satirada gözəllik, ülvilik axtarışları təsadüfi deyil. Satira gözəllik həsrətindən doğan gərgin bir yaradıcılıq sahəsidir.

Satirik-yumoristik əsərin formasını, gülüş aktını, texnoloji prosesini araşdırarkən məlum olur ki, gülüş – obyektin disproporsiyasından, situasiyanın zahiri görkəmi ilə daxili məzmunu arasındakı təzaddan doğur.

Satira irəliyə, sabaha çağırın ədəbi növ kimi, tarixdən, keçmişdən daha çox bu gündən, inđinin qayğı və problemlərindən

bəhs edir, indinin, bu günün məhz o cəhətlərini tənqidə məruz qoyub istahına çalışır ki, o cəhətlər sabaha inamı azalda bilər, tərəqqinin yolunda maneə, ədalətin qarşısında əngəl olar.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz M.Ə.Sabir satirasının sənətkarlığını – həm forma, həm də ideya-bədii qaynaqlarını, məzmun köklərini araşdırarkən Azərbaycan klassik ədəbiyyatı və şifahi xalq yaradıcılığı məxəzləri ilə yanaşı, dünya bədii-estetik fikrinin, eləcə də ötən əsrin mütərəqqi dünyagörüşlü demokratlarının, satirik yazıçı-şairlərinin, habelə müasir ədəbiyyatşunas və nəzəriyyəçilərin fikirlərini xatırlatmağımız, onlara istinad etməyimiz təsadüfi deyil. Qoqola «rəhmət oxuyan» Mirzə Cəlil, Krilovdan tərcümələr edən M.Ə.Sabir və bütün digər mollanəsərəddinçilər öz dəyərli bədii nümunələrini yaradarkən, həm milli, həm ümumbaşəri örnəklərdən, Rusiya imperiyasını «lərzəyə gətirən» daha «təcrübəli» qələm yoldaşlarının (M.Cəlil) yaradıcılığından da bəhrələnmiş və istifadə etmişlər. Azərbaycanın çar Rusiyası tərkibinə daxil olması ilə «ucqarlarda» etiraz ruhunun güclənməsi həm də satirik ədəbiyyatın geniş intişar tapmasına, qol-qanad açmasına, püxtələşməsinə şərait yaratmışdır. Mütləqiyət üsul-idarəsinin zülmü artdıqca, çar məmurlarının özbaşinalığı əndazəni keçdikcə ictimai münasibətlər gərginləşir, XX əsrin başlanğıcına doğru «böhran» daha da kəskinləşirdi. Bu dövrdə bizim milli ədəbiyyat özünün şorəfli vəzifəsini məhz «haqqı xalqa bildirməkdə», «düyü-düz, əyrini-əyri» göstərməkdə bilirdi. Demokratik ideyalar dalğası imperianın mərkəzindən «ucqarlara», «oyalətə» doğru genişlənən konsentrik halqlar şəklində yılmaqdə və artıb çıxalmaqdır idi.

Sabir və satirik folklor ənənələri. Sabirəqədərki Azərbaycan ədəbiyyatında satira ənənələrindən danışarkən, ilk növbədə, şifahi xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsinə, sonra isə klassik şair və yazıçılarımızın yaradıcılığına nəzər salmaq vacibdir.

Azərbaycanda yazılı ədəbiyyatın təşəkkül tapıldığı dövrlərdən hələ çox qabaq satirik ruh şifahi nümunələrdə özünə yer etmişdir.

Şifahi xalq yaradıcılığı xəzinəmizin qiymətli incilərində – atalar sözləri, zərbə-məsəllər və tapmacalarda kifayat qədər məzhdəkə, lağ elementləri tapmaq olar. Bu məsəllər, sözlər el-lükə düşünmənin, xalq müdrikliyinin, ictimai şüur nailiyyyətlərinin miniatür modelləridir. Onların hər birinin öz məna yükü, poetik qanuna uyğunluğu vardır; həm idrak, həm də tərbiyə prosesində bu məsəllərin, sözlərin, ifadə və deyimlərin xidməti misilsizdir. Həmin lakonik, mini formullar ibtidai bədii yaradıcılığın çox dinamik, mobil şəkli kimi yüksək sənətkarlıq nümunəsi sayılmağa layiqdir.

Azərbaycan nağıllarındaki ictimai-sosial, əxlaqi-etik motivlər: «keçəllə qazının» sərgüzaştləri, «şahzadə Mütalibin» macəraları, «tənbəl Əhmədin» hoqqaları, «Ağanəzərin» uydurmaları, el qəhrəmanlarının «yeddi başlı əjdahaya» qalib gəlmələri, «göyçək Fatmanın» müsibətləri, «Məlik-məmmədin» səyahətləri və s. və i. bütün bunlar da xalqın arzu və xəyallarından, gözəllik duyğularından, Şəri üstələmək, Xeyirə qovuşmaq, sərbəstlik, asudəlik qazanmaq istəklərindən irəli gələn ibtidai rəvayət formalarıdır. Onları həm də xalqın qəlbində məskən salmış «satirik ruhun» məhsulu kimi qiymətləndirmək olar. Xalq satira və yumordan istifadə etməklə həyatdakı tənbəlləri, müftəxorları, fərsizləri kəskin tənqid edirdi. Məsələn, adicə el bəzəmələrinin, lətifələrin, atmacaların əksəriyyətinin tarixi adlarla, şəxsiyyətlərlə, real surətlərlə bağlı olması (Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə, Hatəm Dayı, Abdal Qasım) onların həyatiliyini bir daha sübut edən amildir.

Sabirin satira sənətkarlığının folklor'a bağlılığından danışan F.Hüseynov «Molla Nəsrəddin» və «mollanəsrrəddinçilər» kitabında göstərir ki, «ümumən, folklor motivləri, elin canlı danışığı, söz-söhbəti, xalqın milli düşüncəsi Sabir satiralarının qanı, canı, əriş-arğacıdır. Şifahi söz sənətinin qiymətli incilərinə qırılmaz tellərlə bağlılıq Sabir şeirinə sadəlik, duzluluq, axıcılıq, müdriklik, şirinlik, canlılıq, obrazlılıq, ürəyə yatılmışlılıq, konkretlik, həqiqətpərəstlik və kəsərlilik gətirmişdir».

Təbii ki, bu cür «əriş-arğachiq», «can, qan», «ruh», «folklor-dan qidalanma», «incilərə bağlanma» və s. və i. bir ilin, beş ilin yox, yüzilliklərin, minilliklərin bəhrəsi idi, birdən-birə tərəqqi etməyin yox; qədim ırsın, zaman-zaman baş vermiş genetik prosesin nəticəsi idi.

Milli satira ənənələrində genetik proses. «Satirik ruh». Tarix inkişaf edərək qədim dövrlərdən orta əsrlərə doğru gəldikcə, dəyişən zaman mərhələləri əvəzləndikcə, hakim-məhkum təbəqələr bir-birindən daha çox aralandıqca insanların haqsızlığa nisfrəti, qəzəbi satirik, humoristik formalarda meydana çıxırıdı. Sayca çoxluq təşkil etsə də, daim istismara, zülmə məruz qalmış geniş xalq kütlələrinin həyatı daha tez-tez bədii nümunələrdə eks olunurdu, sevmədiyinə qarşı istehza motivləri daha intensiv şəkildə ədəbiyyata daxil olurdu. Haqqın, ədalətin, xeyirxahlığın təbliği yazılışların əsas mövzusuna çevrilirdi, uzaq «daş dövründən», «ibtidai icmadan» inkişaf edə-edə gələn, gəldikcə də öz müstəqilliyini itirən, pulluların, qoluzorluların təzyiqi altına düşən sadə xalq nümayəndələri narazılığını bildirəndə çox vaxt onun dadına yetişən də «satira» olurdu. Satirik ruh narazı və narahat bəşər övladını şikayət anında ləyaqətsizlikdən, miskin siziltildən qoruyurdu. Və həqiqəti künç-bucaqda yox, meydanda mərd-mərdanə, dəyanətlə zalimin üzünə deməyə sövq edirdi.

Bu ruhun mərdanə nümunələrini hələ dahi Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sində görürük. «Sirlər xəzinəsi»nin «Nuşirəvan və bayquşların söhbəti», «Sultan Səncər və qarı», «Zalim padşahla zahidin dastanı» fəsillərində ədalətsiz hökmardalar məzəmmət olunur. Şahlara nəsihət vermək, onları haqqaya, ədalətə çağırmaq «səlahiyyəti» qazanmış Nizami bu cəsarətli ruhu bütün həyatı boyu özündə yaşatmışdır. «Yeddi gözəl»dəki «Xeyir və Şər» hekayətində xəbisliyi, xudbinliyi, bədxahlığı damğalamış, «Az danışmağın gözləlliyi» və «Oğlum Məhəmmədə nəsihət» fəsillərində yüksək əxlaqi keyfiyyətləri təqdir etmişdir. Nizami bütün humanist fikirlərinə, ədəbi çağırışlarına, əxlaq nəsihətlərinə, digər poemalarında da geniş yer ver-

mış və nəhayət, müdrik «İsgəndərnamə» epopeyasında yekun sözünü demişdir.

Orta əsr ədəbiyyatımızın digər müqəddəsi - insanın taleyi, onun uca duyğuları, sevinc və iztirabları, dövrün, zəmanənin gərdişi barədə əbədi düşüncələrə dalmış digər filosof-şair Məhəmməd Füzulinin əsərlərində «satirik ruhun» pərvərişı daha kəskindir. Məşhur «Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almalar!» misrası sözün açıq-aşkar, dəqiq və sərrast şəkildə hədəfə vurulmasının klassik bir nümunəsidir.

Füzuli öz yaradıcılığında satiranın bir forması olan allegoriyaya geniş yer vermişdir. Mövcud dövlət quruluşundan narazılığını «İt və Pişik» allegoriyasında bildirmiş, saray çəkişmələrini, lovğalığı «Söhbətül-əsmar»da təqnid etmişdir. Meyvələr arasındaki ədavət rəmzi xarakter daşıyır və insanlar arasında rast gəlinən qeyri-sağlam münasibətə işarədir. Füzulinin «Bəngü-Badə», «Həftü-cam» və digər poemalarında da bu cür rəmz, simvolika, eyham metodu xarakterikdir.

XIX əsr ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan S.Ə.Nəbati yaradıcılığı da bu aspektdən müəyyən maraq doğurur ki, bir qədər sonra bu barədə ətraflı danışacaq, sabirşunaslıqda ilk dəfə Sabir-Nəbati bağlarını araşdırmağa çalışacaqıq.

Növbəti mərhələlərdə haqqında sözü gedən satirik ruh-nəsihətçiliklə yanaşı, təmsil formasında da tez-tez işlənməyə başlanmışdır.

A.Bakıxanov «Nəsihətnamə» əsərində tərbiyə məsələlərin-dən bəhs edir, «Təbriz əhlinə xitab» şeirində nadanlığı, mədəniyyət sahəsindəki geriliyi təqnid edirdi. «Əməlin cəzası», «Ümidin boşça çıxmazı» yazılarında o, daim çəkişmələrdə olan saray əyanlarının riyakar, yaldaq, böhtançı sıfətlərini açıb göstərirdi. Bu əsərlər ənənəvi didaktik tonda yazılısa da, A.Bakıxanov digər əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatına yeni təmsilçiliyin novator nümayəndəsi kimi daxil olmuşdur. Bu yeni təmsil forması hiyləgərliyi, tamahkarlığı təqnid atəşinə tutan, haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı birgə mübarizənin

labüdlüyünü göstərən «Tülkü və Qoyun» əsərindən başlayaraq bu günə qədər qorunub saxlanmaqdadır.

A.Bakıxanovla yanaşı, həmin dövrdə yaşamış **Mirzə Baxış Nadim**, **Şirvanlı Əhməd**, **Bala Sadiq** və digər şairlər də yaradıcılıqlarında satiraya meyil etmişlər. Onlar ictimai bələlərin mahiyyətinə vara bilməsələr də, şifahi xalq yaradıcılığı ünsürlərindən istifadə etməklə cəmiyyətdəki müəyyən əyər-əskiklərə, neqativlərə münasibət bildirmişlər.

«Yeni təmsilçilik» meyilləri özünü XIX əsrin görkəmli satirik şairi **Q.Zakirin** yaradıcılığında daha geniş şəkildə bürüza vermişdir. Xüsusən «Dəvə və Eşşək», «Tisbağa, İlən və Dəvə» kimi təmsillərdə Şərq təmsilciliyinin Zakirə müşbat təsiri daha güclü duyulur. Ümumiyyətlə, haqqında danışdığımız «satirik ruh» Sabirəqədərki ədəbiyyatda ən çox **Q.Zakirin** yaradıcılığında müşahidə olunur. Bəlkə də, elə buna görədir ki, Sabır və Zakir arasında daha sıx yaxınlıq, doğmalıq duyulmaqdadır.

Satira tariximizin ta qədimlərdən Sabirə doğru gələn yolu üstündə **M.F.Axundovun** yaradıcılığı da diqqətəlayiqdir. Avropa stilli yeni Azərbaycan teatrının başlanğıcını qoyan məşhur altı komediya xalq həyatını və bu həyatda hər gün rast gəlinən adı xalq humorunu, xalq gülüşünü özündə əks etdirmişdir.

Bəzən şəxsi intiqam duyğularının təzahürü olan həcvçiliyə meyil göstərsə də, **S.Ə.Şirvaninin** də ictimai məna kəsb edən, bu gün belə öz aktuallığını itirməyən satiralarını layiqincə qiymətləndirmək vacibdir. O, «Köpəyə ehsan», «Allaha rüşvət», «Dəli şeytan» kimi satiralarında riyakar, sırlıdaqçı mollaların, din dəlləllərinin üzlərindəki niqabi açır, onların saxtakarlığını ortaliga qoyurdu. **S.Ə.Şirvaninin** ictimai-əxlaqi mövzulara həsr olunmuş «Aslan və iki Öküz», «Çaqqal və Xoruz», «Qaz və Durna», «Dəvə və balası», «Dəvə ilə Eşşəyin yol getməsi» və s. neçə belə təmsili həm manera-üslub, həm də mövzu cəhətdən Sabir yaradıcılığının bir növ hazırlıq mərhələsini təşkil etməkdədir.

Folklor motivlərindən, xalq humorundan Əhmədbəy Cəvansır, Rəşidbəy Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, M.Ə.Növrəs kimi ədiblər də geniş istifadə etmiş, satirik, humoristik mövzulu həkayələr, təmsillər, şeirlər yazmışlar. XIX əsrдə yaşayıb-yaratmış satiriklər, «dağıdıcı və yenidənqurucu» (V.Belinski) janının milli nümunəsini böyük əziyyətlər, bəlkə də, qəhrəmanlıqlar bahasına qoruyub saxlaya bilmışlər. A.Bakıxanovun satira meydanındakı kövrək addimları hələ tam bərkiyib möhkəm-lənməyə macal tapmamışdı. Q.Zakir ondan bir qədər irəli gedərək ictimai baxımdan daha ötkəm, daha kəskin və daha yetkin nümunələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bununla belə, Y.V.Çəmənzəminli 1920-ci ildə İstanbulda çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» kitabında Sabirə Zakiri müqayisə edərək göstərirdi ki, Zakir daha çox əyalət meyilli şairdir, onun əsərlərində əyalətçilik üstünlük təşkil edir, əksinə, Sabir isə – ümumbaşəri əhəmiyyət kəsb edən sənətkardır!

XIX əsr satiriklərinin əsas xidmətlərindən biri həm də ondan ibarət idi ki, bu şair və yazıçılar ötən əsrlərdən miras qalmış satira anlayışını qəliz söyüş, qarğış, dad dolu ucuz həcviçilikdən təmizləyərək, onun yolunu ictimai mahiyyət daşıyan yüksək zövqlü bədii nümunələr istiqamətində müəyyən-ləşdirə bildilər.

Nəhayət, Sabirəqədərki milli ədəbiyyatın inkişafında son keçid mərhələsi, dayaq nöqtəsi qismən «Molla Nəsrəddin» jurnalı və onun ətrafında cəm olmuş ziyahılar sayılmalıdır ki, bu barədə, xüsusən Sabir-«Molla Nəsrəddin», Sabir- Mirzə Cəlil əlaqələri haqqında yeri gəldikcə müsəssəl danışacaq, həmin əlaqələrin ən önəmlili cəhətlərinə münasibət bildirəcəyik.

Qədim xalq folklorundan, nağıl, rəvayət və məzhəkələrimizdən sonra, «Dədə Qorqud» eposu, Xaqani, Nizami, Füzuli, Nəsimi, Xətai, Zakir, S.Ə.Şirvani və b. yaradıcılığının timsalında uzun bir yol qət edən Azərbaycanın milli-mənəvi İntibah mədəniyyəti, nəhayət, XX əsrə çataraq Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əbdürəhim bəy Haqverdiyev, cəmi mollarəsərəddinçilər nəhrinin yaranmasıyla

nəticələndi. Əlbəttə, Sabirin ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığından bəhrələndiyini, öyrəndiyini, təsirləndiyini demək, məsələn, Füzuli, Zakir, S.Ə.Şirvani və digər ədiblərlə bağlılığını, onlarla münasibətlərini axtarmaq, araşdırmaq vacibdir; lakin Sabirin böyük və bütöv bir milli ədəbiyyatdan, mədəniyyətdən bəhrələndiyini göstərmək, ona təsir edən kompleks amillərin nəticələrindən danışmaq daha düzgün olardı. Sabir bir şəxsin, bir müəllimin, bir ictimai-siyasi hadisənin, hətta bir epoxanın deyil, böyük bir Zaman və Xalq, Ədəbiyyat və Mədəniyyət amillərinin yetirməsidir; min illərlə yaşa malik qüdrətli ictimai təfəkkürün məhsuludur. «Sabir» faktına adıca bir «Şamaxılı Ələkbər Tahirzadə» kimi baxmaq doğru olmazdı. Sabir—daha çox mənsub olduğu xalqın kamil ruhunun daşıyıcısı, millətin uzun-uzadı sevincli-kədərli, ağrılı-acılı öz yolunun müəyyən bir mərhələdəki yekunudur, məcmusudur. Bu yekun, bu məcmu XX əsrin əvvəlinə təsadüf etmiş və məhz inqilabi şəraitdə «partlayaraq» püskürməyə, xalqın gizlin yaddaşına hopmuş həqiqətləri aşkarдан saçmağa, hüriyyətə və ləyaqətə səsləməyə başlamışdı. Həmin bu məcmuda neçə-neçə istila zülmünün, müstəmləkə zillətinin izləri vardi, burada nə qədər tarixi nadanlıqların, haqsızlıqların ağrı-acısı, neçə-neçə xəncər və söz yarasının, qamçı və qanun göynörtisinin, tapdaq və xəyanət məqamlarının qanlı-qançırı izləri vardi. Burada, eyni zamanda uzun dövrlər ərzində sıxlıb saxlanmış azadlıq arzuları, əsrlərlə ağızı qapalı qalmış nur, işıq toplusu, xoş, firanın, asudə güzəran həsrəti də vardi. Bu işıqlı arzular, istəklər üst-üstə qalanıb da nəhayət, səbir kasasını daşırdığı səbəbin dən məhz o «partlayış», o «püskürmə» baş vermişdi.

Sabirin ədəbi irsini bənd-bənd, misra-misra, söz-söz araşdırıldıqca, böyük bir xalq taleyinin, naçar millət ömrünün mərhələləri, bəndləri, dolayları, keçidləri barədə informasiyalar tapmaq mümkündür. Bu müqəddəs işdə «ideya qardaşı» Mirzə Cəlil kimi, M.Ə.Sabir də başa düşmüştür ki, «xalqı gərək yazmaqnan və kinaya sözlərnən xabi-qəflətdən oyadıb» hürriyyətə səsləyəsən:

*Pah atonnan, nə ağır yatdı bu oğlan, ölübə!
Nə də tərpənməyir üstündəki yorğan, ölübə!..*

*Bu qədər qışqırığa durdu qonum-qonşu tamam,
Dəhərişməz də, veribdir, deyəsən, can ölübə!*

*Demək olmaz dirilərtək yatıb, əlbət, duracaq,
Ölülər yatmağıdır, yox buna payan, ölübə!*

*...Hansi bir doktora ərz etdim onun illətini,
Dedi:çək bundan əlin, boşla, bu çoxdan ölübə!*

*...Məzəli lap bu ki, bir parə urus «dama»ları
Qoşulub bunlara derlər ki, müsəlman ölübə!*

*Aman, ay Molla dayı, bir kitab açdır, fala bax.
Tapmasan çarəsini sən də de ordan: ölübə!..*

Sabir və klassik şeir ənənələri məsələsinə gəlincə, bu aspekt-də müxtəlisf mərhələlərin, məs., Sabir-Füzuli, Sabir-Zakir, Sabir-S.Ə.Şirvani, Sabir-Nəbati və s. əlaqələrin müəyyənədici mərhələlər olduğunu qeyd etmək lazımdır. Təbii ki, bu mühüm əlaqələr üzərində bir qədər geniş dayanmaq vacibdir.

* * *

Sabir-Füzuli. Maraqlıdır ki, «Molla Nəsrəddin» satirik məktəbinin ən sevimli şairlərindən biri, yaxud birincisi böyük lirik Məhəmməd Füzuli olub. «Füzuli «Molla Nəsrəddin»in birinci nömrəsindən başlayıb, bu günə qədər məcmuəmizdə iştirak etmiş və şeirlər yazmışdır. İnanmırınız, götürünüz «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin iyirmi illiyini, tökünüz qabağınıza; hansı şeirə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır» («Molla Nəsrəddin», 1925).

Füzuli yaradıcılığında satirik ruhun möhsulu olan bədii nümunələr ətrafında ədəbiyyatşunaslarımız kifayət qədər araşdırımlar aparmış, M.Arif, M.Cəfər, M.Cəlal, C.Xəndan, K.Məmmədov, Y.Qarayev və başqaları bu mövzuda dəyərli fikirlər söyləmişlər. K.Məmmədov haqlı olaraq göstərir ki,

Azərbaycan klassiklərinin əsərlərindən heç birində satira Füzulidə olduğu gücə, qüvvətə malik olmamışdır.

Onu deyək ki, bu mövzuya Azərbaycan alımları ilə yanaşı, Sovet və Avropa ədəbiyyatşünasları da müraciət etmişlər. Bu sıradan İtaliya alimi Alessio Bombaçının «Türk ədəbiyyatı tarixi»ni (1956) göstərmək olar. A. Bombaçi öz tədqiqatında Füzuliyyə geniş yer ayırır və onun həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı araşdırımlar aparır. A. Bombaçi Füzulinin «Divan»ındakı satirik ruhlu qəzəlləri araşdıraraq yazar ki, poeziya aləmimdə Füzuliyyə qədər də satira elementləri mövcud idi, lakin heç kəs bu elementləri Füzuli qədər dərin əks etdirə bilməmişdi. Tədqiqatçıların Füzuli-Sabir əlaqələrinə intensiv müraciət etməsinin səbəbi ondadır ki, «bütün Sabir şeiri Füzuli ritmi, vəzni, obraz və ifadələri ilə doludur... Füzulinin poeziya enerjisini Füzulidən sonrakı şeirin irəliyə doğru inkişafı xeyrindən yaxşı səfərbər edən Sabir oldu!» (Y.Qarayev)

«Sabir də sözlə yandırmağı öz ustادından – Füzulidən öyrənmişdir» deyən professor Tofiq Hacıyevin, bizcə, mübahisəli görünən bir fikrinə diqqəti yönəltmək istərdik. Alim Füzuli-Sabir yaradıcılığını müqayisə edərkən, doğru müşahidələri ilə yanaşı, belə bir fikir də irəli sürür ki, «Sabir şeirdəki inqilabi sürət Füzuli şeirində yoxdur. Sabirdəki inqilabi şəraitlə bağlanan dinamika əvəzinə, Füzulidə dövründən passiv şikayət, adı giley-güzər var».

Bizcə, Füzuli şeirində də eynən Sabir şeirinə məxsus «inqilabi sürət», «dinamika» axtarmaq sadəcə tarixi dialektikanı və yaradıcılıq xüsusiyyətlərini nəzərə almamaq demək olardı.

Bütün Sabir şeiri «Füzuli ritmi, vəzni, obraz və ifadələri ilə doludur» deyən professor Yaşar Qarayev hər iki sənətkarın yaradıcılıq manerasında oxşar cəhətləri şərh edərək yazar: «Lirik qəzəldə fərdi emosional aləm, aşiq və məşuq hiss-həyəcanı hansı funksional rolu oynayırsa, burada da komik və karikatur tipin – satirik qəhrəmanın etiraf, iztirab və duyuguları fiqural baxımdan eyni rolü oynayır. Məhz buna görədir ki, Füzuli şeirinin üslub və vəzni, tələffüz və ritmi, ahəngi,

poetik model və qəlibləri, hətta ifadə tərkibi, bədii sintaksisi və leksikası Sabir qələmi üçün bu qədər münbit və əlverişli zəmin ola bilər... Dramatik ehtiraslarla aşib-dاشan daxili aləmin satirik, yaxud lirik ifadəsi Füzulidə iztirab, Sabirdə məz-həkə forması alan psixoloji halın, ruhi vəziyyətin təsviri nəticəsində meydana çıxır».

Daha sonra alim Füzuliya bənzərliyi Sabirin də zahirən «Füzuli libası» şeirlərində axtarmaqdansa, Füzuli nəfəsini Sabir ruhunun və ehtiraslarının mözmununda, miqyas və ölçülərində axtarış tapmağı daha doğru yol hesab edir və hər iki şairin bir-birinə yaxınlaşmasını, əlaqəsini, münasibətlərini haqlı olaraq Füzulinin:

*Yarəb, hələyi-eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm hələyi-eşqdən etmə cüda məni!*

– fəryadı ilə, Sabirin:

*Bələyi-fəqrə düşdün, razi ol, biçarə, səbr eylə!
Üzün oldısa gər küləftə yanında qara, səbr eylə!*

–nidaları arasındaki doğmaliqliqda axtarır.

Biz Sabir-Füzuli ədəbi əlaqələrinə toxunduqda məlum «karnaval estetikası» anlayışından istifadəni də məsələnin məhiyyətinə varmaq baxımından faydalı hesab edirik. Belə ki, fikrimizcə bu unikal əlaqədə «karnavallıq» formalarına daha çox rast gəlinir. M.Baxtin «karnaval estetikası» ideyasını belə izah edirdi: «Karnaval... mərasim xarakterli sinkretik tamaşa formasıdır. Bu forma çox mürəkkəb, çoxcəhətli olub, ayrı-ayrı dövrlərdən, xalqlardan və bayramlardan asılı olan ümumi karnavallıq məğzinə əsaslanır... Karnaval həyatı – öz adı axarından çıxarılmış, «əks-dünya», «həyatın astarı» anlamındadır».

Milli folklorumuzdakı qədim el oyunları, bayram və mərasimlər, müxtəlif şənliklər, ayınlar və s. də həmin «karnaval» prinsiplərinə tuş gəlir və onların ümumi bir kəsişmə nöqtələri vardır. «Şəbədə qoşmaq», «təhrini çıxarmaq», «qını-qını vermək», «lağ eləmək» və s. bu kimi folklor formalarının müxtə-

lif elementləri, açıq-aydın ünsürleri isə Sabir yaradıcılığında bol-bol işlənir. Biz sonrakı fəsillərdə yeni «karnavalliq» və onun Şərq ekvivalenti olan «məzhəkənəvislik», «qaravəlli» prinsipləri prizmasından Sabirin əsərlərinə diqqət yetirəcək, onları daha geniş tədqiqata cəlb edəcəyik. Hələlik isə, Füzuli-Sabir əlaqələri haqqında onu deyək ki, Füzuli dərin kədər və düşüncələrlə aşiqin eşq atəşinə yanmasından, nala çəkməsin-dən yazırıdı; Sabir isə bu beytlərdən «karnavalda» («qaravəlidə») istifadə edərək, onları yüngül bir zərbəylə, kiçicik bir «transformasiya» ilə «lağ», «məzhəkə», «şəbədə» formasına salır və tamamilə özgə bir məqsəd üçün – satirik ifşa namına səfərbər edir. Məsələn, Füzulidə:

*Könlüm açıtlır zülfü-pərişanımı görcək,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanımı görcək.*

- misraları Sabirdə:

*Könlüm bulanır küçədə cövlənum görcək,
Nitqim tutulur hərzəvü hədyanımı görcək.*

Yaxud Füzulidə:

*Ah eylədiyim sərvi-xuramanın üçündür,
Qan ağladığım qönçeyi-xəndanın üçündür.*

- misraları Sabirdə:

*Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhvəyi-fincanın üçündür.*

- şəklini alır və s.

Salman Mümtazın yazdığınıma görə, Sabir onunla mübahisəsində belə bir fikir demişdir: «Mən Füzuli «Divan»ına, Füzuli qəzəllərinə başdan-başa nəzirə yazmaq fikrindəyəm, yəni o formada və o bəhrlərdə olmaq şərti ilə yeni-yeni mövzularda qəzəllər yazacağam».

Füzuli-Sabir əlaqələrini daha əhatəli müşahidə etmək baxımından M.Cəfərin «Füzuli düşünür» məqaləsindən Füzulini

narahat edən, düşündürən problemlərlə tanışlıq da faydalıdır. Bu tanışlıqdan biz lirik Füzulinin və satirik Sabirin eyni amal, eyni məqsəd uğrunda çarşıdıqlarını, yaradıcılıq məhsullarının formal cəhətdən ayrı olmasına, əks qütbərdə dayanmasına baxmayaraq, hər iki ədibin «əməl qardaşı», «məsləkdaş» olduqlarını öyrənirik. Alim yazırkı ki, Füzuli «...şüurlardan axırət qorxusunu silib atmaq istəyir, öz əməyi ilə yaşayan əkinçi və sənətkarın üzərindən feodalizmin ağır yükünü götürmək, zülmün, haqsızlığın, köləliyin yerinə haqqı, ədaləti əsaslaşdırmaq, insan təbiətinə zidd olan köhnə ənənələri yenisi ilə əvəz etmək haqqında xəyallar bəsləyir; yeni nəsildə yüksək idrak qabiliyyəti, nəcib insani hislər, yüksək estetik zövqlər tərbiyə etməyi arzulayırdı».

Biz uzaq XVI əsrən gələn Füzuli arzuları ilə tanış olduq-ca, onların XX əsrə Sabir qəlbində də əks-səda tapdığını görürük, dərk edirik və Füzulinin bu arzularının, istəklərinin, qayğılarının davamı kimi Sabirin səsini eşidirik: «Amma, mil-lət a!», «Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma?!», «Xort-dandı, xoxandı, qoyma gəldi!», «Məzлumluq edib başlama fəryadə, əkinçil!», «Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi!» və s.

C.Cabbarlı yazırkı ki, Azərbaycan ədəbiyyatı Füzulidən sonra öz orijinallığını itirmişdi; Füzuli öz dühası ilə Azərbaycana parlaq klassik bir ədəbiyyat vermişdi, lakin, eyni zamanda onun dühası ağır bir yük kimi bu ədəbiyyatın inkişafı üzərinə düşüb, onu öz ağırlığı altında əzirdi: «Ədəbiyyat öz normal yolunu itirmiş, həlqəvi bir gedişlə Füzulinin başına hərlənir, haraya getdiyini özü də bilmirdi. Füzuli elə bir tilsim idi ki, ədəbiyyatımız ondan bir addım belə olsun bayırına çıxmayıb və uzun illər yeni bir şəklə keçmirdi».

XX əsrə qədər, yəni Füzuli «tilsimini» qırıb köhnə şeirlə təzə şeir arasında «tam bir əsrlik uçurum» açan (A.Səhhət) dahi Sabirə qədər, həqiqətən də, vəziyyət belə idi. XVII-XIX əsrlərdə yaşamış Ərəşli Rövnəqi, Zari, Mənsəbi, Molla Güli Zəlami, Hacı Seyid Əzim, Qafıl, Rağib, Bixud, Salik, Səfa, Zui, Zühuri və başqa şairlər «Gülüstani-İrəm», «Məcməüs-

şüəra», «Beytüs-səfa», «Məclisi-üns», «Məclisi-fəramuşan» kimi ədəbi məclislərdə birləşib, əsasən, Füzuli qəzəllərinə nəzirələr, bənzətmələr yazmaqla məşğul olur, «onları təxmis və təzmin» edirdilər. Və «Beytüs-səfa»nın fəal üzvü gənc Ələkbərin (Sabirin) də bir zamanlar bu klassik ənənəni davam etdirməsində, Füzuli qəzəlləri ruhunda aşiqanə şeirlər yazmasında qeyri-adi heç nə yox idi, hər şey təbii axınlı gedirdi. Lakin Ələkbərin fitri istedadı o dərəcədə güclü və orijinal idi ki, o Füzuli orbiti ətrafında çox dolanmadan «tilsimi» qırıb sənətdə yeni yol açdı, yeni şeir dünyasına üz qoydu.

* * *

Füzuli «tilsimindən» qurtulan Sabirin öz orijinal ədəbi yolu üstündə görüb bəyəndiyi və bəhrələndiyi mənbələrdən biri də Qasim bəy Zakir yaradıcılığı ididir.

Sabir – Q.Zakir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şərəflü yerlərdən birini tutan Q.Zakirin əsərləri hələ sağlığında müasirləri tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdir. M.F.Axundov onun şeirlərini oxuyub heyrət edirmiş ki, sən demə «şeir vaqıən ləzzətə bais olurmuş», S.Ə.Şirvani öz «Təzkirəsində», Mir Möhsün Nəvvab «Təzkireyi-Nəvvab»da Zakirin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişlər. Ə.Mirəhmədov «Zakir və XIX əsr Azərbaycan satirası» məqaləsində göstərir ki, «Zakir satiranı yalnız ideya və məzmun cəhətdən yox, sənətkarlıq cəhətdən də irəli aparmış və onu keçmiş bayağılıqdan xilas etmişdir». Məhz bu «xilas» cəhdidi sonradan köhnə şeirlə yeni şeir arasında «bir əsrlik uçurum» açacaq M.Ə.Sabir üçün dayaq nöqtəsi, istinadgah olmuşdur, ona qol-qanad vermişdir, ruhlandırmışdır. Zakir mövcud nəsihətçilikdən, didaktikadan uzaqlaşaraq, əsərlərinə daha çox ictimai məna verməyə çalışırdı. O, çar üsul-idarəsini tənqid edir, müstəmləkəçilik siyasetinin gətirdiyi, yaxud gətirə biləcəyi müsibətləri göstərirdi:

*...Xəbər alsan bu vilanın əhvəlm,
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ...*

*... Yenə ötür-ötür, apar-apardır,
Bizim başımızda çatlaklı çanaq...*

Şeirdə standart normalara qarşı çıxan Zakir «Gözləyən kimsə, gözüm həqqi deməz ay sana!» misrası ilə başlayan müxəmməsində əsrlər boyu sənət əsərlərində özünə möhkəm yer eləmiş bayağı qiyasların, təşbehlərin nə qədər yararsız, cansız, quru olduğunu bir-bir deyir, göstərir və lağa qoyurdu.

*Gözləyən kimsə, gözüm, həqqi deməz ay sana,
Nəçidir ay vəcəhətdə ola tay sana!
Sən kimi, görüm onun çöhreyi tabanımı var?
Xali-hindusumu var?
Zülfü-pərişanımı var?*

Q.Zakir Füzulidən Sabirə doğru yol başlamış «şikayətnamələrin» ötürücsü, estafetin mühüm bir mərhələdəki davamçısı olmuşdur. Sonralar Füzuli qəzəllərinə Sabirin yazacağı nəzirələrin ilk rüşeymlərinə də Zakirin yaradıcılığında rast gəlirik. Məsələn, Zakirin «Zəmanənin tənqidi» şeirindəki:

*Dərd çox, bar giran, qövra yetən yox, yarəb,
Bızlara səbr atə eylə və yainki əcəl,*

– misraları bizə Füzulinin məşhur qəzəlindəki:

*Dust bipərvə, fələk birəhm, dövran bisükün,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbün*

– misralarını xatırladır.

Zakir «Zəmanənin tənqidi» şeirində qədim Şuşa şəhərinin müasir ictimai mühitini, çar idarə orqanlarının özbaşinalığını, qanunsuzluqları rəsm etməklə dövrün xarakterik xüsusiyyətlərinin bədii inikasına nail olmuşdur:

*... Neyləsin dil, necə qan ağlamasıñ gözlərimiz.
Hakimi-şəhr ola hər həftədə bir müstə'məl.
... Yazıq ol kim, düşə kari dəri-mücməlkarə,
Nə qədər var həyatın, deyəcəkdir: «get, gəl».*

*Gəzəsən aləmi haşa tapıla bunlartək,
Özləri bisərü na, işləri cümlə tel-təl.*

Biz hələ bir qədər cəsarətsiz, ehtiyatla deyilmiş bu kövrök cüçətilərin sabah: «necə qan ağlamasın daş bu gün!», «zav-tra-zavtra», «Aman, ey vah!» – kimi nidalar şəklində yetişərək gələcək mollanəsrəddinçilərin etiraz çağırışlarına çevriləcəklərini görürük. Lakin Zakir öz dövründə nöqsanlıara qarşı mübarizə aparsa da, onları tənqid etsə də, hələlik quruluşun «kökünü qazımaq» barəsində düşünmür, sadə insanın «alçaldılmasının və təhqir olunmasının» səbəbini tapa bilmirdi. Belə bir çətin və təhlükəli işə bir qədər sonra inqilabçı-demokratlarla birgə, Zakir təcrübəsinə arxalanan Sabir, M.Cəlil və onların əməl dostları atılıcaqdılar.

Sabir-S.Ə.Şirvani. M.Ə.Sabirin bilavasitə bəhrələndiyi görkəmli ədiblərdən biri də Seyid Əzim Şirvani olmuşdur. Sabir Seyid Əzimin yeni tipli möktəbində oxuduğu illərdən müdrik müəlliminin diqqətini cəlb etmişdir. Məlum olduğu kimi, Seyid Əzim öz şagirdlərini klassik Şərq ədəbiyyatı ilə yanaşı, Qərb və rus ədəbiyyatı ilə də tanış edirdi:

*...Demə bu kafər, ol müsəlmandır.
Hər kimin elni var – o insandır!*

Get-gedə şair kimi püxtələşən M.Ə.Sabir ilk dövrlərdə istedadını klassik qəzəl, qəsidə janrlarından lirik nümunələr yaratmağa, təriqət aləmində – «xeyirdə-şərdə» söz deməyə, mərsiyəxanhığa sərf etmişdir. Aydın məsələdir ki, ən istedadlı bir adamın belə ciddi sənətə birdən-birə, «gözünü açan kimi» gəlməsi mümkün deyil. Xüsusən satira meydanına girmək üçün adam əvvəlcə sənətin əlisbasından tutmuş ali qanunlarına dək tam məniimsəməli, şəxsiyyət kimi yetişməli, püxtələşməlidir. Satiraya gəlmək üçün o, qaynar «həyat» qazanında əməlli-başlı bişməli, bərkiməlidir. Və həyat elə bu minvalla da uzun illər, əslər boyu sıxıntı, üzüntü keçirmiş xalq üçün «Sabir» adlı cəsarətli, iradəli, qorxmaz bir «Etiraz mexanizmini» tədriclə, mərhələ-mərhələ hazırlayırdı.

Şagirdinin ilk şeirini bəyənən Seyid Əzim ən qiymətli hədiyyə kimi Nizaminin «Xəmsə»sini «Şairlikdə tərəqqi etmənizi arzu edirəm» qeydilə ona bağışlayır. Bu, müdrik müəllimin gələcəyin böyük şairinə «uğurlu yol» arzusu kimi qiymətli idi.

Bütün sonraki yaradıcılıq hayatı boyunca Sabir döñə-döñə ustادına müraciət etmiş, ondan öyrənmiş, bəhrələnmiş, yeri düşdükçə onun əsərlərinə nəzirələr yazımışdır. Sabir, bəlkə də, özünün ən kədərli şeirini ustادının bir müxəmməsindən bəhrələnərək qələmə almışdır. O, Seyid Əzimin:

*Bəlayi-eşqə düşdün, ey büti-məhparə, səbr eylə,
Günün oldısa gər hicran əlindən qarə, səbr eylə.*

– beytılə başlanan lirik şeirinə nəzirə kimi «yersiz və son-suz dözüm» haqqında, tapdanan heysiyyatlar haqqında ürək ağrısı və göz yaşları ilə acı, kədərli bir elegiya yazmışdır:

*Bəlayi-fəqrə düşdün, razi ol, biçarə, səbr eylə!
Üzün oldısa gər külfət yanında qarə, səbr eylə!*

*Əsiri-qeydi-fəqrə oldun, yazılıq, təslimi-hirman ol!
Çalışma, bir işə getmə, fəqərə mə'yusü nalan ol!
Qəzaya çarə yox, giryən ol, üryən ol, pərişan ol!
Səbur ol, şakir ol, yəni müsəlman ol, müsəlman ol!*

*Çatar öz rızqı-məqsəmun, dolan avara, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razi ol, biçarə, səbr eylə..*

*...Fəqərə bir iş də görmək istər isən, gör müsəlmantək!
Təhəmmü'l eylə covri-mülkədarə, işlə heyvəntək!
Çalış, ək, biç, aparsın bəy, evin qalsın dəyirməntək!
Ayılma, haqqını qanma, xəbərdar olma insantək!*

*Darılma, incimə, tab eylə hər azara, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razi ol, biçarə, səbr eylə!*

Sabir S.Ə.Şirvaninin yaratdığı poetik söz qəlibinə yeni, müasir, ən əsası isə, bütün dövrlər və zamanlar üçün aktual olan bir məna yerləşdirmişdir. Bu satirik nümunə sərf faciəvi

ruhla doğrulub və belə bir tragicomik ruh «Ağlar-güləyən» Sabirin yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Şairin 1908-ci ildə yazdığı:

Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!
Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!

– fəryadlı program əsərində də belə bir tragicomik ruh imkanlarının apogeyinə çatır. Sabirin bütün yaradıcılığının sonunda bu fəryadın iniltisi, ağrısı, kədəri, qəmi durur. O, xalqın, millətin bütün bəlalarının kökünü, səbəbini «ilahinin» məhz bu insafsız və düzəldilməsi mümkün olmayan bölgüsündə görür:

*Məzlmuların göz yaşı dərya olacaqmuş, –
Dəryaları, ümmanları, neylərdin, ilahi?!*

*Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmiş, –
Töxməkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?!*

*İş rəncərin, güc öküzün, yer özünükü, –
Bəyazadələri, xanları neylərdin, ilahi?!*

*Höküm eyləyəcəkmiş bütün aləmdə cəhalət, –
Dildadeyi-ırfanları neylərdin, ilahi?!*

*Qeyrətlə danosbazlarımız iş bacarırkən, –
Tənbəl, dəli şeytanları neylərdin, ilahi?!*

*Tacirlərimiz Sonyalara hənd olacaqmuş, –
Bədbəxti Tükərzanları neylərdin, ilahi?!*

*Sübhanəkə, sübhanəkə, sübhanəkə, ya rəh!
Baxdıqca bu hikmətlərə heyran oluram həp!*

Sabirin qəmli gülüşləri, «ağlar-güləyənliliyi» də dünyani bu cür dərk etdiyindən, dərindən-dərinə «anlaya bilmək» bəlasına giriftar olduğundandır:

*Zülmətsevər insanlarınız üç-beş yaşıımızdan,
Fitnə göyərir torpağımızdan, daşımızdan.
...Çıxmaz, çıxı bilməz də bu adət başımızdan...*

Satira faciənin antipodudur, biri üzdürəsə, digəri astardır və məhəbbətlə nifrat arasında «bir addımlıq» məsafə olduğu kimi, satira ilə faciə də bir-birinin bircə addımlığındadır. Məhz belə bir addımı atmaqla Sabir Seyid Əzimin:

*Ey qəmin bu dili-məzhuna səfa,
Kəbeyi-kuyına eşq əqli fəda...
Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?
Cəmi qurban sənə bu nalanın!*

— «dirik sevgi» tərkibbəndini başqa məqsədə — «lirik is-tehza» axarına yönəldərək yeni bir bədii effektə nail olur. Nağdı boy «dilbəri-pakızə əda» Sonyaya üz tutub bu cür nalan edir:

*Sənəmim, laləruxum, gülhədənim,
Mələyim, sərvəqədim, simtənim,
...Söylədin hörmətinə at, atdim,
Malim, sərvətinə at, atdim,
Əhlini, külfətinə at, atdim,
Qövmünü, millətinə at, atdim.
Cümə heysiyyətinə at, atdim,
Müxtəsər, qeyrətinə at, atdim,
«Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?
Cəmi qurban sənə bu nalanın!»*

Sabir-Nəbati. M.Ə.Sabirin klassik irslə əlaqələrini nəzərdən keçirərkən, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əbülfəsəd Nəbati yaradıcılığına da müraciət etmək yerinə düşərdi. Yaradıcılığında iki aparıcı qoldan — özündən əvvəlki klassik ədəbiyyatdan (Nizami, Nəsimi, Füzuli, S.Təbrizi) və şifahi xalq yaradıcılığından bəhrələnən Nəbatinin xalq şeiri ruhunda yazdığı əsərləri uzun müddət aşıqların (demək, həm də xalqın özünün) dilinin əzbəri olmuşdur.

«Bəçəyi-türkəm, dilim türki, kəlamim həcy-məcəv!

Nəbatı şeirlərində xalqdan gəlmə ritm, intonasiya, ahənglə yanaşı, sadə və zərif humor da müşahidə edilir:

«*Ey fırıştəxu, dur ayağə gəl,
Xalq içində yox, bir qıraqə gəl.
Çox da ucaya çıxma, ey qoçum,
Balaxanadan bir aşağıə gəl».*

El məsəlinə bənzər nəsihətamız kəlamlar söyləmək meyli də:

«*Elə addım götür ata biləsən,
Elə loğma götür udu biləsən».*

Xalqılık, təbiilik, eldən gəlmə sadə, duzlu, məzəli dil, yumoristik ruh nöqteyi-nəzərdən Nəbatının qəsidələri maraqlı doğurur:

...*Zahid, al çək, səni tari, yeri get, dəng etmə,
Sənə Allah gərəkdir, mənə mövla, mövla!*

İçərəm qanını qəndab kimi, vallahi,
Tökərəm cəmdəyini itlərə şıltə, şıltə!

...*Nə təpirsən bu qədər çitü qədək dükkənə?
Ver dəyər-dəyməzə, al atləsi-kimxa, kimxa.*

Pirsima kiltə toyuqtək, gözünüü lap-lap aç,
Rəng çək, xalqı bütün hamunu tovla, tovla.

Eşşayı bizlə görək, sür yetişək yoldaşə,
Yatma, hamam deyil, çöldü bu, molla, molla!

Sabırşünashlıqda ilk dəfə bu iki sənətkar arasında paralellər apararaq qeyd etmək istərdik ki, M.Ə.Sabirin bir sıra satirik şeirlərində Nəbatiyə birbaşa nəzirələrlə yanaşı, Nəbatı motivlərindən bəhrələnən, onların «antipodunu», yəni astar üzünü təşkil edən yazınlara da rast gəlirik. Əgər Nəbatinin lirik qəhrəmanı yarı üçün göz yaşları töküb, nəhayətdə taqətdən düşür və bədbinləşirse:

*Gəlmə, gəlmə, get yaxşı-yaxşı sən,
Mən sənin kimi yarı istəməm.
Öldü aşiqim, bircə gəlmədin,
İndi sən edən zarı istəməm.*

Sabirin qələmə aldığı tip, əksinə, lap ifrata varıb gülüncü hala düşənədək «yarın» arxasında sürünməkdən usanır:

*Getmə, getmə, a dilbər!
Məni etmə mükəddər,
Özümü yüz cavama
Eyləmərəm hərabər!..*

*Getmə, getmə, amandır!
Ürəyim dolu qandır,
Zahirdə qocaldımsa,
Könlüm hələ cəvandır.*

Maraqlıdır ki, Sabirin əsrlərlə qorunub saxlanan, taftatalogiyaya çevrilən stereotip ifadələrlə, köhnə poetik təsbihlərə lağ tərzində yazılmış məşhur:

*Ey alnın ay, üzün günəş, ey qaşların kəman!
Ceyran gözün, qarışqa xətin, kakılın ilan!*

*Alma çənən, çənəndə zənəxdan dərin quyu,
Kipriklərin qamış, dodağın bal, tənin kətan!*

*Boynun sürəhi, boy-buxunun bir uca çınar,
Əndəmin ağ gümüş, yanağın qırmızı ənar!*

*Xalın üzündə buğda, başında saçın qürəb,
Qah, qah!.. Qəribə güləmlisən xanımın xərab!..*

— şeirinin nəinki ruhunu, hətta leksik tərkibini, bir sıra ifadələrini, deyim tərzini də Nəbatinin əsərlərində tapmaq olur. Məsələn, yuxarıda sözü gedən şeirin Nəbatinin:

*Maşallah, qadir Allah,
Gör necə dilbər yaradıb!
Gül üzündə əfşan-əfşan
Zülfü-müənbər yaradıb.*

*Ağzı qönçə, ləbi püstə,
Beli inçə, boyu bəstə,
Tökülübdür dəstə-dəstə,
Nə gözəl tellər yaradıb!*

*Qaşı fitnə, gözü cadu,
Üzü lalə, xalı hindu,
Mina gərdən, saçı qarqu,
Gül buxağın tər yaradıb.*

*Gündən göyçəkdir camalı,
Sərvə bənzər qəddi-dalı,
Ləbin əmən neynər bali?
Sözünü şəkkər yaradıb...*

– gəraylısına, yaxud:

*Ey qaşı kəman, kipriyi ox, zülfü çəlipa,
Ey gözləri şəhla,
Billahi edər la'li-ləbin mürdəni ehya,
Manəndi-Məsiha*

*«Ey qönçədəhan, simbədən, dilbəri-tənnaz,
Ey sərvi-sərəfraz!
Öldüm dəxi, qurbanın olum, rəhm elə bir az,
Bəsdir bu qədər naz*

*Ey qanıoti şümşad, boyu sərvi-sənubər,
Ey şuxi-sitəmigar!
Aya görəsən var bu cahan içrə sərasər,
Bir gül sənə bənzər?»*

– müstəzadlarına birbaşa nəzirə, satirik parodiya kimi yarandığını aydın müşahidə etmək mümkündür.

Eləcə də Sabir – «Sonya, ey dilbəri-pakızə əda!» şeirini ya-zarkən, qeyd etdiyimiz kimi, S.Ə.Şirvani yaradıcılığından istifadə etməklə yanaşı, həm də Nəbatinin:

*«Ey dilbəri mahmənzəri-mən,
Ey eşqi ta kövr dər səri-mən.
Öldürmə məni ki, binəvayəm.
Bir aşiqi-zarı-mübtəlayəm.
Yarəb, nə olur tərəhhüm etsən,
Görcək məni bir təkəllüm etsən?
Qoyma məni intizar giündə,
Etma məni xar, zar gündə...»*

– məsnəvisindən də bəhrələnmış, ona satirik bənzətmə qoşmuşdur. Yaxud Nəbatinin:

*«Munca kim dedim: öldüm, öldüm ay!
Sən gavur qızı bir inanmadın.
İndi gəlmisən nə'sim üstünə,
Dur ki, sən edən zarı istəməm!..»*

– şeirini oxuyarkən, Sabirin istehzalı «Gavur qızı» şeiri gözlərimiz önündə canlanır:

*«Bilməm nə çarə eyləyim, ay Molla Nəsrəddin!
Çərlətdi lap məni bizim övrət, gavur qızı!

... Bundan yana dönüb itə mur-mur murıldayır,
Qoymur olam evimdə də rahət, gavur qızı!»*

Nəbatinin yeganə bəhri-təvilini nəzərdən keçirərkən Sabirin məşhur bəhri-təvillərini xatırlayıır, onların arasındaki qohumluq əlaqələrini müşahidə edirik. Fərq bircə bursındadır ki, dediyimiz kimi, onlardan biri «üzdür», o biri «astar», bir bütöv olanın iki əks («mənsi» və «müsbət») qütbləridir; yəni əgər Nəbati bəhri-təvildən istifadə edərək «Əzimin qüdrətinin» mədh edirə («mənbəyi-çəsməyi-hər kəlmə ki, cari bir nitq-bəyan ya ki, lisandan adıdır o bizim Allahı-əzimin ki, onun

mərhəməti, lütfü üzündən yaranıb növi-bəşər, əqlü hünər, qüvvətü idrak, üzündə iki göz, həm iki qaş, üz necə üz, misli-qəmər, qaməti bir sərv, beli tük kimi bir incə kəmər, baş kəsası əql, bəsirət yeri, huş mərkəzi...»), Sabir əksinə dad çəkir, şikayət bildirir («Ey fələk, zülmün əyandır, bu necə dövrü-zamandır ki, işim ahü fəğandır, məni yandırma, amandır, gözümün əşki rəvandır, ürəyim dopdolu qandır...»)

Sabirlə Nəbatini daha çox yaxınlaşdırın, doğmalaşdırın, bir-birinə bağlayan isə bütün zahiri əlamətlərdən başqa, həm də ümumi bir amala, ümumi bir ideala xidmətdir «həqiqət, təmiz insan, şəxsiyyət azadlığı, vicedan istiqlalı» (Ə. Hüseyni) uğrunda mübarizə. Və əgər Nəbatinin (eləcə də müəyyən mənada Sabirin özünün) təriqət aləminə üz tutmasının səbəblərini öyrənmək istəsək, o zaman, ilk növbədə, həmin amalları - həqiqət axtarışlarını (və buradan irəli gələn mübarizliyi: saf, təmiz mənəviyyat uğrunda, ideya uğrunda, riyakarlılıq qarşı mübarizələri) xatırlamalıyıq, öyrənməliyik.

* * *

Yekun: Deyilənlərdən belə bir fikir irəli sürmək olar ki, Sabir yaşadığı qısa ömür dövrünün yox, min illərlə, əsrlərlə tarixə malik qədim bir ədəbiyyatın, xalq təfəkkürünün, zəngin məzhdəkə-gülüş ənənələrinin, milli komik, satirik genlərin «məhsulu» kimi meydana çıxmışdır. M.Ə.Sabirin «daxilən güvəndiyi» milli ədəbi irsə nəzər saldıqda, şairin satira sənətkarlığının sırlarını axtardıqda və araşdırıldıqda, xalq yaradıcılığı, folklor ənənələri ilə yanaşı, bir sıra klassik şair və yazıçıların böyük satirikə təsirini də aydın görmək olur.

Yeri gəlmışkən, bəzi tədqiqatçılarımız «M.Ə.Sabiri nə Q.Zakirla, nə S.Ə.Şirvani ilə yox, məhz və yalnız M.F.Axundovla müqayisə etmək, ona bərabər tutmaq olar» (T.Hacıyev) – qərarını irəli sürsələr də, biz Sabirlə Axundovun müqayisəsi məsələsində belə bir fikirdəyik ki, əgər Axundov öz arzularına çatmaq üçün daha çox Qərb formalarından, metodlarından istifadə edirdi. Sabir Axundovun arzuladığı işləri

yalnız milli zəmində, milli köklərdən ayrılmadan görə bilməsi, həyata keçirməsi və Axundovun çatmaq istədiyi zirvələri məhz Şərqi kontekstindən kənara çıxmadan fəth etməsi ilə fərqlənir.

Bələliklə, Sabirin sənətkarlıq arsenalında «sintez təşkil edən» müxtəlif keyfiyyətlər toplusuna (Nizami müdrikliyi, Füzuli lirizmi, Vaqif xəlqiliyi, C.Məmmədquluzadə kədəri), həmçinin folklor rəngarəngliyi ilə birgə Zakir İeyaqətinin, S.Ə.Şirvani kinayəsini və Nəbatı amallarını da əlavə etmək vacibdir.

II

**SABİR SATİRASININ BƏDİİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SƏNƏTKARLIQ
ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU**

«Hophopnamə». Bədii inkar və estetik ideal. Bu kitabda məşhur «Hophopnamə»də tənqidi realist poeziyanın kamil nümunələri toplanmışdır. Yazılı ədəbiyyatın əvəzsiz inciləri, xalqın mənəviyyat tarixinin nişanələri olan neçə kitabı arasında ölməz «Hophopnamə»nin öz yeri, öz səsi, öz nəfəsi var. Saf «Dədə Qorqud» dastanı, müdrik Nizami «Xəmsə»si, şirin Molla Nəsrəddin lətifələri, lirik Füzuli «Divan»ı, həzin Mirzə Şəfi nəğmələri, ağrılı Mirzə Cəlil hekayələri, şən Hacıbəyli komediyaları kimi, Sabirin «Hophopnamə»si də özünün tragikomik ruhu ilə milli mədəniyyət yaddaşımızın solmaz abidəsidir. Xalq danişq dilimizin Böyük Ensiklopediyası sayılmağa layiq bu zəngin xəzinədə hər dörlü sözə, xəlqi ifadəyə, iti təfəkkürlə deyilmiş ibarəyə, işarəyə, eyhama rast gəlirik.

Xəlqiliyin mücəssəməsi olan «Hophopnamə» özündən əvvəlki və sonrakı məşhur kitabələrdən həm formasının, həm də məzmununun yeniliyi, bənzərsizliyi ilə seçilir. Bu fərqli əsas səbəbi ondadır ki, öncə Sabirdə həyatə baxışın, reallığa münasibətin modeli tamam yeni, təkraredilməzdür. Və onun satira sənətkarlığı da bir o qədər orijinaldır. Ətrafa münasibətin, baxış bucağının keyfiyyəti sənətkarın istedad «ölçüsünü» səviyyəsini bildirən amillərdəndir. «Sabir şeir dili ilə adı danişq dili arasında əsrlər boyu davam edərək gələn uçurumu aradan götürməyə çalışmışdır. Biz: «Pah atonnan, nə yaman yatdı bu oğlan, ölübə!» və yaxud «Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin» cümlələrini deyərkən sanki müəyyən vəzn, təqt, ahəng qanunlarına tabe edilmiş şeiri, həm də əruz vəznində yazılmış bir şeiri deyil, həmin hadisədən aldiğimiz təəssüratı öz dilimizdə deyirik... Həqiqi xalq şairinin yolu da budur!» (C.Xəndan)

«Hophopnamə»nin ilk nəşrinin (1912) hazırlanmasında mədəniyyət tariximiz görkəmli ziyalı, Sabirin yaxın dostu və sirdəsi Abbas Səhhətə borcludur. «Hophopnamə»nin nəşri əlamətdar bir hadisə oldu, oxucular tərəfindən böyük sevincə qarşılandı. Azərbaycanda «Hophopnamə»nin döymədiyi qapı, girmədiyi ev olmadı. (A.Zamanov) 1914-cü ildə yaziçi Seyid Hüseyn, müəllim Mahmudbəy Mahmudbəyov və jurnalist Mehdi bəy Hacınskinin yaxından köməkliyi ilə «Hophopnamə»nin ikinci, mükəmməl nəşri, daha sonralar (artıq Sovet hakimiyyəti dövründə) təkrar-təkrar nəşrləri çapdan çıxmışdır.

«Hophopnamə», hər şeydən əvvəl, yeni ictimai-siyasi durum ərafəsində dağilan köhnə sistemlə doğulan yeni eranın mənzərəsini eks etdirən bədii salnamədir. «Hophopnamə» həm də dahi bir sənətkarın dünyagörüşünün, şəxsiyyət olaraq mənəvi keyfiyyətlərinin, estetik idealının məcmusudur. Bu kitabda Sabirin bilik və mədəni səviyyəsi, idrak qabiliyyəti, danışığı, davranışları, zövqü, arzuları, istəkləri eksini tapmışdır. «Hophopnamə» kimi sanballı kitabın bəzən cəmi qırq doqquz il ömür sürmüş bir nəfər tərəfindən yazıldığına inanmaq olmur; çünkü bu kitabda onilliklərin deyil, yüzilliklərin, minilliliklərin yaddaşı, qədim bir tarixin sorağı var, əsrlərin sınağına tuş gələn amallar, arzular toplusu var, inam və əqidə prinsipləri var; bu kitabda bir fərdin, bir şəxsin yox, çoxluğun, kütlənin, xalqın idealı eks olunub.

Tədqiqata cəlb olunan çap məhsullarının xronolojisinə görə «Hophopnamə»dəki ilk işq üzü görən nümunələrdən biri «Beynəlmiləl» şeiridir. Bu şeirlə Sabir «iblisi-məlun»un, yəni çar rejiminin fitnəkar siyasetini – azərbaycanlılarla erməniləri hiylə yolu ilə vuruşdurub kənardan həzzlə «başıqarışmışlara» baxmaq fəndini faş etməyə, «haqqı xalqa» bildirməyə çalışırdı. Şeir adamları sülhə, əmniyyətə, dostluğa səsləyirdi. Şairin idealının ilk işaretlarını bu program səciyyəli şeirdə görürük. Sabirin kəskin satirik qələmi ədalətsizliyi, istismarı, despotluğu, imperiya ağalarının avanturasını amansız tənqid atəşinə tuturdu.

Sabirin şeirləri milli şurun, yeni təfəkkür tərzinin, ictimai rəyin formallaşması üçün münbüt şərait, lazımı ab-hava hazırlayırdı. Lakin bu ictimai rəyin və şurun tam formallaşması, bu sahədə hansı və nə səpkidə uğurların qazanılacağı gələcəyin, gələcək liriklərin, realistlərin işi idi. «Hophopnamə» əski üsul-idarənin üzərinə tarixi hücum vaxtının çatdığını bildirən ədəbi sənəd idi. Belə bir tarixi missiyani yerinə yetirən alovlu satira nümunələri, bütün ekstremal şəraitlərdə olduğu kimi, başdan-başa əzənlərlə əzilənlərinnidaları və sualları ilə dolu idi: «Aman, ey vah!», «Səd heyf, keçən gün!», «Nə yerdə qalmışız, bəylər, ağalar, xanlar, insanlar?!», «Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!», «Səs ucalasdı, qoymayın! Millət oyaşdı, qoymayın!», «Mən deyən oldu, olmadı?», «Fə'lə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?!», «Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!», «Pah atonnan, nə ağır yatdı bu oğlan, ölübə!», «Harda müsəlman görürəm, qorxuram!», «Dinmə, danışma, yat balam, sən deyən olmayıb hələ!», «Görmə! Dinmə! Bir söz eşitmə! Gülmə! Qanma!», «Bimərhəmət əyanlarına şükər, xudaya!», «Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi!», «Ax!», «Neyləyim, ey vay!», «Ay haray!» və s. və i.

M.Ə.Sabirin şeirləri başdan-başa dövrü, insanların xislətini açıqlayan, xarakterizə edən həqiqətlərlə dolu idi:

*Ya rəb, nədir bilməm səbəb. –
Yox gözləyən irzü ədəb.
Mollalar olmuş pul tələb,
Boylə eşitdik cəddü həp,
Yu lil'əcəb, ya lil'əcəb.
Yüz məkrü fitnə saldılar,
Mali-ibadi aldlar,
Hər yanə getsən çaldılar.
Naş'i-cibişdan rüzü şəb,
Ya lil'əcəb, ya lil'əcəb.*

*Qaç oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!
 Ötüsdən çıxan bir cəmaət gəlir!
 Edib cümlə əqvalmə səhqət, gəlir!
 Verib hər kəsə dərsi-ibrət, gəlir!
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!
 Çəkil, yol ver, at bağırı çatlatmışıq,
 Vurub yıxmışıq, tutmuşuq, atmışıq.
 Çapılıq qovmuşuq, qan-tərə batmışıq.
 Yiğib milləti bir yerə qatmışıq,
 Müsavat, ədalət, üxüvvət gəlir!
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!*

* * *

*Ay haray, bir neçə şair, neçə şair kiniilər
 İstəyir döndərələr Gəncəyə Şirvanumuzu!
 Yeni məktəb denilən bid'ətin icrası ilə
 Bir də bərəbad edələr xaneyi-viranumuzu!
 Kafir olduqları yetməzmi ki, bu hərzələrin,
 İstəyirlər çəkələr küfrə müsəlmanumuzu!*

* * *

*Nə rəvadır əğniyalər baxa ac qalanə, ya rəb!
 Bu nə söz ki, ac qalanə oluna ianə, ya rəb!*

*Çıxa cam ac qalanın gözünün bəbəklərindən,
 Gedib işləsin, qazansın əlinin əməklərindən,
 Nədir əğniyyaya xeyri olarin yeməklərindən?
 Yeməyib acıdan ölsə, dəxi xoş bəhanə, ya rəb!*

*Mənə boylə-boylə işdə deməyin söz, ey cəmaət?
 Nəyimə gərək ki, yeksər qırılıb olur də millət?
 Yaradan xudayı-razıq edəcək özü kəfələt,
 Nə rəva baxam fəqirə, ürəyim bulanə, ya rəb!*

*Sənə nə, evin yıxılsın, füqarə üçün yanırsan?
 Atan oğlu qardaşındır, nə də hiç bir tanırsan?!*

*İki gözlərimdi pulum, kişi, bir məgər qanırsan!?
Onu vermək olmur axır hər ölü-qalanə, ya rəb!*

* * *

*Çağırma, yat, ay ac toyuq, yuxunda çoxca dari gör!
Sus, ay yaziq, fəzadəki üçabi-canşikarı gör!*

*Hinində daldalanma çox, həyətdə də dolanma çox,
Yiyəndəki biçağə bax, o tiği-abdəri gör!*

*Taxıl, taxıl deyib də çox çığırma zəngəzurlutək,
Bəyin, xanın, xanın, bəyin əlində ehtikarı gör!*

*Mənəm-i mənəm deyənlərin inanma çox da qövlündə,
Gərəkli gündə onların qıçındakı sərəri gör!*

*Bu əğniyalərin üzün görünçə ehtiyacdə,
Get, ey fəqiri-binəva, kəfən bürün, məzarı gör!*

* * *

Adətən, sənətkarın «günün nəbzini tuta bilməsi» yaradıcılıqda «aktuallıq», yüksək «sayıqlıq» istedadı kimi təfsir edilir. Sabirə gəlinçə deməliyik ki, Sabir «günün» yox, dövrün, bütöv epoxanının, zamanın nəbzini tuta bilmışdı və onun poeziyasına əbədi yaşarlıq səlahiyyətini də məhz bu mütəhərrik, çevik keyfiyyət vermişdir: Sabir dünən də aktual idi, bu gün də aktualdır, sabah da aktual olaraq qalacaqdır. Böyük vətəndaş M.Ə.Sabir bu Vətənin bütün dövrləri və zamanları üçün aktualdır.

Sabir «novruzəlilərin» anladığı dildə öz fikrini deməklə yanaşı, baş, yoldaş, qardaş, vətəndaş, qeyrət, himmət və s. kimi dövrün aktuallaşdırıldığı sözləri də onlara bir növ öyrədirdi, qu-laqlarını alışdırırdı. Bu sözləri şair gələcək yeni eranın leksikonunda «görür» və öz əsərlərində istifadəsinə başlayırdı:

*...Biganə bilir yeksər
Qardaşları qardaşlar...
Zinhar, edəlim xidmət
İnsanlığa, yoldaşlar!
Qeyrət, a vətəndaşlar!
Himmət, a vətəndaşlar!..*

«Hophopnamə»nin dilində satira janrinin tələblərinə uyğun olaraq, son dərəcə əlvən, mütəhərrik, çoxçalarlı, doq-matizmən uzaq sözlər, ifadələr əksəriyyət təşkil edir. Zəngin «Hophopnamə» dəryasından neçə-neçə «Qəm yemə», «Səbr eylə», «Pah», «Bərəkallah», «Naxələş», «dəng oldu», «Ya rəb», «hərzövü-hədyan», «çərxi-fələk», «fəqir», «məxluq», «bir bölük», «bala», «laylay», «a filanı», «cöylan», «qəflət», «kişi», «ay yazıq», «billah», «ax», «oldu, olmadı», «usam-maq», «zülm», «qəm», «haqlı», «əl çəkin», «deyəsən», «nuri-çəşmanım», «bu boyda, bu boyda», «mənə nə» və s. bu kimi xəlqi söz, sadə leksik ifadə tapıb çıxarmaq mümkündür. Sabirin dili haqqında bəzi tədqiqatçıların irəli sürdüyü fikirlərin əksinə olaraq, biz belə hesab edirik ki, Sabirin istifadə etdiyi ifadələr, sözlər, söz birləşmələrinin əksəriyyəti, parlaq fikirləri açıq-açıqınadır, mərd-mərdanədir və tənəli, ifşaedici tərzi ilə məlum eyhamlı, ehtiyatlı «Ezop dilindən» – «qul dilindən» fərqlənir. Sabir şeirlərinin dili simasızlığı sevməyən, münasibətini gizlətməyən, həqiqətə can atan və birbaşa döyüşə atılan üsyankar dildir. Və yalnız bu dilə dərindən bələd olanlar Sabir şeirlərinin dərinliyini duya bilərlər.

Seyid Hüseyin «Hophopnamə»nin xəlqiliyi, milliliyi, ecazkarlığı barədə yazdı: «Mərhum Sabirin şeirlərindəki gözəlliyi, ondakı qüvvəti, bununla bərabər incəliyi və lətafəti dərk etmək, ondan zövq almaq şərəfi ancaq azərbaycanlıların üzərinə düşüyor».

«Hophopnamə»nin ayrı-ayrı şeirləri ilə tanış olduqca, küll halında Sabirin özünün obrazı, xarakteri, zövqü, dünyagörüşü haqqında təsəvvürə malik oluruq. Şeirdən-şeirə keçdikcə bu obrazın, xarakterin müxtəlif çalarları meydana çıxır, şəbəkənin naxışları kimi bir-birindən maraqlı, bir-birindən heyrətamız görüntülər, «bəzəklər» yaranır. Bu şeirlərin biri şairin kövrək təbiətindən, digəri azadlıqsevərliyindən, başqası yüksək humanizmindən, yaxud zövqünün səviyyəsindən, əxlaqından, bilik dairəsindən, məlumatından, konkret situasiyadakı ruhi və ziyyətindən, ən adi sevincindən, kədərindən xəbər verir. Həmin

keyfiyyətlər, hərləndikcə dəyişən kaleydoskopun mozaik strukturu, ornamentləri kimi bitməz-tükənməz və təkrarsızdır. «Neylərdin, ilahi!», «Şükr, xudaya!» fəryadları Sabirin huma-nizmindən, milli təəssübkeşliyindən, insanpərvərliyindən, «ey pul!», «aşa, etə!», «parədir!», «cibim dolmayırl!»nidaları məş-şanlığa və acgözlüyü ikrəhindən, «şairəm», «Moldayı», «ay can, ay can», «qapandı» və digər müraciətləri onun ziyalı kimi, sənətkar kimi bəşəri kədərindən xəbər verir. Bütün bunları oxu-duqca bizdə həm də şairin idealının əhatə dairəsi haqqında mə-lumat yaranır. Həqiqətən də, «Sabirin başdan-ayağa mənşiliyi qamçılıyan satiralarında da müsbət ideal, yeniliyin məğrur və qalib səsi ön plandadır» (M.Cəfər).

«Hophopnamə»nın struktur sistemi. «Hophopnamə» struktural baxımdan müxtəlisliyi, çoxcəhətliyi, əlvanlığı ilə seçilir. Buradakı şeirlər formaca tamamilə bir-birindən fərq-lidir. Onların arasında həm «monoloji», həm də «dialogi» olan-ları vardır. Bəziləri müəllisin, bəziləri «müsbət» qəhrəmanın, bəziləri də tipin mövqeyini bəlli edir. Bu əlvanlığa nəzirələri, təziyanələri, bəhri-təvilləri, qəzəlləri, hekayələri, tərcümələri də daxil etsək Sabirin yaradıcı sənətkar kimi potensial imkan-ları haqqında daha geniş təsəvvürə malik olarıq. Sabir məhz yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirərək bir cümlə ilə böyük bir fikri anlada bilirdi.

...Əqrəb kimi neşər gücü var dirnağımızda,
İslam susuz olsa, su yox bardağımızda,
Hər kündə min tülkü yatıb çardağımızda,

Min hiylə qurub rütbəvü ikramı alırız biz,
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz.

* * *

-Yoldaşım, yatmışmışan?
-Yox, bir sözün varsa, buyur.
-On manat qərz istərəm...
-Yox, yox, bəradər, yatmışam.

TAP GÖRÜM!..

*Həp kiçiklər kiçik ikən böyüyür,
O nadir ki, böyük ikən kiçilir?*

Al, tapdım!..

*Bu kiçilmək fəqət müsəlmanın
Boyuna hər bir əmrə biçilir!*

* * *

*Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı,
Çıxaraq zahira batındakı əskarımızı.
Pişgahi-nəzəri-xalqə dutaq varımızı,
Görüb onlar dəxi təhqiq eləsin karımızı.*

*Hər kimin ağı qara isə utansın, a balam!
Bəlkə illərcə yatanlar bir oyansın, a balam!*

* * *

*Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!
Qeyrətimiz bəlli bütün millətə!..*

*Biz qoca qafqazlı igid ərlərik,
Cümə hünərməndlərik, nərlərik,
İş görəcək yerdə söz azərbələrik.
Aşıqık ancaq quru, boş söhbətə,
Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!*

*Çırmanarıq keçməyə çay gəlməmiş,
Başlayarıq qızımağa yay gəlməmiş...*

* * *

«Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinə xas bədii ifadə üsullarına «Hophopnamə»də bol-bol rast gəlirik. Bu ədəbi vasitələr arasında satiranın mütəhərrik tələblərinə daha çox uyğun gölən qısa, ləkonik, anlaşıqlı və təsirli «tapmaca», «məktub», «teleqram xəbərləri» kimi formalara geniş yer verilir.

«Karnaval estetikası». «Hophopnamə»ni oxuduqca sanki biz Sabir təfəkkürünün işığında Sabir qələminin istedadı və

qəlbinin hərarəti ilə yaranmış tamam özgə bir aləmə səyahət edirik. Bu aləm dünyanın Sabiranə tərzdə yaradılmış yeni bir modeli təsirini bağışlayır. Bu yeni dünyada rəngarəng məzhəkələr, folklor oyunları, qaravəllilər, karnavallar keçirilir və biz sanki kənardan bu məzhəkələr, oyunlar, atəşfəşanlıqlar, feyerverklər içərisində söylənən müxtəlis məna, məqsəd və məzmunlu monoloqlara, dialoqlara, səhnəciklərə baxırıq. Məlum olduğu kimi ilk dəfə tədqiqatçı-alim M.Baxtin folkloranın gəlmə bu cür oyun, məzhəkə, feyerverk növlərini «kar-naval ədəbiyyatı» adlandırıb. Sabirin yaradıcılıq manerasını. «Hophopnamə»nın poetikasını nəzərdən keçirərkən, daha dərin qatlara enmək, daha sırlı «mexanizmləri» aşkarlamaq məqsədilə biz də bu «ədəbiyyatın» imkanlarına müraciət edək. «Karnaval ədəbiyyatında» «monoloqluğun» və «dia-loqluğun» çoxluq təşkil etdiyini göstərən M.Baxtin «gizli dia-loqlar» haqqında belə yazır: «Təsəvvür edək ki, iki nəfər danışarkən, bunlardan birinin replikalari eşidilmir, amma ümumi məna pozulmur. İkinci müsahib gözə görünməsə də, səhbətdə iştirak edir. Biz hiss edirik ki, bu səhbətdə tək bir adam danışsa da, səhbət gərgin şəkildə keçir, çünki hər bir eşidilən sözə gözə görünməz müsahib tərəfindən reaksiya verilir, maraq göstərilir».

Bu nöqtəyi-nəzərdən Sabirin şeirləri arasında da kifayət qədər oxşar nümunələr tapmaq olar. Məsələn, «Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!», «Bəsdir, ey oğul, boş yərə bu elmə çalışma», «Qoyma küləhin kəc, a bəy, aldatma ca-hanı», «Durma, yixıl yat hələ, Fahrad kişi!», «Küçədə tullan, ey oğul, sənətin olmur, olmasın!», «Yetər, canım, çəkil get, etmə çox təbxiri-hürriyət!», «Mən ölüm, Molla, bizim Xan-kişinin qanına bax!», «Və'z etdiyin inandı, sən amma inanmadın!», «Moldayı, gördün nə iqdam etdi?! Amma millət a!», «Doğrudan da, Məmdəli, qeyrət halal olsun sənə», «Məzlu-luq edib başlama fəryadə, əkinçil!», «Fə'lə, özünü sən də bir in-sanmı sanırsan!», «Vaqqıldama bayquş kimi zar-zar, dilənci!» və s. şeirlər bu kimi «birtərəfli dialoq» qəbilindəndir.

Burada ilk baxışda, bir adam danışsa da, biz gözə görünməz ikinci iştirakçını, tərəf-müqabili də asanca təsəvvür edə bilirik. Çünkü Sabir istedadının, Sabir sənətkarlığının gücү sayəsində «onun» da obrazı şeirdə əksini tapır.

Ə.Şərif belə hesab edib ki, «Sabir satirasının əsas bədii forması «monoloqdur» (mülkədarın, fabrikantın, tacirin, xəsisin, İran mürtəcesinin, şahın, Türkiyə sultanının və b.). Lakin göründüyü kimi, bu «monoloqları» həm də «gizli dialoqlar» şəklində təfsir etmək mümkündür:

«... A kişi, təngə gətirdi məni, vallahi, bu naqqal şüəralar, hədərəndən-pədərəndən, nəbilim, boymadərəndən, necə sər-səm danışırlar, nə iş olsa qarışırlar, necə eyb axtarışırlar, necə gör yoldan azırlar, nə görülərsə yazılırlar, necə hörmətli «qərib» olsa da fövrən tanışırlar...»

* * *

*Oğlumuz, ay Xansənəm, hir yeka pəlvan imiş!
Bəxtəvər olsun başım, bəxtimiz oğlan imiş!*

*Durmuş idim küçədə, bir də nə gördüm, həman
Ağrısını aldiğim Feyzi gəlir lap piyan,
Çatcaq urub bir qoca saili, quşdurdu qan.*

*Gözlərinə döndüyüm sanki bir aslan imiş!
Bəxtəvər olsun başım, bəxtimiz oğlan imiş!*

* * *

*Çatlayır, Xanbacı, qəmdən ürəyim,
Qavuşub lap acığından kürəyim!*

*Nola bir evdə qoyaydız qarabaş.
Verməyəydiz məni bu əbləhə kaş!*

*Mən ki, damdan, bacadan baxmaz idim,
Su kimi hər tərəfə axmaz idim;*

*Hərzə-hərzə damışib gülməz idim,
Ər nə şey olduğunu bilməz idim;*

*Oturub ac komasında atamın,
Biş-düşün hazır edirdim anamın;

Bitləyirdim nənəmin baş-yaxasın,
Yamayirdim babamın çul-çuxasın...*

* * *

Bu monoloqlarda biz mütləq ikinci iştirakçının da olduğunu görürük.

«Hophopnamə»dəki «monoloqları» şərti olaraq üç pozisiyaya bölmək olar: müəllifin monoloqu, qəhrəmanın monoloqu və tipin monoloqu. Hər üç halda şair Sabir monoloq söyləyənin pozisiyasına keçir və onun şəxsi marağından çıxış edərək fikir söyləyir. Bütün hallarda (istər qəhrəmanın olsun, istərsə də tipin) fikir monoloq deyənin subyektiv fikri olur və subyektin məntiqi bəraətinə dayaqlanır. Sabirin sənətkarlığı da ondadır ki, pozisiyaların hamisindən yalnız həqiqət söylənir və bu həqiqət amansız dərəcədə çilpaq olduğundan ittiham aktına çevrilir; məlum məsələdir ki, heç kəs özünə aid gizli həqiqətlərin «faş» olmasını istəməz. Bu işi onun əvəzinə şair görəndə («Hər gizli sözü kim faş eylədi?», «Mollaların eyləmə pis adını, salma çölə eybini, hər zadın»), ürəklərindən keçən fikirləri ucadan söyləyəndə, «haqqı xalqa bildirəndə» bədii fakt - satirik ifşaya çevrilir. Bu prosesdə Sabirə fitri istedadı ilə yanaşı, mütləkəsi, biliyi, məlumatı, dünyagörüşü, həyat təcrübəsi də kömək edir. «Hophopnamə» başdan-başa ilhamın məhsulu olan misralarla yanaşı, İrandan, Turandan, Parisdən, Odesdən, Türkiyədən danışan, görkəmli ictimai, siyasi və din xadimlərinin fəaliyyətindən bəhs edən, dünya elminin və texnikasının tərəqqisinindən, xalqların tarixindən, coğrafi ərazisindən, mədəniyyətindən, məişətindən, insanların davranışından, psixologiyasından, vərdişlərindən məlumat verən misralarla da zəngindir:

«Ərdəbil hakimi Rəşidilmülkə...»

* * *

«Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır...»

*Kürd çaldıqca boru çingənə oynar derlər. –
Bir məsəldir ki, demiş Türkiyə iz'anhıları.
Bir tuhaf çalğı ilə oynadıyor avropalı
Şimdi yunanlı ilə bir sürü osmanlıları.*

* * *

«İranlılar deyir ki:»

* * *

«Vyana teleqrafları deyir ki:»

* * *

«Naye Fraye Press» qəzeti deyir ki:»

* * *

«Berlin mətbuatı deyir ki:»

* * *

«Rusiya mətbuatı deyir ki:»

* * *

«Məşhur professor Vamberi deyir ki:»

* * *

«Almaniya imperatoru Vilhelm deyir ki:»

və s.

* * *

Bütün bunlar dahi ədibin geniş erudisiyasından, onun intellektual potensialının və mütaliəsinin genişliyindən xəbər verir.

Müəllif monoloqu. Bu səpkidə bir neçə nümunə ilə tanış olaq: «*O! gün ki, sənə xalıq edər lütf bir övlad!*» (Oğlunu oxutmaq istəməyən nadana istehza);

* * *

«*Mahi-Kənan batıb, ey piri-Kənan, qəm yema!*» (rəiyyətin, fəqir fəhlənin, dehqanın gözünü açmaq cəhdləri: «Sən zəlil ol, eybi yox, qoy güclü çəksin ləzzəti... Qarət etsin ruzunu mollə və bəy, xan, qəm yemə!»);

* * *

«Etdi bu fələk hər kəsə bir tövr yamanlıq» (Müəllisin «vicidani» dilə gəlib «çərxi-sitəmkarın, baisin» ucbatından millətin «xar» olmasını, «quzu, keçiyə» dönməsini lənətləyir);

* * *

«Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma» («Tiryək atıb xabi-cəhalətdə yuxulayan babaya» istehzalı müraciət ki, «qiyamətdən ayılma», onsuz da ayılıb «millətdə qəm, ümmətdə küdərat görəcəksən»).

«Durma, yixıl yat hələ, Fəhrat kişi!» şeiri də eyni motiv-dədir:

* * *

«Ah eylədiyim nəş'eyi-qəlyanın üçündür» (Hophopun nadana müraciəti və hər cür nəsihətin, məsləhətin xeyirsiz olduğunu görüb, «Ey Hophop, ah eyləməyin ancaq özünü yandırar» deməsi);

* * *

«Çapma atını, girmə bu meydana, a Molla!» (Molla Nəsrəddinə, guya, «doğru yol» göstərən müəllif, əslində, ona «necə yaşamaq lazımlı olduğunu» sadalamaqla, dövrün ruhani təbəqələrinin «nümunəvi» əməllərinin yaramazlığını ifşa edir);

* * *

«Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı!» (Zahidə istehzal təklifi: «gəl batinimizi zahirə çıxaraq, insafımızı göstərək, xalq özü təhlil eləsin halımızı, kimin qəlbini qaradırsa, o utansın»);

* * *

«Bəlayi-fəqrə düşdün, razi ol, biçarə, səbr eyla!» (Müəllisin bir müddət üstüörtülü şəkildə, eyhamla çatdırmaq istədiyi mətləbləri burda açıq qəzəb və kinaya ilə ucadan deyir: «Ey biçarə, özün öz iczincə bais olsan da, özgəsindən bilirsin, əkib-biçirsən, amma hamisini bəy apırır, sənin evin isə boş dəyirməna dönür – sən səbir edirsən, ayılmırsan, haqqını tanımirsan, insan olmaq istəmirsen – hey səbir edirsən! Bəs nə vaxtacan?!»);

* * *

Sabir taziyanələrinin birində öz «programını» belə bəyan edir:

*Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm,
Məndə hər kəs görür öz qaş-gözünü;
Necə ki, dün «birisi» baxdı məndə,
Gördü ayinədə ancaq özünü.*

Başqa bir taziyanəsində isə onun həyat haqqında dərin fəlsəfi qənaəti ilə tanış oluruq:

*İdrakdır müsibətə mızan, əvət, əvət,
İdraksızların ola bilməz müsibəti.*

Sabirin amalı, həyatda tutduğu mövqeyi barədə oxuyuruq:

*Şairəm, çünki vəzifəm budur, əş'ar yazım,
Gördüüm nikü bədi eyləyim izhar, yazım.
Günü parlaq, günüüzü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, ayrını ayri, düzü həmvar yazım...*

«Barışnalara dair», «Həyat»ın gop-gopuna cavab», «Cavablar cavabı», «Bakı pəhlivanlarına», «Səradən bir dəli şeytan deyir: insanlar, insanlar!», «Qorxuram», «Mən belə əsrarı qana bilmirəm», «Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi!», «Tək səbir», «Fisincan», «Ey əmu», «Ey dilbərənə tərzdə cövlən edən cocuql!», «Ey dərbədər gəzib ürəyi qan olan cocuql!», «Osmanlılar, aldanmayın, Allahı sevərsiz!», «Səbəb boynu yoğun oldu», «Doğrudan da, Məmdəli, qeyrət halal olsun sənə!», «Ey alının ay, üzün günəş, ey qaşların kəman», «Yox, yazmaram», «Canın çıxsın gözündən, qanmayaydın», «Dindirir əsr bizi», «Beynəlmiləl», «Ruhum» və s. şeirlərində də aydın müəllif mövqeyinin gur səsi eşidilir.

Qəhrəmanın monoloqu. Müəllifin monoloqu ilə qəhrəmanın monoloqu arasında sərq o qədər də böyük deyil. Bunun bir səbəbi də hər iki tərəfin amalı, ideali ilə bağlıdır. «Hop-hopnamə»də müsbət pozisiyani bildirən şeirlərin ən xarakterik

cəhəti tənqid olunan subyektin tərəfinə «keçib», guya, onun mənafeyini «müdafiə etməsidir».

Məsələn, «Bu çərxi-fələk tərsinə dövran edir imdi» satirada qəhrəman dövlətlilərin pozisiyasında duraraq, dövlətliyə müraciətlə çıxış edir. Guya, məqsəd bu «tərs dövranda» dövlətlini təqdir etməkdir. Lakin qəhrəmanın aydın sezikən idealı – «təqdir aktının» fəhlə üçün «təhqir aktı» olduğunu göstərir. Çünkü dövlətlinin pozisiyasından söylənən həqiqət o dərəcədə çılpaq və amansızdır ki, oxucunu dəhşətə gətirir. Məlum olur ki, dövlətliyə görə fəhlə «daxili-insan deyilmiş, asudə nəfəs çəkməyə cəsarəti olmamalı imiş, fəqirin sərvəti yoxdur, demək, əqli, zəkası, ləyaqəti də ola bilməz və s.

* * *

«Cəhd eylə, sənancaq nəzəri-xalqda pak ol» – şeirində isə qəhrəman bu dəfə Axundun poeziyasına keçib, onun istəklərini, fikir-düşüncələrini, guya, «təqdir edir». Məlum olur ki, Axundun «saqqal uzadıb, qurşaq bağlayıb, papaq qoyub» mömin görkəm almaqda məqsədi yalnız «kaləmi talan etməkdən, xəyanət etməkdən, pul yiğmaqdan» ibarətdir. Burada da Axundun adından söylənən həqiqətlər, Axundun «özünü-müdafiə» arqumentləri o dərəcədə çılpaqlaşdırılır ki, onlar artıq tənqid yükü daşımağa, əks-efektlə sahibinin əqidəsini «faş etməyə» başlayır.

* * *

«Ay nənə, bir qırmızı saqqal kişi!» – şeirində qəhrəman uşağın mövqeyinə keçib onun təfəkkürü ilə «qırmızı saqqal baqqal kişini» tərifləyir. «möminliyindən, əliaçıqlığından, mehribanlılığından» danışır. Nəhayət, sonuncu bənddə uşaq sadəlövhəcəsinə nənəsinə «baqqal əminin» digər əməlindən də danışanda («gah budumu, gah dizimi əlləyir»), qoca büsbütün rüsvay olur, mənəviyyatı «faş» edilir. Məlum olur ki, sən demə, bu mömin sıfətli «mehriban» əmi çox iyrənc niyyətin sahibi, düşgün bir adammış. Şair «qırmızısaqqalın» sırrını bu üsulla «faş» edib «haqqı xalqa bildirir».

* * *

«Xandostu, amandi qoyma gəldi!» (Burada, təzə gəlinin mövqeyindən qoca ərin eybəcərliyi «faş» olur.)

* * *

«Ey millətin ümmidi, dilü canı uşaqlar!» (Uşaqların dilindən və mövqeyindən deyilən həqiqətlər məlum edir ki, onlar «hərzəvü hədyanə, vurub yixmağa, valideynə ağ olmağa» daha çox meyillidirlər.)

* * *

«Bimərhəmət əyanlarına şürk, xudaya!», «Pah atoman, nə ağır yatdı bu oğlan, ölüba!», «Və'z etdiyin inandi, sən amma inanmadın!» və digər şeirlərdə də bu üsulla çılpaq həqiqətlər – antihəqiqətlərə çevrilir.

Tipin monoloqu. Bu qism monoloqlarda artıq birbaşa nadanlar, qoluzorlular, boynuyoğunlar, qoçular, pulgırlar özləri danışır, öz təfəkkürlərinin səviyyəsini şəxsən nümayiş etdirirlər. Lakin onların sözü «kütləviləşmək» üçün nəzərdə tutulan söz deyil, bu söz onların həyat tərzindən, düşüncə tərzindən doğulan sözlardır. Və onların «faş» olunması, «sirrin bayira çıxarılması» qəfil zərbə effektinə səbəb olur. Tiplər öz monoloqlarını tam ciddiliklə ifa edir, dediklərinin həqiqiliyinə şübhə etməyərək pozisiyalarını şəxsi məntiqlə müdafiə etməyə çalışırlar. Lakin onların gətirdikləri dəlil-sübut, söylədikləri «həqiqət», «məntiq» Sabir ruhunun, Sabir kinayəsinin, Sabir satirik təfəkkürünün süzgəcindən keçdiyi üçün utrirılışır, gülünc effekta səbəb olur, satirik hiperbolaya çevrilir:

«Bəsdir, ey oğul, boş yerə bu elma çalışma» (Bu, atanın oğluna nəsihət etməsidir ki, «oğul, oxumaqdan adama xeyir gəlməz, sən də oxuyub sasalım, demokrat deyib xalqın evini yixma; yaxşısı budur çıx dağa-daşa, yol kəsib başla qarəto, xalqa dadanaq ol, qeyrətdən uzaq ol, çünkü qeyrətin cana ziyanı var»);

* * *

«Mən bilməz idim bəxtidə bu nikbat olurmuş» (Təbrizdən gəlib Şimali Azərbaycanda «çərxin döndüyünü», «millətin hürriyyət tələb etdiyini» görüb ötən günləri üçün dad eləyən «imamcümə», keçmiş rahatlığının həsrəti ilə «arılar mənzilinə kim çöp uzatdı», «fıtnə ağacını» kim göyərtdi, «hər gizli sözü kim faş eylədi», – deyib dizinə döyüd);

* * *

«Hər nə versən ver, məbədə vermə bir dirham zəkat» (Burada isə oğluna xəlvəti nəsihət edən ata – «qoy acından ölsün kəndli və tat, amma kömək etmə, kasibdan salam alma, millət qəmi çekmə», – deyir və ata-oğul arasındaki bu söhbətin şair tərəfindən «səsinin artırılması» ilə tipin əsl xarakterinin «faş» olması baş verir);

* * *

«Nə soxulmusan araya, a başı bələli fə'lə!» (Burada harin «pullu» – açıq-açığına fəhləyə ikrəhini bildirir, çəkinmədən ona: «əbləh», «qara fəhlə», «köhnə paltarlı», «qırılmış», «ayağı çarıqlı», «başı havalı», «cırıq çuxalı», «azğın», «qalın qafalı», «qələt eylə», «dur itil, cəhənnəm ol, get, ürəyim daralı, fə'lə!» – deyib təhqir edir. Onun yeganə şəxsi «bəraəti», güvəndiyi «məntiq» puldur, var-dövlətdir);

* * *

«Məzlumluq edib başlama fəryadə, əkinçi!» (Burada da «pullu» kapitalistin əvəzinə «pullu» bəyzadə çıxış edir və «fəhlənin» əvəzinə «əkinçini» təhqir edib «heyvan kimi ömr eyləmisən sadə, əkinçi!» – deyir);

* * *

«A kişi, bundan əzəl xalqda hörmət var idi» (eyni saymaz yanaklı burada da var; sən demə, vaxtilə: «ağə hər yana ki, anqır desə, xalq anqırırdı», «kimin ağızydı ki, ağanın ağ dediyinə qara desin», bir sözlə, «xalq içərə cəhalət» olan vaxtlar xeyli «rahatçılıq» imiş. Xalqın həmişə inandığı, hörmətini saxladığı, bir sözünü iki eləmədiyi adam, sən demə, xalq haqq-

qında belə kobud düşünürmüş!) – bu cür böyüdücü şüsha arxa-sından görünən tiplərin monoloqudur.

* * *

«Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdandan?!», «Əfsus, qocaldım, ağacım düşdü əlimdən», «Küpəgirən qarının qız-lara nəsihəti», «Ey pul! Ey zövqi-dilü ruhi-tənə qüvvəti-can!», «Vay-vay! Nə yaman müşkülə düşdü işim, Allah», «Fə'lə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?», «Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?», «Bəzi yerlərdə təsadüf olunur aşə, atə», «Sən beləsənmiş, ay barakallah sənə!», «Bir cibimdə əskinəsim, bir cibimdə ağ manat», «Oğlumuz, ay Xansənəm, bir yekə pal-vannmış», «Gavur qızı», «İran özümündür», «Ay başı daşdı kişi, dinmə, uşaqdır uşağım», «Cavan», «Ax! Necə keş çəkməli əyyam idi!», «Bu boyda, bu boyda», «Nə dərs olaydı, nə məktəb, nə elmü sənət olaydı!», «Neyləyim, ey yay! Bu urus başdılار», «Çatlayır, Xanbacı, qəmdən ürəyim», «Satıram», «Nuri-çəşmanımmışan, ey pul, ya canımmışan!», «Dilənci», «Oxut-muram, el çəkin!», «Sonya, ey dilbəri-pakizə ədal!», «Neçin məktəbə rəğbətim olmayı!», bəhri-təvillər və b. əsərlərdə da eyni üsulla tiplərin düşüncələrinin çıldaqlanması, «səslərinin artırılması», niyyətlərinin «faş» olması hadisəsi baş verir.

Dramaturji keyfiyyətlər. Monoloqlarla yanaşı, «Hophop-namə» səhifələrində xeyli «dialoji» formaya da rast galırıq. Burada Sabir istedadının bu vaxtadək geniş tədqiqata cəlb olunmamış orijinal bir istiqamətindən – onun «draməvisliyindən», yəni «dramaturqlığından» danışmaq istərdik. Vaxtilə S.Hüseyn Sabirin «öz tiplərinin ruhuna girməsini», qəhrəman-larının öz dili, öz xasiyyəti və öz təbiətinə uyğun tərzdə söz söyləməsini qeyd edirdi, lakin o belə bir istedad əlamətinin səbəbini, mənbəyini, «niyyətini» göstərə bilməyərək, yalnız faktın konstatasiyası ilə kifayatlaşmışdı. Fikrimizcə, M.Ə.Sabirin istedadının bu cəhəti məhz onun xüsusi «dramaturji» qabiliyyəti ilə bağlıdır. «Hophopnamə»dəki dialoqlar, səhnəciklər, oyun elementləri və s. fikrimizi təsdiq edən nümunələrdir:

«Mən deyən oldu, olmadı?» («Sən demədinmi – mən demədimmi» formasında iki şəxsin «duma» barədə söhbəti);

* * *

«—Görə! – Baş üstə, yumaram gözlərim» (Bu xırda parçanın özünün dramaturji qanuna uygunluğu – süjeti, kompozisiyası, kulminasiyası və nəticəsi var);

* * *

«—Şəhri-mə'lumanuzun vəz'ü qərarı necədir?» (Ruhani ilə ziyalının söhbəti);

* * *

«Olmur, olmasın!» (Ata ilə oğulun dialoqu);

* * *

«Bura say» (Camaatla Zilli-Sultanın danışışı);

* * *

«Əhvalpürsanlıq, yaxud qonuşma» (mülərəqqi işlərə ağız bütən iki həpəndin qeybatlaşması);

«Bakıda bir kənddə mühavirə» (Kəndçi və axund arasında deyişmə);

«Avropada Məmdəlinin eşqbazlığı» (Məmdəli şahla Madmazelin söhbəti);

«Vaqieyi-yubileykaranə» (yuxuda dialoq);

«Balaca səhnə» (Əkinçi və ərbab arasında gedən səhnə);

«Bir məclisdə on kişinin söhbəti» (Vəkil, Həkim, Tacir, Dərviş, Molla və b. fikir mübadiləsi);

«Sual-cavab», «Müxbahirə», «Mühavirə», «Təbahət», «Təbib ilə xəstə», «Qoca çoban», «İskəndər və çoban», «Azarlı kəndçi», «Ağacların bəhsisi», «—Yoldaşım, yatmışmışan?», «Tap görüm» və s. dialoqlar, miniatür pyeslər, səhnələr və haqqında yuxarıda danışdığımız monoloqlar Sabirin dramaturji istedadının məhsullarıdır:

– Görə! – Baş üstə, yumaram gözlərim.

– Dinmə! – Mütiəm, kəsərəm sözlərim.

- Bir söz eşitmə! – Qulağım bağlaram.
- Gülmə! – Pəkey, şamu səhər ağlaram.
- Qanma! – Bacarmam! Məni mə'zur tut...

* * *

- Şəhri-mə'lumunuzun vəz'ü qərarı necədir?
- Həmdülillah, necə görmüşdüsə Nuh, öyləcədir!
- Yeni məktəb açılıbnu vətən övladı üçün?
- Az deyil Adəm açan mədrəsə əhəfədi üçün!
- Oxuyurmu qəzetə şəhrinizin əhli təmam?
- Bə'zi sarsaq oxumuşlar oxuyur, mən oxumam!
- Ölkənizdə açılıbdırnu qıraxtxana?
- Tazələr açmış idi, qoyduq onu virəndə!

* * *

A t a

*Kuçədə tullan, ey oğul, sən'ətin olmur, olmasın!
Sən'ətə, dərsə, məktəbə rəğbatın olmur, olmasın!*

O ġ u l

*Kəsbiniə getməyə, ata, fürsətin olmur, olmasın!
Gündə bir arvad al, boşə, qeyrətin olmur, olmasın!*

A t a

*Axşam olanda çıx çöldə, gəlmə səbahədək hələ,
Neyləsən eylə, bir belə ismətin olmur, olmasın!
İffətin olmur, olmasın!*

O ġ u l

*Axşam olanda yax həna, düz zəvəcəti yan-yanı,
Girdin o dəm ki, yorğana, halətin olmur, olmasın!
Qüdrətin olmur, olmasın!*

* * *

- Nə xəbər var, məşədi?
- Sağlığın!
- Az-çox da yənə?
- Qəzet almış Hacı Əhməd də...

- Pah! Oğlan, nəmənə? Sən özün gördün alanda?
- Belə nəql eylədilər!..
- Dəxi kim qaldı, xudaya, bu vilayətdə mənə?!..

* * *

Kəndçi

*Denilir, «elm oxuyun», sözləri hər anda bizi,
Bunu təsdiq ediyor ayeyi-qur'an da bizi.*

Axund

*Hansi qurandır o ki, onda yazılmış bu xəbər?
Şiə mollası yazan türkicə qur'ansa əgər,
Mən onun yazdığını qur'ana yavıq durmayıram,
Maşa ilə yanaşib, əl də belə vurmayıram.*

Kəndçi

*Xub, buyur, sünni yazan bir neçə təfsiri oxu,
Elmin icabı üçün ondakı təqdiri oxu!*

Axund

*Oh, apar bir yana at sünni yazan təfsiri!
Başına dəysin onun tərcüməsi, təhriri!
Bizlərə molla filankəs yazan a'sar gərək!
Biz olaq ondakı məzmunə xəbərdar gərək!..*

* * *

Əribab

...Vur, vur ki, gətirməyibdir arpa!

Əkinçi

İnsan dözəməz bu şarpaşarpa!

Əribab

Vur, vur ki, bir az da məstikməm!

Əkinçi

Canım çıxar, urma, bidəvaməm!

Ə r b a b

Vur, vur ki, nə yağ verib, nə qaymağ!

Ə k i n ç i

Vurma ki, deyil inəklərim sağ!..

* * *

— *Söylə, təqsiri nədir, tapdalayırsan yazığı?*

— *Boylə işlər çox olur, cümləsi şeytan işidir.*

— *Etdiyin cürmünü şeytan adına çıxma, onun*

Yox bu işdən xəbəri, söylə: müsəlman işidir!

* * *

C a m a ə t

Zilli-Sultan, bura say döydürüb aldıqlarını!

Söyüb aldıqlarını, söydürüb aldıqlarını!

Z i l l i - S u l t a n

Tövbə, attövbə xəta rahinə getdiklərimə!

Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə!

C a m a ə t

... *Boş damışma, bura say qapdırıb aldıqlarını!*

Çapıb aldıqlarını, çapdırıb aldıqlarını!..

Əgər bütün bu dialoqlarda qarşı-qarşıya duran tərəflərin bilavasitə söhbətinin şahidi oluruqsa, dediyimiz kimi monoloq formasında tərəf-müqabil gözə görünməz, xəyalı obraz kimi mövcuddur. Ümumiyyətlə, «Hophopnamə» səhifələrində həm formaca, həm də daxili məzmunca, söhbətlərin, hadisələrin dramatizmi, gərginliyi, toqquşması ilə yaranmış külli miqdarda «dramaturji» məhsul vardır. Bütün bu şeirlərin arxasında biz Sabirin süjet qurmaq, obraz, tip yaratmaq, cəbhələri «mənsi» – «müsbət» personajlara ayırmak, fikrin dinamik inkişafına nail olmaq, həyat səhnəsində görüb-müşahidə etdiyi hadisələri, əhvalatları sənat «meydanına» çəkmək, «qaravəlli» («karnaval») qurmaq, hər bir şeir parçasının içorisində konflikt, inkişaf, kulminasiya, eniş və nəticə mərhələlərini yarada

bilmək istedadı görürük. Bütün bunlar isə şairin həm də böyük bir dramaturq olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. Sabir şeirlərinin aktyor ifasına, oyun manerasına yatımlığı da məhz buradan irəli gəlir.

Güman edirik ki, «Sabirin dramaturgiyası» mövzusu gələcək tədqiqat işlərində daha geniş, əhatəli və dərin şərhini tapacaqdır.

Sabirin satira yaradıcılığından danışarkən «karnaval» estetikasına, «qaravəlli prinsiplərinə» müraciət etməyimiz təsadüfi deyildir. Qədim adət və ayinlərimizdə, «söz sənətinin başlanğıcı» olan xalq ədəbiyyatımızda, folklorumuzda milli oyunlar, meydən teatrı elementləri, məzhəkə ünsürləri geniş yayılmışdır. Qədim el şənliklərimizdən olan Novruz bayramının keçirilməsi al-əlvanlığı, mozaik strukturu, «keçəlin hoqqası», «qapı pusma», «atəşfəşanhəq», «od üstündən atılma», «günsəni qarşılama», «çayda sulaşma» və s. kimi neçə belə əyləncəli, şən-məzhək toplusu ilə Avropanın «karnavallarını» xatırladır və bu «karnavallığın» Şərqi xarakterində, Şərqi üslub və formasında identik mahiyyətini özündə birləşdirir. Məlum olduğu kimi, qədimlərdə Novruz bayramını keçirmək üçün camaat əvvəlcə özünə «padşah» seçərdi. Bu «padşah» ümumun hörmətini qazanmış nüfuz sahibi, «hökəmranlıq etməyi» bacaran ağıllı, tədbirli adamlardan olardı. O, qırmızı geyinər, başına tac qoyardı. Xalq öz seçdiyi «padşahının» hər əmrinə itaat etməliydi. «Padşah» qanlıları barişdirir, nahaqdan həbs olunmuş adamların zindandan azad edilməsinə çalışır... Seçilmiş «padşah»ın vəziri, vəkili, keşikçisi də olardı.

«Padşah»ın yanında sazəndələr, xanəndələr olardı. Çalğı aləti, əsasən, tar, qara zurna, balabandən ibarət idi. «Padşah»ın sərəncamı ilə hamı oynayar, adamlar yallı çəkər, məzəli oyunlar göstərərdilər. Qızlar «haxışta», oğlanlar isə «Kos-kosa» (bir nəfər zirək və hazırlıq oğlana törsinə kürk geyindirirlər, üzünü möhkəm-möhkəm unluyur, başına bir uzun motal papaq qoyur, ayaqlarının altına ayaq formasında ağac sarayırlar. Boynuna zinqirov asır, paltarının altından

qarnına yastıq bağlayır, bir çomçəni qırmızı bəzəyib əlinə verir və qapı-qapı gəzdirib oynadaraq pay toplayırlar. Kosanı gəzdirdənlər bu mahnını oxuyurlar:

*Ay uyrugu-uyruğu,
Saqqalı it quyuğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər...)*

və s. oyunlar oynayardılar.

Qaravəlli oyunlarının öz qanun-qaydaları vardı və bu «oyunda» kosa istədiyi vəzifəli adama söz atmaq, irad tutmaq, sataşmaq, tənqid etmək ixtiyarına malikdir ki, bu da «karnaval» prinsipinin əsas şərtlərindəndir. Belə ki, əgər real həyatda insanlar arasında sərt iyerarxiya pillələri mövcuddursa, ənənəvi böyük-kiciklik sərhədləri varsa və heç kəsin bu sərhədi pozmaq, pillələri adlamaq ixtiyarı yoxdursa, karnaval dünyasında hamı bərabərləşir, pillələr pozulur və aşağılar istədikləri sözü yuxarılara demək hüququ qazanırlar. «Həyatda keçilməz iyerarxiya maneələri ilə bir-birindən ayrılmış insanlar karnaval meydanında adı münasibətlər ünsiyyətinə girirlər». (M.Baxtin) Qədim ayınlərdən olan «Qasım otağı», «İmam Hüseyn şəbehi», «Kərbəla müsibəti», «Həzrət Abbasın şəhid olması» və digər məşhur şəbehələr də «oyun» qaydaları əsasında qurulur. (Novruz Təhməzov: burada «hadisələrin müqəddəsliyini, mübaliğə və bədii şişirtmə vasitələri ilə canlandırmığı şəbehgərdən hər bir iştirakçıdan tələb edir və ya onun səhnə priyomlarını öyrədirdi... Kosa, keçəl, keçi, yalançı pəhləvan, nökər, qazi, molla, aşna, xəsis və s. komediya qəhrəmanları qrotesk obrzlılıq tipinə məxsusdur. Qrotesk realizm Azərbaycan xalq gülüş mədəniyyətinin inkişafında istər estetik konsepsiyasına görə, istərsə də bədii materialina görə səciyyələnir... Komediya tamaşalarında tip əsas götürülürdü. Şəbehlərdə isə hadisə əsas sayılıb...»)

Məlum olduğu kimi, məzhəkələrdə, əsasən, işarələr sistəmindən istifadə edilirdi; məsələn, Keçəl - biclik, fəndgirlik

simvolu idi. Hadisələr inkişaf etdikcə, situasiyaların mənətiqi axarına, dramatik xəttinə görə «keçəl gülüş hədəfindən çıxıb, özünün mübarizə mövqeyini, haqq, ədalət idealını təsdiq edir... Keçəlin işlətdiyi biçliyin, fəndgirliyin qurbanları gülüş hədəfi olur. Keçəl hər bir təhqirə dözür, amma təhqir edənlərdən öz hayifini alır». (N.Təhməzov)

Milli koloritin və qədim adət-ənənələrin güclü qorunduğu Şamaxı mühitində böyükən Mırzə Ələkbər Sabir el bayramları mərasimində göstərilən belə məzhəkə tamaşaşlarının, yaxud şəbehlərin, dini ayınların nəinki tamaşaçısı, həm də iştirakçısı olmuşdu (Sabirin bir zamanlar mərsiyələr yazdığı məlumdur). Odur ki, bir tərəfdən məzhəkələr, digər tərəfdən şəbehlər Sabirin yaddaşında dərin iz buraxmış, onun dünya-görüşünə təsir göstərmmişdir. Beləliklə, Sabirin öz şəxsi yaradıcılığında hər iki mənbədən bəhrələndiyinə, daha çox sövq-təbii, təhtəlşür yolu ilə, şeirlərinə həmin məxəzlərin təsiri hopduğuna şübhə etməmək olar. Demək, folklorun, xalq yaradıcılığının nümunələri olan məzhəkə və şəbeh sintezinin Sabir şeirlərində təmərküzləşməsi səbəbindən də – şairin sənətkarlığını aşadıran zaman, «karnaval poetikası», «qrotesk realizmi» şifrələrindən istifadə yerinə düşür.

Diqqət etdikdə görmək olar ki, «Hophopnamə» başdan-başa qrotesk, şisirtmə, hiperbola, sarkazm və kinaya ilə doludur və «Hophopnamə» meydanında başdan-başa karnaval qəhrəmanları – maskalı, örtülü, kostyumlu personajlar, geyim-kecimli bəylər, xanlar, ağaclar, burjuylar, kapitalistlər, intelligentlər, politikaçılar, uçitellər, mollalar, axundlar, qazilar, şahlar, diləncilər, əkinçilər, fəhlələr, karguzarlar, zahidlər, cananlar, arvadlar, uşaqlar dolaşır. Bu karnavalda saqqalı hənəhli, başı şapkalı, uzun saçlı, beliqurşaqlı, boynuyoğun, qarnıyoğun, paltarı cindir, dudkeş-papaq, balağı dar, nazla gəzən, cövlən edən, beli tapançalı, pul oynadan, fal açan, təsbeh çevirən, qəlyan sümürən, kitab oxuyan, qarğı kimi qırqır edən, cilpaq oturan, acgözlüklə yeyən, şit-şit gülən, qışqıran, bağiran, şeir söyləyən, dava-dalaş salan, xoruz

döyüşdürən, uşaq dalınca düşən, arvadını söyən, pəlvan oğlundan qurrə ilə danışan, hırslı qəzət cırı, donos yazan, piçpiç edən «oyunçular» istənilən qədərdir. Sabir sanki real həyata əsaslanan bədii təxəyyülü sayəsində yaratdığı bu yeni dünyasının maketi qarşısında dayanıb dinməz-söyləməz, «oyunçu»ların işinə qarışmadan oradakı söhbatları, əhvalatları, qeybatları, harayıları, fəryadları qələmə alır və meydandakı həngaməyə baxıb tez-tez «ah» çəkərək, «Daş qəbli insanları neylərdin, ilahi!» – deyir.

Hələ 1911-ci ildə «Nicat» qəzeti yazırkı ki, «Hophop həzl, məsxərə təriqilə möşətimizin nöqsanlarını gözəl və mənidar şeirlər ilə bizə bir-bir təsvir etdi».

M.Baxtin «karnaval estetikası» prinsiplərini daha geniş şərh edərək yazır ki, «ekssentrika – karnaval qavrayışının xüsusi kateqoriyasıdır... Karnavalda nəzirə qoşmaq geniş istifadə olunur və onun cürbəcür formaları, dərəcələri kara gəlir: müxtəlif obrazlar müxtəlif cür və müxtəlif nöqtəyi nəzərdən bir-birinə parodiya qoşur; bu sanki əyri güzgülər sistemidir – gah uzanır, gah kiçilir, gah əyilir və s.» Həm ekssentrikaya, həm istehzali qəhqəhələrə, həm parodiyalara, həm də əyri güzgülərə («Yoxsa bu ayinədə əyri görürsən özünü?!») «Hophop-namə»də bol-bol rast gəlinir. «İntelligentlərin naz ilə gəzməsi», «Bakı pəhləvanlarının küçələrdə könül bulandıran cövəni», «Səs ucalışdı, qoymayın! Millət oyaşdı, qoymayın!» – deyib xəbərdarlıq edən; «Ay haray, bir neçə şair, neçə şair kimilər» – deyib qıyya çəkən; «Neyləyim, ey yay!» – deyib haray salan nadanların çılgınlığı, «Sənəti olmayan oğulun küçədə tullanması»; «Uşaqların bədzatlığından», «üçarvatdının» dad eləməsi; «Xandostu, amandı, qoyma, gəldi!» – deyən adaxlı qızın qışqırıb aman diləməsi; «Əhvəlpürsənləq» bəhanəsi ilə qeybat qıran «kişilərin», «Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!» – deyib hap-gop eləyən yalançı millətpərəstlərin vəziyyətləri; «ürəyi qan olan cocuğun dərbədər gəzməsi»; «axşam olcaq uçeniklər hərə bir madmazelin qoluna girib» bulvarda gəzinməsi, «Dilbəri-pakizə əda Sonyanın» arxasında sürünən

Məmdəlinin hali, «pişik kimi aşə, ətə cuman» acgözün miskin davranışısı... daha neçə-neçə belə nümunələr məhz «ekssentrik» vəziyyətlərin şəklidir və bu vəziyyətlər Sabirin orijinal ekssentrik təfəkkür tərzindən doğmuşdur.

Belə bir «ekssentrik təfəkkür» hər bir istedadlı satirikin başlıca yaradıcı keyfiyyəti, əsas fərqləndirici cəhəti olmalıdır. Satirik yazılıçı tənqid obyektini məhz naturallıqdan, real vəziyyətdən çıxarıb qroteskin köməyi ilə onu «irreal», «ekssentrik» vəziyyətə, qeyri-adi situasiyaya saldıqladan sonra obyekt haqqında yazsa daha çox müvəffəqiyyət qazanar. Janının tələbinə, spesifikasi xüsusiyyətinə uyğun olan bu «qeyri-təbi» vəziyyət hər bir satirik əsər üçün «təbi» şərtidir, satirik nümunə yaradılmasının yeganə doğru yoludur. Ayrı yol uczuz «məişətçiliyə» aparıb çıxaran yüngül, gülünc gülüş yaratma yoludur. Predmet və hadisələr haqqında olduğu, ilk baxışdanca göründüyü kimi yazmaq, onların 1:1 miqyasında ülgüsünü çıxarmaq, fotosurətini çəkmək «bədii yaradıcılıq» anlayışına uyğun gəlməyən başqa bir fəaliyyət növüdür. Məlum həqiqətdir ki, predmet və hadisələr yalnız yazılıçı təxəyyülündən keçib, «özününküləşdikdən», orijinal forma və mahiyyət kəsb etdikdən sonra «bədii material» səviyyəsinə yüksələ bilir ki, satiriklərdə bu təxəyyül «mexanizmi» müxtəlis istiqamətli, müxtəlis məqsədli, müxtəlis ölçülü və müxtəlis dərəcəli «güzgülər»dən qurulmuşdur və obyektin natural şəkli o güzgülərdə əks olunduqda (Sabir: «Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm»), hər biri öz məzmununa, tərkibinə, keyfiyyətinə uyğun tərzdə deformasiyaya uğrayır, layiq olduğu görkəm, qroteskvari biçim alaraq ədəbi məhsul kimi «ixrac olunur». «Karnavallıq» modeli öncə satirikin beynində hazırlanır, tiplərə kostyumlar bicilir, maskalar düzəldilir, zinqirovlar qoşulur, əbalar, əsalar hazırlanır və yalnız bundan sonra «tamaşa» meydana çıxarılib xalqa göstərilir.

Oyun-tamaşa ünsürləri. Meydan teatrı. «Hophopnamə» kitabında struktur-quruluş etibarilə «səhnəvəliliyə», «oyun-tamaşa» qaydalarına, yəni dramaturgiya tələblərinə tuş gələn

külli miqdarda nümunə var. Burada göstərdik ki, müəllif mövqeyindən «mən»in monoloqu da var, tipin dilində «onun» monoloqu da, «xor» da, tiplər, personajlar arasında «dialog» da, birbaşa səhnə üçün, oyun üçün nəzərdə tutulan parçalar da. Əlbəttə, Sabirin «dramnəvisliyində», əsasən, milli «meydan teatrı» ünsürləri çoxluq təşkil edir ki, bu da təbiidir. «Meydan» dedikdə burada coğrafi məkan mənasından daha çox, tamaşanın emosional və məna tutumunun ekvivalentini axtarmaq lazımdır.

«Karnaval estetikası»nın bizim qavrayışımız üçün doğma olan «qaravəlli», «qaragöz», «məzhəkə», «məzhək şəbih», «hoqqa oyunu» kimi milli formalarını əsas götürmək vacibdir. Həmin formaların tərifini xatırlayaq:

«Qaravəlli» («qaraevli» – türk oğuz qəbiləsi adının təhrifidir) – orta əsrlərdə toy şənliyi və nağıl-dastan möclisləri arasında **varsağın** («varsaq» – Azərbaycanda ozan və yanşaq ilə yanaşı, aşiq və tamaşa sənətinin təkamülündə mühüm rol oynamış el sənətkarıdır. Eramızın ilk əsrlərində Cənubi Anadoluda məskən salmış türkdilli bir qəbilənin adı ilə tanınan bu sənətkarlar kişili-qadınlı oyun, rəqs və musiqi sənəti ilə məşğul olmuş, sonralar Qafqaza yayılıraq hər üç xalq içində küçə-meydan tamaşalarının inkişafına güclü təsir göstərmişlər), sonralar isə bir və ya iki aşiq köməkçisinin söyləyib-oynadığı yüngül təbiətli **məzəli oyun növü** və xalq içində bəzən «oyun», «oyunçu» anlamı qarşısında işlənən bir deyim... Get gedə bu oyun növü aşiq, nağıl möclislərindən ayrılmış və bir neçə peşəkar oyunçu tərəfindən oynanılan müstəqil **məzhəkə** tamaşasına çevrilmişdir. **Qaragöz** – oyun-tamaşa anlamında işlənən bir deyimdir. «Xalqın gözü» mənasında da işlənir.

Məzhəkə – elimiz içində «komediya, fars» anlamı qarşısında işlənən deyim və xalq tamaşası növü. İmprovizə oyun tərzinə arxalanan «lotu» (gözbağı oyunu, qaravəlli, meyxana və bədən söyləməkdə hünər göstərən, yamsılama yolu ilə müxtəlif insan surətinə girən, him-cim ilə rəqs edib oxuyan oyunçu) və **məsxərəbaz** repertuarının əsasını təşkil edən bu tamaşa növündə qaravəlli oyunlarından fərqli olaraq, şit və

kobud zarafatlara daha çox yol verilir, son dərəcə məhrəm səhnələr üstünlük təşkil edirdi. Bu tamaşa növünün adı vaxtilə «məzhəkə» və «müthikə» kimi də səslənmişdir.

Məzhək şəbih – ...təziyə matəm şəbihlərinin parodiyası şəklində, dəf-zurnanın müşayiətilə icra olunan tamaşa...

Hoqqa – uzaq keçmişdə «qayda-qanun» anlamında istifadə edilən sözlərdən olub, sonralar «yayın», «oyun» deyimləri və «fənd», «tryuk» sözlərinin sinonimi kimi işlənib. Hoqqa oyunu özündə şaman oyununun xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış, xalq arasında gözbağı oyunu adı ilə şöhrət tapmış tamaşa növünün özgə adıdır. Əsasən, bədahətçiliyə, mübaliğəli ifa tərzinə arxalanan bu oyun baş hoqqabazın köməkçiləri ilə göstərdiyi müxtəlisf fokuslardan ibarət olmuşdur». (E. Aslanov)

Göründüyü kimi, «karnavalliq» elementləri ilə zəngin olan milli məzhəkə oyunlarımızın tarixi daha qədim, formaları daha əlvan və müxtəlisidir. Bu oyunlar islamdan əvvəlki dövrlərdən başlamış Sabirin zamanına qədər şəkil-şəkil dəyişərək, bəzən yeni məna, məzmun kəsb edərək sadə xalq kütlələri arasında – «ən müxtəlisf miqyas, məkan və ifa səviyyələrində» yaşamaqda davam etmiş, din pərdəsi altında bu «şeytan əməllərinə» qarşı aparılan mübarizələrə dözmüş və özünü qoruyub saxlaya bilmışdır. Şübhəsiz ki, bu «qorunma» xalqın öz istəyi, köməkliyi və iştirakı sayəsində mümkün olmuşdur. Bu fikirlə uzlaşması baxımından, M. Baxtinin «karnaval» nəzəriyyəsini sanki davam etdirən tədqiqatçı N. Fedin mülahizələri də maraqlıdır. O yazır: «Bayram mərasimləri və maskaradların, eləcə də xalqın köçəri oyuncularının – jonqlıyorlarının, təlxəklərin və b. komediyanın inkişafında xüsusi əhəmiyyəti var idi».

«Hophopnamə» səhifələrində haqqında danışığımız bütün bu oyun şərtləri ilə qurulmuş, «karnaval» – «qaravəlli» principlərinə uyğun tərzdə, rəmzlərlə düşünüb eyhamlarla fikri çatdırmaq yolu ilə yazılmış əsərlər əksəriyyət təşkil edir. Bu əlvan, rəngarəng «oyunda», atəşfəşanlıqda Xeyir qüvvələrin də («Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma», «Ah eylədiyim nə'sheyi-qəlyanın üçündür», «Barışnalara dair», «Qorxuram»,

«Ölübə», «Şükr xudaya», «Tək səbir», «Xandostu, amandı, qoyma gəldi», «Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı», «Amma millət a!», «Qurban bayramı», «Dindirir əsr bizi» və s.). Şər qüvvələrin də («Küpəgirən qarının qızlara məsləhəti», «Bəzi yerlərdə təsadüf olunur aşa, ətə», «Cavan», «Satiram», «Əzrailin istefası», «Bəhri-təvillər», «Bura say», «Əhvalpürsanlıq», «Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti», «Təbib ilə xəstə», «Molla Nəsrəddinin yorğanı», «Yalançı çoban», «Molla Nəsrəddin və oğru» və s.) nümayəndələri vardır.

Lazım gələndə, məzmun bunu tələb edəndə, iştirakçıların xoru da («Amalımız, əşkarımız ifnəyi-vətəndir», «Sərhesab», «İntelijentik, gəzərik naz ilə», «Uçitellər», «Hərçənd əsiranı-qüyudati-zamanız», «Ay haray, bir neçə şair, neçə şair kimilər», «Mahi-rəməzandır, yenə meydan da bizimdir», «Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!», «Ürəfa marşı», «Bir bölük boşboğaziq, heyvərəlik adətimiz», «Qaç oğlan! Qaç at basdı! Mıl-lət gəlir!» və s.) «oyuna» qoşulur.

Bu «oyunu», eləcə də mövzunu daha geniş əhatə etmək məqsədilə, Sabir çox vaxt eyni mövzuya bir neçə şeir həsr edir:

Məktəbə, elmə, təhsilə dair («Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan!», «Bəsdir, ey oğul, boş yerə bu elmə çalışma», «Təhsili-ülüm etmə ki, elm əfəti-candır», «Uçitellər», «Bu boyda, bu boyda», «Nə dərs olaydı, nə məktəb, nə elmü-sənət olaydı!», «Vah! Bu imiş dərsi-üsuli cədid!», «Oxutmu-ram, əl çəkin!», «Neçin məktəbə rəğbatım olmayır», «Ol gün ki, sənə xalıq edər lütf bir övlad» və s.);

Pula, var-dövlətə dair («Ey pul! Ey zövqi-dilü ruhi-tənəyü qüvvəti-can!», «Bir cibimdə əskinəsim, bir cibimdə ağ manat», «Nuri-çəşmanımmışan, ey pul, ya canımmışan», «Qurban bayramı», «Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!» və s.);

Fəhlələrə, kəndlilərə, füqərəyə dair («Fə'lə özünü sən də bir insanmı sanırsan?», «Nə soxulmusan arayə, a başı bələli fə'lə?!», «Məzəlumluq edib başlama fəryadə, əkinçil!», «Dilənci», «Bu çərxi fələk tərsinə dövrən edir imdi», «Bələyi-fəqrə düşdün, razi ol, biçarə, sobr eylə!», «Balaca səhnə» və s.);

Millətə dair («Mən bilməz idim bəxtidə bu nikbat olur-muş», «Hərçənd əsirani-qüyudati-zamanız», «Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!», «Millət şərqisi», «Ey vay ki, heysiyyəti-millət götürüldü», «Qaç oğlan! Qaç at basdı! Millət gəlir!», «Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!», «Adətimiz daş idi də'va günü», «Ey millətin ümmidi, dilü canı uşaqlar», «Moldayı, gördün nə iqdam etdi?! Amma millət a!», «Millət deyir» və s.).

Həmçinin **qadın azadlığına, dinə, qəzetə, ziyah «intelligəntlərə»** və s. aid neçə-neçə şeirlər cyni mövzular ətrafında cəmləşir. «Şüuraltı» axının məhsulu olan bu halda Sabir eyni bir mövzunu təkrar-təkrar yazmaqla, obyektin üzərinə ardıcıl kəmiyyət hücumu təşkil edir, nəticədə, keyfiyyət dəyişikliyinə, fikrin şüurlara yeridilməsinə və lazımı reaksiya alınmasına nail olur.

Geniş «**Hophopnamə**» meydanına cəm etdiyi «hoqqabazları», «oyunçuları», «kostyumlu və maskalı» personajları Sabir bütün canı, qanı, varlığı, keçmiş və gələcəyi ilə bağlı olduğu xalqın arasında – el-oba içində, şəhər-kənd məclislərində, çayır-çəməndə, bazarda, çayxanada, təkyələrdə və meydanlarda, karvansarada, doqqazlıarda, evlərarası məhəllələrlərdə görmüşdü, hafızasında hifz eləmişdi. Sabirin genetik yaddaşında hifz olunan «məzhəkənəvis» komik ruhlar bu əyani «oyunlar» və «oyunçular», «hoqqabazlar» və «şəbehçilərlə» birləşib dirçəlmış, oyanıb özünü bürüzə vermişdi. Onları «**Hophopnamə**»yə Sabir müxtəlif zamanlardan və müxtəlif məkanlardan çekib gətirmişdi. Onun geniş qanad açmış xəyalı karvansarada ərdəbilli qocanın «Rusiyənin», «Baku»nun hər yanında – evdə, mənzildə, balkondə, talvarda, sirkdə, qəstində, passajda, bulvarda «madamları» görüb «əqlinin çasdığını» müşahidə eləmişdi; El-oba içində camaatin Zilli-Sultani yaxalayıb «Zilli-Sultan, bura say, döydürüb aldıqlarını! Söyüb al-diqlarını, söydürüb aldıqlarını!» – dediyini eşitmişdi; Rey bazarında dükan açıb «çox ucuz qiymətə» «Cami-cam, rəy'əti-Key, təxli-Qübad», «Qəsri-Şirin, əsəri-Key», «Səbzivar ilə

Meyamey», «dövləti-Qacar», bir sözlə, bütün Vətənini, cəmi «məmələkəti-Reyi» satan qeyrətsizi görmüşdü; Doqqazda durub gölib gedəni söyən uşağı cəzalandırmaq istəyən ataya ananın – «Ay başı daşdı kişi, dinmə, uşaqdır uşağım! Nə ədəb vaxtıdır, qoy söysün, ufaqdır uşağım!» deməsinə acı-acı gülmüşdü; Çayır-çəməndə dilbərənə tərzdə «cövən edən cocuğu» görüb ürəyindən qara qanlar axıda-axıda: «hər taifə baxar sənin əqlü kəmalına, əxlaqına, xisalına, fikrü xəyalına, ancaq musurman aşiq olur gül camalına, yetmək dilar nə növ ilə olsa vüsalına, ey həsrətin çökənləri nalan edən cocuql!» demişdi; Şəhər-kənd məclislərində «şapkalı» maarifçilərlə «əmmaməli» mühafizəkarların ürəkağrıdan söhbətlərinin şahidi olmuşdu:

*Ac qarınداşlara infaq edilirmi, əmi can?
Onu görəməzmi xuda, el niya versin ona nan?!
- İttihad əmrinə dair danışsızmı harı?
- Danışır bir paramız, leyk boğazdan yuxarı!*

Çayxanada bir «qırmızısaqqalın» «Cümlə maarif əhlinin haləti göz öündədir, – Vəchi-maaşı bir belə, dərdi, bələsi bir belə» sözlərini dinlədikcə dərdi daha da artmış, içün-için yanmışdı; Açıq havada üzü «qıbleyə» dayanıb sevinclə çirtmaq çalıb oxuyan mollanın «Badi səba, apar ver Molla Qəvama müjdə, yazsın, de, Lənkəranda Molla Səlama müjdə, söylə o da yetirsin cümlə əvama müjdə: düşdü bütün qəzetlər qiymətdən ay can! Ay can! Mənbərdən rəqsə gəlsin behcətdən, ay can! Ay can!» - deməsinə; təkyələrdə axundların öz «əməkdaşlarını» - «Mollalar, taleyimiz oldu əcəb yar bu gün, misyonerlər də bizə çıxdı havadar bu gün!» - deyib təbrik etməsinə gülmüşdü. Nəhayət, Sabir xəyalən «qəm pəncərəsindən» Millat meydanına boylanaraq orada - «heyvərəlik edən bir böyük boşboğazı», «hərzəvü-hədyan danışıb belinə patron taxan, əlində revolver tutan, lotuluq məşqinə düşmüş könül bulandıran pəhlivanları», əkinçiye «tülkü», fəhləyə «əbləh», ziyaliya «idbar» deyən zalimləri, özündən razı böyləri, harin pulluları, sırlıdaqçı dindarları, «Fatma, Tükəzbanları evdə qapazlayıb

bulvarda naz ilə Sonyalarla qol-qola gəzən intelligentləri», «neçə əsrdir ki, at bağırı çatladaraq, böyük ikən kiçildikləri millətin atalarını, öz keçmişini, dilini danan, türkçə danişmağı şayan hesab edən, urus başdiları, saşdiları bəyənməyib Məkkədən, Mədinədən, Kərbəladan» da əl çəkməyən, «qorxunc müsəlmanları», «əsrin dindirə bilmədiyi əbəli, əsalı, təsbehli qarnıyoğunları, dini, məzhəbi, ayını, izzəti, nəfsi, irzi, qeyrəti pul olanları» görmüşdü və:

*«Çapma atum, girmə bu meydana, a Molla!
Çox məsxərə sən yazma müsəlməna, a Molla!

Salma özünü atəşi-niranə, a Molla!
Gəlsin yazığın canına, divanə, a Molla!

Bu sözlərini yaz xərri nadanə, a Molla!
Biz anlayaniq, gəldik axır canə, a Molla!»*

– deyib də «Molla Nəsrəddin»i və cəmi mullanəsərəddinçiləri xəbərdar edən «canı boğazına gəlmış anlayanın» fəryadına qulaq asdırıqca öz sinəsindən də bir «ah» qopmuşdu:
– Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!

Bütün bu misralarla tanış olduqca, şairin estetik idealı və bədii inkar amalı bütün parlaqlığı ilə gözlərimiz önündə canlanır. Bu ideal nəcib insan, azad cəmiyyət, kamil bəşər ideалıdır. Bu idealə görə insanlar ən lətif məxluqlar olmalıdır, heç kim heç kimi incitməməli, istismar etməməli, alçaltmamalıdır. Cəmiyyətdə hüquq bərabərliyi, dinclik, əmniyyət hökm sürməlidir. Vicdanlar azad, fikirlər azad, sözlər azad, sevgilər azad olmalıdır. Nadanlıq, xəbislik, miskinlik, acgözlük bu ideal parametrlərindən kənardə qalmalıdır. Nəhayət, millətlər asudə, xalqlar azad, bəşər ali və kamil olmalıdır.

Bu fikirlər birdən-birə XX əsrə bir şəxsin beynində yanmış fikirlər deyildi və ola da bilməzdi. Bu fikirlər min illərlə yaşa malik Adəm övladının ümumi fikirləri idi, insanlığın fikirləri idi. Bu fikirlər «Hophopnamə»yə hopanacaq uzunuzadı, əsrlərlə acılı-şirinli yol keçib gəlməşdi və qətrə-qətrə,

misqal-misqal arzulardan, xəyallardan yiğilib cilalanmışdı. Onlar nağıl və əfsanələrdən – «Gilqamış»dan, «Tülkü və üzüm»dən, «Prometey»dən, «1001 gecə»dən, «Pançatantra»dan, «Dədə Qorqud»dan, «Molla Nəsrəddin»dən, «İsgəndərnamə»dən, «İlahi komediya»dan, «Hamlet»dən, «Don Kixot»dan, «Robinzon Kruzo»dan, «Səfillər»dən, «Bəşəri komediya»dan, «Faust»dan, «Olumlar, düşüncələr»dən, «Hərb və sülh»dən, «Cinayət və cəza»dan, «Nə etməli?»dən keçib «Hophopnamə»yə çatmışdı!

* * *

Professor Y.Qarayevin müşahidə etdiyi bir maraqlı cəhətə diqqət yetirək: «Hophopnamə» personajlarının əksəri «adsız qəhrəmanlardır»: rəncbər, fəhlə, intelligent, barışna, uçitel, zahid, vaiz, molla dayı, vəkil, tacir, dərvish, şair, əvam, arif, qəzetçi, bakıh və s. göründüyü kimi, ictimai titullar, zümrə, təbəqə, peşə, məşğolə adları Sabir satiraları üçün daha səciyyəvidir». Burada bizim üçün maraqlı olan cəhət odur ki, «karnavalda», yaxud «qaravallidə», «məzhəkədə», əsasən, ümumi-ləşdirmələrdən istifadə olunur və fikir konkret bir ünvana yox, hamiya çatdırılır, necə deyərlər, söz bütün zümrəyə atılır, sahibi isə özü onu götürür.

«Maskalar», «kostyumlar», «geyimlər» də bu simvolika üzrə hazırlanır və oyuncular zahiri əlamətlərlə Keçəlin, Ko-sanın, xanın, bəyin, nökərin, əkinçinin, qəhrəmanın, qorxağın, aşiqin, rəqibin, qazının, mirzənin və b. «oyunuunu çıxarırlar». «Hophopnamə»dəki əksər tiplər bu cür səhnədən göstəriləməli, qabarlıq teatral emosiyalar ilə yüklenmiş tiplərdir.

Marş («Qocalar marşı», «Ürəfa marşı»), Şərqi («Millət şər-qisi»), mahnı, təرانə, fəxriyyə, ağlaşma, «ay-haray», «ələman», «ey-vay», «vay-vay», «əlhəzər», «ay can, ay can», «amma millət a!», «millət deyir ki:», «dilənci deyir ki:», «Bakı fə'lələrinə», «uşaqlar» və s. hələ sərlövhədən və ilk sətirdən şeirin ruhunu, tonunu, janrını müəyyən edən bu ifadələrdəki güclü daxili ekspressiyada, aşib-daşan hiss-həyəcanda, alqışın, yaxud qarğışın gur nidasında hər hansı təkliyin, fərdiliyin yox, məhz çoxluğun,

kütləviliyin stixiyası əks olunmurmۇ? Bu, hər şeydən əvvəl, fəhlənin, kəndlinin bu dövrda bir hərəkat kimi kəsb etdiyi mütəşəkkilliyin poetik ritmdə, musiqidə, bədii avazda və strukturda ifadəsi idil!» (Y.Qarayev)

Həqiqətən də, bütün bu marş, şərqi, mahnı, təرانə və fəxriyyələr gözlərimiz qarşısında, yuxarıda dediyimiz kimi, «Hophopnamə» sarayına «karnaval» toplaşan teatrallaşdırılmış personajların ümumi hay-küyünü, əyləncəsini, deyib-gülməsini, məzhəkə əhval-ruhiyyəsinin doğurduğu xaotik mənzərəsini («kütləviliyin stixiyasını») yaradır. «İfadələrdəki güclü daxili ekspressiyada, aşib-daşan hiss-həyəcanda», «gurnidalarda» qarmaqarışıq karnaval, məzhəkə məclisinin ekstaza gətirdiyi coşmuş fərdlərin – atəşfəsanlıq məkanının müxtəlisf guşələrində, müxtəlis nöqtələrində «gur nidalarla» çalıb-çağıran, deyib-gülən, tam asudəliklə, sərbəstliklə özünü izhar edən personajların kütləsi görünür. Bu situasiya hər kəsin daxilini açmaq, iç üzünü göstərmək, təfəkkür tərzini, mədəni səviyyəyəsini, əxlaqını və dünyaya baxışını müşahidə etməkdən ötrü sənətkar üçün ən əlverişli situasiya idi. Sabir ənənəvi Şərq adətinə «günahkarları» meydana çıxarıb hamının, bütün xalqın gözü qarşısında «cəzalandırıldı». Büyük istedadı sayəsində məqsədinə uyğun olan situasiyanı hazırlamaqla, filosof-şair məhz «poetik ritmdə, musiqidə, bədii avazda və strukturda» dövrün mənzərəsini, məkanın və zamanın obrazını yaradır, ictimai münasibətləri, siyasi toqquşmaları, Xeyirlə Şər arasındakı mübarizələri əks etdirirdi. Əlbəttə, şair təkcə «yayınadə» əks etdirməklə kifayətlənmir, həm də öz estetik idealından çıxış edərək hər bir fərdə, personaja, hadisəyə öz münasibətini bildirirdi. Sabirin satirik şeirləri xalqın gördüyü, bildiyi adamlar və hadisələrlə uzaşlığı üçün sevilirdi, bəyənilirdi, əzbərlənirdi. Bu şeirlərin təsiri altında oxular «tərbiyə olunur», «gözləri açılır», «katarsis» baş verirdi. Çünkü, əsasən, insanı formalasdırıran onun şəxsi təcrübəsidir. Və mütləq deyil ki, bu təcrübə yaşayışdan irəli gəlsin, o həm də «mənəvi təcrübə, bəlkə də, həyata keçməmiş arzuların təcrübəsi» (M.Turovskaya) ola-

bilər. Sabir də xalqın məhz belə bir təcrübəsini səfərbər edir, təhtəlşüür yaddaşının bilgilərini oyadırdı.

* * *

Həm sovetlərə qədərki, həm də sovet dövrü ədəbiyyatşünaslıq elmi «Sabir» materialına kifayət qədər intensiv müraciət etmiş, Sabiri gah «milli şairimiz», gah «inqilabdan doğulmuş», gah «proletar şairi», gah «1905-ci ildə oyanmış» sənətkar və s. adlandırmışdır. Sabırşunashığın apardığı geniş, əhatəli və hərtərəfli tədqiqlərin miqyası barədə razılıq hissi ilə düşünməklə bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, (C.Xəndanın «Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri» monoqrafiyası istisna olmaqla) şairin yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətləri, onun sənətkarlıq laboratoriyası, yaradıcılıq mexanizmi, dahiyanə satiranın necə və hansı üsullar, hansı yollarla yarandığı və digər sərf yaradıcılıq məsələləri tədqiqatlarda öz əksini kifayət qədər tapa bilməmişdir. Sabir satiralarının sənətkarlığını, mahiyyətini, yaradıcılıq mexanizmini, texnologiyasını açmaqdan daha çox, onun hansı duyğular, fikirlər aşılılığı, hansı ideyalar daşıdığı, kimə və nəyə qulluq etdiyi barədə ümumi, daha çox «ideoloji» mülahizələr əksəriyyət təşkil etmişdir.

Sabirin sənətkar psixolojisini qavramaq baxımından şairin öz fikirləri maraqlıdır: «Məncə, yeni fikirləri və yeni mövzuları mütləq əski formada və əruz bəhrlərində vermək və yazmaq lazım, həm də vacibdir. Bunları birdən-birə dəyişib oxucunu ədəbiyyatdan yadırğatmaq və soyutmaq olmaz. İri-iri toplar ilə hücuma keçən düşmənin qabağına sədəf-dəstəli və qızıl suyu ilə yazılı gümüşlü xəncər ilə çıxməq ağılsızlıqdır... Əruz bizim deyildir. Bunu hamı bilir. Lakin 13 əsrdir ədəbiyyatımızı mühəsirəyə almışdır. Bu mühəsirə də böyük-böyük ustadların planı, nəqşəsi və əlləri ilə olmuşdur. Bu mühəsirəni yarib ədəbiyyatımızı xilas etmək, yenə yuxarıdakı ustadlar kimi böyük ustadların əlləri ilə mümkün olacaqdır». (M.Ə.Sabir)

Doğrudan da, uzun əsrlər boyu xalqın beyninə hakk olunmuş, qəlbində məskən salmış, doğmalaşmış forma və anlayışları

birdən-birə qoparıb atmaq, bir «inqilabla» onu xalqdan ayırmak mümkün olan iş deyildir. Ona görə də Sabir xalqla xalqın öz dilində danışmağı vacib bilirdi. Sabir dirçəliş haqqında yeni ideyalarını əşrlərlə «gül-bülbül» naləsini eşitməyə adət eləmiş qulaqlara məhz həmin «gül-bülbül naləsinin» melodik tonu, ritmi, təqti üstündə söyləyirdi.

Sabir yeni satirik ruh verdiyi əski əruzlara «xalq içərisində yayılmış, nəsildən-nəslə söylənərək gəlmış məsəlləri, atalar sözü və tapmacaları eynilə vəznə salır və «əski hamamdır, əski tas», «əyri otur, düz danış», «harda aş olsaydı, orda baş idik» və s. misralar» (C.Xəndan) qatırıldı. Sabir xalqa anlaşıqlı əruzdan istifadə edərək, məşhur qəzəl donuna həyatın, zamanın tələbindən irəli gələn yeni ictimai məzmun geyindirirdi. Ə.Cəfər göstərirdi ki, əgər Azərbaycan dilində on bir əruz ölçüsü varsa, Sabir bunların onundan istifadə etmişdir. Kədər, sevinc, qəzəb, təəssüf, istehza – bütün bunlara Sabir uyğun əruz ölçüsü verirdi.

Bu mənada şairin məşhur nəzirələrinin ritm və intonasiyasına diqqət yetirmək yerinə düşərdi:

*Məndə ar olsaydı, ölmək ixtiyar etməzmidim?
Abruunun nolduğu bilsəydim ar etməzmidim?*

Yaxud:

*Könlüm bulanır kuçədə cövlanımı görcək,
Nitqim tutulur hərzəvü hədyanımı görcək.*

Və ya:

*Ah eylədiyim nəş'eyi- qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhvəyi-fincanın üçündür.*

Açı-acı, kədərli-kədərli, kinaya dolu eyhamlarla və həm də mehriban, sevgi duyuları ilə: «İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa millət» deyən Sabir gözəl anlayırdı ki, «müstəmləkə təzyiqi və cəhalət zülməti» onun mənsub olduğu xalqın tərəqqi etməsinə imkan verməmişdi. «Sabirin zəmanəsində cəhalətə, avamlığa sadəcə gülmək, fanatiki lağa qoymaq bir o

qədər də çətin iş deyildi... Ancaq mövhumat, cəhalət xəstəliyinə tutulmuş vətəndaşı sevərək tənqid etmək, halına yanmaq, onu mövhumat, cəhalət və dolayısı ilə zülm, istismar pəncəsindən xilas etməyə çalışmaq çətin iş idi... Bu yolu tuta bilməkdən ötrü xalq üçün döyünen böyük ürək, aydın və demokratik görüş lazımdır». (M.Cəfər)

Bələ bir böyük ürək, aydın təşəkkür, demokratik ruh isə əlbəttə, Mirzə Ələkbər Sabirdə var idi!

* * *

Yekun: Beləliklə, Sabir satirasının bədii xüsusiyyətlərindən və sənətkarlıq özünəməxsusluğundan danışarkən, ilk növbədə, «Hophopnamə»nın struktur sistemini dıqqət yetirmək lazımdır. Buradakı «monoloji» və «dialogi» formalar onların milli oyun-tamaşa estetikası ilə səsləşdiyini göstərir. «Hophopnamə»nın araşdırılmasında «karnaval estetikası» prinsiplərindən istifadə edərək bu estetikanın Şərq ekvivalentləri (oxşarları) olan qaravəlli, hoqqa, qaragöz, məsxərə, lağ, şəbeh və s. kimi meydan teatrı formalarına rast gəlmək mümkündür. Şairin satira sənətkarlığının digər novatorluğunu və özünəməxsusluğunu onun əsərlərinin dramaturji keyfiyyətlərində görmək olar. Bu isə bizə Sabir istedadının hələ tamamilə kəşf olunmamış və araşdırılma gözləyən «dramnəvisliyindən» danışmaq imkanı verir.

III

**MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN SATİRA
SƏNƏTİ YENİ DÖVR SATİRASININ İDEYA
VƏ POETİKA ZƏMİNİ KİMİ**

XX əsrin əvvəllərində daha da hiddətlənən və artan çar irticasının səbri daraldıqca, kütlələrin də səbir kasası dolub-daşır, etiraz dalğaları güclənirdi. Böhranın tez yetişməsinə səbəb olan müxtəlisf ictimai-siyasi amillər, təsirlər və səbəblər arasında bədii fikrin də öz rolu var idi. Xüsusilə yenidən qurulmaqdə olan dövrün tələblərinə uyğun biçimdə satira janrı daha da fəallaşmışdı. Görkəmli ədiblər, inqilabi-demokratik ideya tərəfdarı olan ziyanlılar istər satirik şeir, istərsə də satirik nəşr sahəsində fəal çalışır, ümumi işə ardıcıl olaraq öz bədii töhfələrini verirdilər. Formasından asılı olmayaraq, bu mübariz janrin simasında milli ədəbiyyat tariximiz özünün yeni, növbəti İntibah apogeyinə yaxınlaşındı. Şeirdə Sabir, nəsrдə isə Mirzə Cəlil satira orbitinin aparıcı qüvvələrinə çevrilmişdir. «İdeal qardaşları» əl-əl tutaraq satirik hədəfləri təyin edir və hərbi təbirələ desək, «əsas zərbənin istiqamətini» müəyyənənləşdirirdilər.

M.Ə.Sabirin satira yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıqda «tənqid realizm» adlandırılın bir mərhələdə davam etmişdir. Maarifçi-demokratlar xalqı maarifləndirmək yolunda ağır, keşməkeşli əzablar, əziyyətlər, məhrumiyətlər keçirdikdən sonra, nəhayət, «cəbbəxanaları» tükənmüşdi və irəliləyə bilmirdilər. Müəyyən qədər maariflənən xalq kütlələri «gözünü açıb» indi nə etmək lazımlı olduğu barədə «təlimat» gözlədiyi bir vaxtda, bu dəfə ötkəm «inqilabçı-demokratlar» irəli atıllaraq bitib-tükənməyən enerji, həvəs, arzuyla inqilabi yol tutmaq, köhnə dünyani dağıtmak təklisini irəli sürdülər. Dəhşətli «inqilab» ideyası getdikcə daha çox beyinləri «duymandırır», daha geniş yayılır, artır, ətrafına minləri, milyonları toplayırı.

* * *

Əsrin əvvəllərində tənqidi realizmin «intibah» keçirməsi təsadüfi deyildi. Bu elə bir dövr idi ki, tez-tez «dunya qopur», «aləmlər mayallaq aşır», ictimai münasibətlər dəyişməyə, keyfiyyətcə yeni mahiyyət kəsb etməyə doğru gedirdi. Artıq aşağıdilar «köhənə qaydada yaşamaq» istəmir, yuxarılarsa «yeni qaydada idarə» edə bilmirdilər və bu antoqonist ziddiyətin qulaq batırıran «nərlili-gurultusu» dünyanın təzə doğusundan xəbər verirdi. Parçalanan «köhənəylə», doğulan «yeninin» mübarizəsi, gələnlə gedənin toqquşması hadisəsinin bir üzü faciədirsa, bir üzü də komediyadır: bir yanı göz yaşıdırsa, o biri yanı da gülüsdür. İnqilabi yeniləşmə dövrünün tələbini ödəyən ən optimal ədəbi janr - oxu hədəfə sərrast vuran, bir anın içərisində yay təki sıxılıb açılan satira janrıdır. O satira ki, yenidənqurma üçün mühiti hazırlayıv və yalnız «çəvrilişdən» sonra estafeti lirikaya ötürür. Bolşeviklərin «qarışdırıldığı» zəmanəyə, inqilabçıların «vur-çatlaşınlarına» kövrək lirika, zərif romantika duruş gətirə bilməzdi. Emosiyaların qızışığı, münasibətlərin gərginləşdiyi, hadisələrin tez-tez dəyişdiyi, yeni-yeni kəskin mənalar aldığı bir vaxtda aşiqanə qəzəllərdən, ruhları oxşayan mədhiyyələrdən danışmağın yeri deyildi. Dövrün, zamanın ritmi dəyişmişdi. Hər şey sürətlə, dinamik şəkildə həll olunmalı, aşkarlanmalı idi. Vətənin aqibəti də, millətin taleyi də, əzənin indisi də, əzilənin sonrası da, xalqın sabahı da, dostun-düşmənin cəbhəsi də... Tez, tez, tez! «Qaç, oğlan, qaç, at basdı! Millət gəlir!», «Səs ucalasdı, qoymayın! Millət oyaşdı, qoymayın! Qaynadı, daşdı, qoymayıñ!», «Ax!.. necə kef çəkməli əyyam idi! Onda ki, övladı vətən xam idi!», «Getmə, getmə, ay dilbər! Məni etmə mükəddər», «Durma, yixil yat hələ, Fəhrət kişi! Əsri görüb qalma belə mat, kişi! Çək başına yorğanını yat kişi!», «Pah atonnan, nə ağır yatdı bu oğlan, ölübə! Nə də tərpənməyir üstündəki yorğan, ölübə! Bu qədər qışkırığa durdu qonum-qonuşu tamam, dəbərişməz də, veribdir, deyəsən, can, ölübə!», «Qızə lazımdır əgər bilmək: o da ev işi, paltar tikişi, köhnə yumaq, yun daramaq, don yamamaq...», «Nədir olur bu cocuqlar

əyan bu boyda, bu boyda! Hara gedir bu yazıqlar, aman, bu boyda, bu boyda!..»

*Düşdü bütün qəzətlər hörmətdən, ay can! Ay can!
Xəlqin canı qurtardı töhmətdən, ay can! Ay can!..*

*Əlləşməmiş qurtardıq zəhmətdən, ay can! Ay can!..
Mənbərdə rəqsə gəlsin behcətdən, ay can! Ay can!..*

*Ayrılmayım ölüncə lə'nətdən, ay can! Ay can!..
Düşdü bütün qəzətlər qiymətdən, ay can! Ay can!..*

* * *

*Mən belə əsrarı qana bilmirəm,
Qanmaz olub da dolana bilmirəm!..*

*Derlər utan, heç kəsə bir söz demə, –
Həq sözü derkən utana bilmirəm!..*

*Neyləməli, göz görür, əqlim kəsir,
Mən günəşini göydə dana bilmirəm!..*

* * *

*Ta gəlirik biz də bir az anlayaqq,
Məhzəri-irfanda vurur tək səbir.
Ya deyirik işləri samanlayaqq,
Məclisi-ə'yanda vurur tək səbir.*

*İstəyirik bir iş açaq filməsəl,
Söyləşirik bir-iki il laəqəl,
Ta deyilir pul verin, aşşın əməl,
Ölkədə, hər yanda vurur tək səbir.*

*Hərzə nə şura və nə məclis bilir,
Nə düşünür yaxşı, nə bir pis bilir,
Qorxmur, utamur, nə də bir his bilir,
Hücrədə, dükkəndə vurur tək səbir...*

* * *

*Dindirir əsr bizi, – dinməyiriz,
Açılan toplara diksinməyiriz;

Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyiriz;

Quş kimi göydə uçar yerdəkilər,
Bizi gönümüş yera minbərdəkilər!*

Dövrün, zamanın, adamların nəbzi bu cür yüksək ritmdə vururdu. Bu ritm o vaxtın ən real ritmi idi və məhz bu ritmi loğman həssashlığı ilə hamidan öncə duya bildiyindən, Sabir tənqidi poeziyanın zirvəsinə yüksələ bilmışdı.

Sabir qarşısına, bəlkə də, sövq-təbii belə bir məqsəd qoymuşdu: yaşadığı cəmiyyətin məhv etdiyi mənəvi dəyərləri və idillik münasibətlərə xas «müqəddəslilikləri» bədii əsərdə də «məhvə məruz» qoymaq ki, xalq, nəhayət, öz vəziyyətinə açıq gözlə baxa bilsin, həqiqəti anlaya bilsin.

Qərb (və rus) inqilabi-demokratik fikir məcmusunun Şərq formulirovkası «Molla Nəsrəddin» jurnalında əksini tapırdı və Sabir başda olmaqla cəmi mullanəsrəddinçilər ideya rəhbərləri, böyük Mirzə Cəlilin ayıq-sayıq nəzarəti altında «millətin canından mikrobları təmizləməkdə», kiçik millətlər arasında irtica, nifaq, ikitirəlik toxumları səpən çarizmin iç üzünü açmaqdə, maskasını götürüb onun yırtıcı, istismarçı mahiyyətini «faş eləməkdə» inadkarlıq və ötkəmlik, ardıcılıq və prinsipiallıq göstərirdilər. C.Məmmədquluzadə «Ölülər» pyesi, hekayə və felyetonları ilə, Ə.Haqverdiyev «Marallarım», «Mozalan bəyin səyahətnaməsi», Ə.Nəzmi «Sicimqu-lunamə», Ü.Hacıbəyli, M.S.Ordubadi kəskin felyetonları ilə tənqidi fikri zirvəyə doğru aparırdılar. Belə bir münbit mühitdə Sabirin istedadı parlayaraq gülüşlə «əxlaqları müalicə» edirdi. Digər mullanəsrəddinçi şairlər – Ə.Qəmküsər, M.Ə.Möcüz, Ə.Razi, Ə.A.Müznib, H.Abbaszadə, Ə.M.Rəhimov və başqaları üçün də Sabir həm məktəb idi, həm örnək, həm də ilham mənbəyi!

Dediymiz kimi, xalqın məzhəkə, gülüş meylinin qadim tərxi kökləri vardır. Hələ şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, xüsusən «Dədə Qorqud» dastanında qarğış, rişxənd, istehza və s. kimi ibtidai satira ünsürlərinə rast gəlirik. «Dədə Qorqud»da «Salur Qazanın evi yağmalandığı boy»da «kaſırlərin» Qaracığ Çobana təslim təklifinə Çoban belə cavab verir:

*(Hərza-mərzə) Söyləmə, mərə itim kafır!
İtimlə bir yalaqda yuyundum içən azğın kafır!
Altındakı alaca atın nə öyərsən?
Ala başlı keçimcə gəlməz mana...*

Məzhəkəçilik, laqlaqlılıq, məsxərəbazlıq, rişxənd tərzi, ümumən, Azərbaycanda inqilabi-demokratik ideyaların yayılmasında, sabitləşməsində və kütləviləşməsində böyük rol oynamış «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbi nümayəndələrinin çox sevdiyi milli forma olub. Mirzə Cəlilin «Azərbaycan» felyetonunu yada salaq: «Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meşginli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, mərəndlə, gülüstənlə qulı-biyaban vətəndaşlarım, ey ərdəbilli, qalxanlı bəradərlərim!.. Gəlin, gəlin, ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq qardaşları!.. «Hünərli qadınlar» hekayəsində də oxuyuruq: «Pəh-pəh! Yaşasın Qarabağ qadınları! Yaşasın arvadlardan dəstə tutub dəstə qabağına düşən mərsiyəxan bir bəy xanımı, yaşasın hirsindən üzü açıq küçədə inam yolunda nərə təpən Saray, dəli Qönçə. Püstə xala! Yaşasın əli dəyənəkli, dəstəbaşı çavuş Zəhra, yaşasın kişi Nənəxanım, baldır Tükəzban, qoçu Gülsüm bacı, dəyənək Pəri, xanəndə Fatma!»

«Molla Nəsrəddin» jurnalında müəllif imzaları: Molla Nəsrəddin, Laqlağı, Qızdırımlı, Süpürgəsaqqal, Pəjmürdə, Kefsiz, Dabaniçatdaq xala, Cüvəllağı, Hərdəmxəyal, Dəli, Dəmdəməki, Hopop, Filankəs, Xortdan bəy, Hambal, Məhkəmə pişiyi, Yetim cüca və s. də məhz dediyimiz məzhəkə, lağ formasının məhsulları idi. İndi biz bu «yüngül» imzaların arxasında nə qədər ağır, sanballı məramların, məqsədlərin da-

yandığını, bu «qeyri-ciddi» adlar altında nə qədər ciddi mətləblər söyləndiyini görürük, bilirik.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin «maralları» - «gözəl maralları, göyçək maralları, keçəl maralları, qotur, bitli maralları, başları qırxıq, üzleri tüpürcəkli maralları» da elə həmin «sevgili məzhək» (A.Səhhət) formasının yetirmələri idi. Təkrarolunmaz milli gülüş ənənələrimizi davam etdirən Ə.Haqverdiyevin əsərlərində («Xortdanın cəhənnəm məktubları», «Marallarım», «Ayın şahidliyi», «Mirzə Səfər», «Şeyx Şaban», «Çəsmək», «Qiraət», «Bomba», «Diş ağrısı», «Pristav və oğru», «Pir» və s.) əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi hadisələrin geniş panoramı əks olunur, pulun, var-dövlətin əxlaqlara aşındırıcı təsirindən, kasıbların acınacaqlı taleyindən, məsləksizlərin miskinliyindən, nadanlıq, əyyaşlıq, acgözlük, dindarlıq bəlalarından böyük cəsarətlə danışılırdı.

«Ə.Haqverdiyev «soyuqqanlıqla» Fərmanla Gövhərtacın faciəsini yaradırdı. Və klassik Azərbaycan nəşrinin nümayəndələri ayrı-ayrı Novruzəli, yaxud Fərmanları müdafiə etmir, ümumilikdə qəhrəmanlarının yaşadığı faciəli həyatın, mühitin analizini aparır, bu mühitə etirazlarını bildirir, onun qeyri-humanist mahiyyətini və məhvə məhkumluğunu açıq göstərirdilər». (V.Quliyev)

Üzeyir bəy Hacıbəyli də öz əsərlərində məzhəkəli xalq deyimlərindən, kütləvi kəlamlardan, «dor» ifadələrdən bol-bol istifadə etmişdir: «arı yeyib, namusu belinə bağlayıb», «qara basmaq», «dilötü yemək», «yorğan içi sökmək», «quyruq bulamaq», «kələyə düşmək», «siçan yolu vermək», «başmaq cütləmək» və s. Bütün bunlar dövrün portretini yaratmağa səfərbar olunmuş milli bədii ifadə vasitələri, orijinal təfəkkür tərzinin işarələri kimi xarakterikdir. Həqiqətən də, Ü.Hacıbəylinin felyetonları, satirik hekayə, pamphlet, qaravəlli və miniatürləri şəkilcə çox rəngarəngdir. «Ordan-burdan» kitabı müqəddiməsində tədqiqatçı M.Aslanov Ü.Hacıbəylinin xalqın qədim ədəbi-mədəni materiallarından, folklor motivlərindən, el sənəti nümunələrindən bəhrələndiyini göstərərək

yazır ki, Ü.Hacıbəyli «meydan tamaşası» formasına müraciət edib, Stolipinin özünü məsxərəyə qoyması ədibin təkcə yüksək sənətkarlığını deyil, eyni zamanda böyük hünərini də nümayiş etdirirdi.

Ü.Hacıbəylinin qaravəlli və satirik miniatürlərini (məs., «Dövlət Duması», «Ata və oğul», «Molla» və s.) böyük komedioqrafin sonrakı səhnə əsərlərinə səmərəli müqəddimə hesab etmək olar.

Bu sahədəki müşahidələr belə bir nəticəyə gəlməyə haqq verir deyək ki, qaravəllidən səhnə miniatürlərinə (birpərdəli komediya), oradan da musiqili komediyalara («Ər və arvad», «O olmasın, bu olsun», «Arşın mal alan») – Üzeyir Hacıbəyli dramaturgiyasının inkişaf yolu belədir!

Ümumiyyətlə, deyək ki, Sabirin sənətkarlıq palitrasından sonra, «qaravəlli» folklor mənbəyinin müasir təcəssümü nə, əlvən detallarına daha çox Ü.Hacıbəylinin felyetonlarında və dünya şöhrətli «musiqili komediyalarında» rast gəlirik.

Yeri gəlmışkən deyək ki, türk (Azərbaycan) xalq sənəti iki növə bölünür: köy (yəni kənd) və orta oyunları (yəni şəhər folkloru). Burada şəhər – kənd deyəndə coğrafı ərazidən başqa təfəkkür tərzi, davranış mədəniyyəti, mövsümi anlayışlar, əkin-biçin mərasimləri də nəzərdə tutulur, ilkinlik, təbiilik də anılır. Qaragöz – şəhər karnaval oyunu deməkdir. Üzeyir bəyin «Arşın mal alan» və «O olmasın, bu olsun» musiqili komediyaları da Azərbaycanın şəhər humorunun, küçə, məhəllə, meydan mədəniyyətinin parlaq nümunəsidir. Üzeyir Hacıbəyli bu xalq oyunlarına, «karnaval» estetikasına əsaslanaraq yeni bir sənət növü yaradıb ki, ona indi – «musiqili komediya» deyilir.

XX əsrin başlanğıcında mollanəsrəddinçilərin məzhəkəyə, gülüşə olan böyük maraq və meyillərinin səbəblərini daha dərinlən aşkarlamaq üçün həmin dövr ziyalılarının satirik bədii təsəkkürünü, janrı spesifikasına baxışlarını öyrənmək vacibdir. Bu ziyalılar dərk edirdilər ki, cəmiyyətin kəskin dönüş mərhələlərində tənqidin, satira və humorun dominant rolu təsadüfi deyil. Bir çoxlarından fərqli olaraq, inqilabçı-demok-

rat ədiblərimiz yaxşı başa düşürdülər ki, gülüş hayatı inkar yox, təsdiq edir. Bu mövqeyə sadıq qalan sənətkarın tənqid obyektiñə endirdiyi «sarsıcı zərbə» hədəfə dəqiq dəyər.

Eyni zamanda komediyanın «əxlaq güzgüsü» kimi məsuliyyətli funksiyasının və qiymətli keyfiyyətinin ən bariz nümunələrini də bizim milli demokratik ideyaların daşıyıcıları olan M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyli və başqalarının yaradıcılığında görmək olar. Bu müəlliflərin hər biri, ilk növbədə, öz daxillərində yetişmiş mənəvi keyfiyyətlər kompleksinin yaratdığı «müsbat ideal»dan çıxış edərək əsər yaradmışlar. Onların qarşısında duran yüksək vəzifə – insanların mənəviyyatını təmizləməkdən, saflaşdırmaqdan, qəlbləri müsbət emosiyalarla zənginləşdirərək, davranışları mənalandırmaqdan, insanları müəyyən məqsədə cəlb etməkdən, onları həyatda fəal mövqe tutmağa, yüksək əqidə və amal uğrunda mübarizə aparmağa ruhlandırmaqdan, gözəlliyi duymağı və gözəl yaşamağı, ləyaqat və mərdliklə ömür sürməyi öyrətməkdən, nəhayət, xalqlar, millətlər arasında anlaşma körpüsü yaratmaqdan ibarət idi. Onlar başa düşürdülər ki, yaradıcılığı ilə ictimai strukturun, insani keyfiyyətlərin «mənfi» təzahürlərini inkar edən, gülüş obyektiñə çevirən, ətrafındakı insanlara və hadisələrə tənqid münasibət bəsləyən satirik sənətkarda «ideal» anlayışı daha saf, daha büllur və daha uca olmalıdır. Bu «ideal» elə bir səviyyədə dayanmalıdır ki, həmin plットmanın verdiyi mənəvi səlahiyyət müəllisin tənqid iddiasına tam bərəət qazandırmaq qüdrətində olsun.

Məlumdur ki, həyatdakı komik vəziyyətləri kifayət qədər «silahlanmamış» gözlə görmək asan deyildir. Yaziçi ifşa aktı zamanı yalnız xırda, elementar məişətçilik təsərrüatına varsə, «reallıq» pərdəsi altında etik-estetik məzmundan uzaq, bədii-liklə bir araya siğmayan ifrat «sadəliyə» qapılsa, tipin ifşa-sında lazımı effektə nail ola bilməyəcəkdir. Lakin komik obraz və ya situasiya yeri düsdükçə utrirəşdirilsə, «zərrəbin» altında böyüdülsə, konturları məqsədə uyğun tərzdə bilərək-dən deformasiyaya uğradılsa, zahiri və daxili komponentlərin

paradoksal vəhdəti hiperbola yolu ilə (əlbəttə, yetkin zövqün əndazəsi daxilində) oxucunun gözlərində və duyumunda şışirdilsə, mətləb daha tez aydınlaşar, qarşıya qoyulan məqsəd – satirik effekt baş tutar. Burada paradoksal komponentlərin biri çatışmadıqda isə, yəni tip, personaj mənəvi məzmundan xali olub, yalnız zahirən əyləncəli «dəcəlliliklərlə» yüklenmiş olsa, müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacaqdır. Axi tipin, «mənfinin» xarakteri zahiri maymaqlığında deyil, hiss və düşüncələrindədir. O, əl-qol, duruş, yeris şəklinə görə yox, təfəkkür tərzinə, emosiyalarının əndazəsinə, mənəvi səviyyəsinə görə kamil insanın əksidir. Naqis olan formaca yox, məzmunca naqis və nadandır. Mənəviyyatlarda «profilaktika» işi aparan satira, humor aşağı səviyyəli ədəbiyyat yox, aşağı səviyyəlilərdən yazan ədəbiyyatdır. Odur ki, komik obrazın mütləq maymaq, düşüncəsiz, yelbeyin olması barəsindəki fikirlər heç də həmişə özünü doğrultmur. Zahiri effektlə daxili effektsizliyin toqquşmasından, zahiri təntənə, gurultu və təmtaraqla mənəvi nadanlığın, əqli puçluğun açılmasından doğan paradoks özü gülündür, satirik faktdır.

Bu mənada Sabirin xanları, bəyzadələri, pulluları, mollaları, axundları, Mirzə Cəlilin Şeyx Nəsrullahı, Xudayar bəyi, Qurbanlı bəyi, Ü.Hacıbəylinin Məşədi İbadı, Qoçu Əsgəri, İntelligent Həsəni, Rüstəm bəyi deyilən «düstura» riyət naticəsində yaranmış satirik bədii təfəkkürün XX əsrin əvvəllərində yetişdirdiyi məhsullardır. Yəqin ki, o da satirik personajın mənafeyinə xidmət edən bir aksioma, mübahisəyə ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir ki, satira qəhrəmanı Şeyx Nəsrullah obrazı, faciə qəhrəmanı Romeodan daha mürəkkəb, çoxsaylı və dolaşıq obrazdır. Romeonun mayasında yalnız birtərəfli çılgın gənclik emosiyaları qərarlaşıbsa, «Şeyx Nəsrullah»ın strukturunda məkrli «oyuna» qulluq edən intellektual səviyyə, dərin chtiras, geniş dünyagörüşü, dil, tarix, psixologiya, etnoqrafiya, fiziologiya kimi elmi komponentlər toplanmışdır.

Satirik forma və satirik təfəkkür istiqamətləri haqqında dediyimiz nəzəri aspektləri əsas götürməklə, biz əsrin əvvəllərində

Azərbaycanda demokratik ideyaların satirik şair və yazıçıları-
mız, jurnalistlərimiz tərəfindən necə, hansı üslub və üsullar,
yollar və metodlarla yazılıb yayılmasını daha dərindən müşa-
hidə etmiş olarıq. Həmçinin bu zaman gur fəaliyyət göstərmiş
«Molla Nəsrəddin» jurnalının rolü, mövqeyi, əhəmiyyəti ba-
rədə daha aydın təsəvvür əldə edərik. Burada jurnalın millət
meydanına necə və nə üçün atıldığını xatırlatmaq məqsədilə
onun yaranma tarixinə nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Əvvəla, nə üçün məhz «Molla Nəsrəddin?» Ömrə Faiq
Nemanzadə bu mövzuya toxunaraq qısaca olaraq göstərir ki.
«Molla Nəsrəddin» deyəndə oxucu düşünə bilər ki, onda gül-
məli hekayələr, əyləncəli söhbətlər, ibrətli sözler var... Burasını
da qəbul etməli ki, «Molla Nəsrəddin» adı bizim üçün «Ku-
kareku» kimi adlardan daha münasib, daha da xoşagələndir».

Demək, jurnal oxucuya «gülməli hekayələr, əyləncəli söh-
batlər» çatdırmaqla kifayətlənməyəcək, həm də ona «iibrətli
sözlər» deyəcəkdir! Camaati haqqı, ədalətə səsləyəcəkdir!
Çünki müdrik rəvayətlər, şirin nağıllar, iibrətamız hekayət və
lətifələrin besiyi olan qoca Şərqdə gözəlliyyin vəfsi, məhəbbətin
tərənnümü, kamilliyin mədhi ilə yanaşı, ədalətin təntənəsi də
həmişə müdrik söyləmələrin istinadgahı olub.

Xalq yaradıcılığımızın məzəhəkələr, atmacalar, rişxənd və la-
tışfələr kimi ünvanlı-ünvansız gülüş qolları toplana-toplana orta
əsrlərin ən hazırlıq, beyni və sinəsi dolu, cəsarətli, gülə-gülə
həqiqət söyləyən aqillərindən biri -- Molla Nəsrəddinin adında
qərarlaşdı. Ruhani yox, hər elmdən hali olan alim, müəllim Nəs-
rəddinin. Bu sadə xalq nümayəndəsi ilə hər qarşılaşma insan-
larda «katarsis» prosesini aparan gizli satirik mexanizmin
münyəyən bir detalının, hissəciyinin işə düşməsinə səbab olurdu.
Azərbaycana hər düşmən basqını şifahi ədəbiyyatda öz dərin iz-
lərini buraxırdı. Xalq bu zaman despot və tiranların zülmünə,
əzab-əziyyətlərinə, işgəncələrinə tab gətirə bilmədikdə, Molla
Nəsrəddin irəli çıxıb öz «şirin» zəhəri ilə əzazlı sancaraq sadə
ürəklərə bir ümid sərinliyi, bir hayifalma, əvəzçixma rahatlığı sə-
pirdi və bu zaman xalq arasında despot qəllətən, birdən-birdə yox,

tədricən, gülə-gülə, məzəli qocaya ənamlar, müxtəlif bəxşis və xələtlər bağışlaya-bağışlaya nüfuzdan düşür, islah olunurdu. Eləcə də xalq hər cürə nadanlığa, anlamazlığa, kobudluğa, miskinliyə, bir sözlə, əyilməyə daxili ehtiyac duyan, abrını çöllərə atmış bütün nakəslərin hərəkətlərinə dözə bilmədikdə və ya dözmək istəmədikdə, öz «səlahiyyətli nümayəndəsini» köməyə çağırırdı.

Öz nöqsanlarını görən, duyan, düşünən və yazan yetkin xalq Molla Nəsrəddin lətifələrinin də ruhunu, bu müdrik lətifələrin sətiraltı mənalarını dərindən duyur, klassik satirik ənənələrin inkişaf yollarını mərhələ-mərhələ öyrənib həyata tətbiq edirdi.

Molla Nəsrəddinin şöhrəti Qərbədən Şərqə kimi bütün yer üzüñə yayılmışdı. Bu el kədərinin daşıyıcısı və dağıcımasını nə zaman, nə də hər hansı bir məkan öz arxasında gizlədə bilib. Ona görə ki, «zaman onun üzərində gücsüzdür və Xoca Nəsrəddin haqqında lətifələr Şərqdə mərdin kədəri kimi qavraniılır». (V.Qordlevski)

Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə müxtəlif tarixi etaplarda müxtəlif layiqli və ləyaqətli nümayəndələr təqdim etmiş Azərbaycan ədəbiyyatı XX əsrin görkəmli simalarının siyahısına Cəlil Məmmədquluzadənin də adını yazıb. 1906-cı ildə bu böyük satirik «Molla Nəsrəddin»i orta əsrlərdən çəkib XX əsre gətirdi və mənsub olduğu xalq qədər mələyim, təvazökar, həlim təbiətli müdrik ağsaqqalı yenidən xalqın xidmətinə çağırıldı. Əmir Teymur divanından Nikolay divanına dəvət elədi. Çünkü xalqın «gicgah tükündən» dərtib qəflət yuxusundan ayıltmaq, «millətin bədənidən təzə mikrobaları» təmizləmək vaxtı çatmışdı. Çünkü xalq yenə də despotun amansız cənginə keçmişdi. Yenə də xalq kobudluğa, rəzalətə, ləyaqətlərin tapdaq altında qalmasına, İslamin zəhmli qanun-qaydalarına dözə bilmirdi və dözmək də istəmirdi. Bu yerdə Molla Nəsrəddinin gəlişi vacib idi və o, «müsəlman qardaşlarını» deyib də gəldi: «Bizim birinci işimiz, birinci vəzifəmiz gözümüzün qabağında dərin yuxuda olan islam milləti idi... Əgər yerin üzü mədəni və əhli-irfan

ilə dolu olsa idi, o vədə dünyada heç «Molla Nəsrəddinin» özünə də lüzum görsənməzdii».

C.Məmmədquluzadənin bu şərhi Hegelin məşhur «Yuxu» nəzəriyyəsi ilə səsləşir: «Əgər sən yuxudasansa, demək, lal və karsan; ayıqsansa, hər şeyi görürsən və qiymətləndirirsən. Bu isə şüur deməkdir, dünya ağalığı deməkdir».

Beləliklə, məlum olur ki, «Kukareku» sədasi sabahın açılduğunu, sübhün tülü etdiyini, oyanmaq vaxtının çatdığını xəbər verdisə, «Molla Nəsrəddin» durub çıxdı meydana və başladı cəmi yatanları oyatmağa.

«Molla Nəsrəddin» o zaman «zülmət səltənətində işiq şüası» (N.Dobrolyubov), istismar, yalan, riyakarlıq və zülm dünyasında ümid çırağı idi. C.Məmmədquluzadənin, jurnalın baş mühərriri və baş müəllisinin, özünün mənəvi ideali isə taleyinə zəmanəsinin başqa bir görkəmli ədəbi siması olmaq kimi şərəfli, eyni zamanda ağır, məsul, məşəqqətlərlə dolu bir baxt yazılımış Mirzə Ələkbər Sabirin ideallı ilə tuş gəldiyindən, hər iki dahi ayrı-ayrı coğrafi və ictimai-mənəvi mühitlərdə yaşıb-böyümələrinə baxmayaraq, «milli intibah dövründə» (C.Məmmədquluzadə) gəlib «Molla Nəsrəddin» meydانında tapışmışdılar. Bu meydanda Mirzə Cəlilin səsinə ilk səs və rənlərdən biri də Sabir olmuşdu. Hər iki dostun düşüncə tərzləri və hədəfləri eyni olduğundan, silahları (gülüş) və dayaqları da (xalq) eyni idi. Onların yeni təfəkkür tərzləri C.Məmmədquluzadənin təbirincə, «ortalığa gəlmış təzə bir zəmanədə» inqilabi-demokratik ideyalar ixrac edən təfəkkür tərzi idi. Onlar xalqın, millətin, vətənin halını hər addımda ürək ağrısı ilə görür, duyur, düşünür və göz yaşları içərisində yazırıllar. Doğrudan da, satira və humor «hələ heç zaman bizdə bu qədər fəlsəfələşməmiş və mənaca bu qədər yüklənməmişdi. Azərbaycan nəşrində gülüş hələ heç zaman bu qədər qüssəli, bu qədər kədərli və dərdlə dolu olmamışdı». (Q.Yaşar)

Satirik şeir və satirik nəşr (Sabir-M.Cəlil). Sabir Mirzə Cəlil əməkdaşlığının məqsədi yalnız xalqın yatmış kütlələrini oyatmaq, onu dünya sırlarından, siyasi hadisələrin axarından

agah etmək idi. Çarın «xırda millətlər» qarşı apardığı hiyləgər siyaseti kütlələrin əksər təbəqəsinin hələ tam anlamada səviyyəsində olmadığına görə, «Qafqaz türkləri ilə ermənilər» arasındaki qırğının səbəbini hərə bir yana yozurdu. Bu yerdə millətin qeyrətli, ayıq oğulları meydana çıxıb məsələnin möğzini açmağı, xalqı başa salmağı, həqiqəti söyləməyi özlərinin vətəndaşlıq borcu sanırdılar.

*Əsrimiz xahiş edərkən ittifaqü ittihad,
Cümələmiz ənniyyat içrə almaq istərkən murad,
Beynimizdə yox ikən bu gunə əshabi-təzad,
Bu vətən övladınə arız olub bügzü inad,
Müslimanla ermənilər beyninə düşdü fəsad,
Yoxmu bir sahib-hidayət, yoxmu bir əhli-rəşad?!
Ey sükəndanən, bu günlər bir hidayət vəqtidir!
Ülfətü ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir!*

*İki yoldaş, iki qonşu bir vətəndə həndiyar,
Əsrlərcə ömr edib, sülh içrə bulmuşkən qərar,
Fitneyi-iblisi-məl'un oldu nagəh aşikar...
Gör cəhalatdən nə şəkər düşdü və 'zi-ruzigar!
Qətlü qarət, bişümarü şəhrü qəryə tarimar...
Əl'əman, bu fitnəyə çarə qıl, ey pərvərdigar!
Ey sükəndanən, bu günlər bir hidayət vəqtidir!
Ülfətü ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir!*

*Həqqi xəlqə bildirib dəf'i-zəlalat etməli,
Gün kimi taban edib, pamali-zülmət etməli,
...Sabira, beynəlmiləl tədbiri-ülfət etməli!..*

1906-ci ildə C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalının birinci nömrəsində həmin «fitneyi-iblisi-məlun»a üç şəkil həsr etdi. Şəkildə şeytan erməni ilə türkün vuruşmasına baxıb sevinclə əl çalır, sonra isə onların barışdığını görüb qaçır. Bu mövzuya jurnal tez-tez müraciət etmişdir. Nömrələrin birində isə şeytan erməni ilə müsəlman qoşulmuş xizək sürdüyü halda təsvir olunmuşdu.

Belə-bələ şəkillərə baxıb yazıları oxuyanlar «bir xeyli gülüb qurtarandan sonra papaqlarını qarşılara qoyub» fikrə cumur və nəhayət, anlayırdılar ki, ey dili-qasıl, sən demə, heç kimə yox, elə «özlərinə gülürlərmış». Beləliklə, məşhur satiriklər «çatışmazlıqlara gülmək yolu ilə cəmiyyəti müalicə» (V.Belinski) edirdilər. Ən başlıcası isə o idi ki, ədiblər xalqla xalqın öz dilində danişa bilirdilər. Personajların, tipajların, obrazların sözləri xalqın yüz illər, min illər boyu işlətdiyi adı sözlər, sadə, anlaşıqlı ifadələr idi və bu sözləri, ifadələri Fransada, yaxud Peterburqda təhsil alıb qayıtmış «intelligent» də başa düşürdü, jurnal vərəqlərini cirib «samovar alışdırın» nökər də. Milli mədəni dirçəlişin vüsət aldığı bir dövrdə, məlum idi ki, ayrı-ayrı fördlər oyanmasa, ümumi natiqə mümkün olmayıacaqdı. Ona görə də daha çox «Novruzəlinamə»lər yazmağa ehtiyac var idi və yazılırdı. Əlamətdardır ki, həm Sabir, həm də M.Cəlil şüurlara bayağı çağırışlar, plakatlar, şuarlarla deyil, «alçaldılmış və təhqir edilmiş» insanların miskin, rəzil, aciz halını çılpaq şəkildə açıq-aşkar göstərən həyatı lövhələrlə təsir etməyi üstün tuturdular. Onlar romantik pałoslu «şahin nəğmələri» deyil, kəskin satirik ruhlu, «qrotesk realizm» ladında «millət şərqiləri» yazıldılar; ləyaqətləri tapdanan, insanlıqları özlərinən alınan, üzləri danlaqlı rəncəberlərin, fəhlələrin, əkinçilərin, diləncilərin «elegiyasını» qoşurdular. Diri ikən məhkum olmuşmuş bu sağır, biçarə, məzлum adamların taleyinə «ağ» deyirdilər:

*Qeyrət edib çalışdın, düşdün qabağa, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!*

*...Uyquda ikən aləm, afracım oyatdım,
Cümələ miləl içində öz şə'nini ucaltdım.
Hörmətli ad qazandın, ali məqama çatdın,
Əhsən, səd əhsən, əhsən bu təmtərağa, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!*

*...İslam üçün gərəkməz kafırların şüarı.
Qoy onlarmı ucalınsın həp qəsri-zərnigarı.*

*Biz gözlərik fəqət bir eyvani-xüldzari,
Ol yerdə hurilərlə dolluq otağa, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!..*

Yəqin ki, yatmış ləyaqət hissini, tapdanmış, itmiş hey-siyyəti oyatmaq üçün bundan təsirli vasitə tapmaq çətindidir! Bu – XX əsr milli ədəbiyyatımızda «ideya qardaşları» tərəfindən edilmiş ən böyük mütərək kəşf idi!

Yeri gəlmışkən, bir qəribə faktı xatırlayaq ki, 30-cu illərdə ədəbiyyatşünaslığımız ictimai-siyasi mühitin ab-havasına, qurama tələblərinə uyğun olaraq, «qardaşların» birini o birindən, yəni Sabiri M. Cəlildən üstün tutmaq, onları qarşı-qarşıya qoymaq, müqayisə etmək və s. kimi səhv bir mövqe tutmuşdur. Sabirin Qoqol, M.Qorki, Ə.Nəzmi, B.Abbaszadə (Hambal) və s. bir sözlə, kimlərlə əlaqəsini, münasibətlərini yaratsalar da, heç vəchlə Mirzə Cəlilə «yxaxın buraxmaq» istəmirdilər. Təbii ki, bu, müvəqqəti bir proses olmuş və iflasa uğramışdır. Artıq 50–60-ci illərdə proqressiv tənqidi-nəzəri fikir öz obyektiv sözünü demişdir. Ədəbiyyatşunaslardan Y. İsmayılovun «Sabir və Şaiq», F.Sadiqzadənin «Sabir ədəbi məktəbinin görkəmli davamçısı», M.Vəliyevin «Məslək qardaşları» məqalələrində, A.Zamanovun, M.Məmmədovun və digər tədqiqatçıların əsərlərində M.Ə.Sabirin C.Məmmədquluzadə ilə, həmçinin «Molla Nəsrəddin» jurnalı ilə ədəbi əlaqələri, yaradıcılıq münasibətləri barədə ətraflı yazılmış, mübahisələr, diskussiyalar, müzakirələr keçirilmiş, ziddiyyətli və birtərəfli mülahizələr inkar edilmişdir. M.Məmmədov «İdeal qardaşları» monoqrafiyasını bilavasitə bu problemə həsr etmiş, Sabirlə Mirzə Cəlil arasındaki münasibətlərin, əlaqələrin geniş şərhini vermişdir. «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin tarixini aşadıran ədəbiyyatşünaslığımızın uğurlarını minnətdarlıqla qeyd etməklə yanaşı, deyək ki, «Sabirmi, «Molla Nəsrəddinmi?» (M.S.Ordubadi), yaxud «Sabirmi – Mirzə Cəlilmi?» tipli suallar, tədqiqatlar, araşdırılmalar, həqiqətən də, nə elmi, nə də təcrubi nöqtəyi-nəzərdən bəraət qazana bilmir.

Məlum həqiqətdir ki, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir «eyni mövzunu» işləməyə də bilərdilər, hər biri ayrı-ayrılıqda müxtəlis mövzulardan, hadisələrdən, ayrı-ayrı adamlardan, obyektlərdən, situasiyalardan yaza da bilərdilər və bu zaman yenə də onların yaradıcılıq baxımından doğmaliyi, mənəvi «qohumluğu» faktını inkar etmək olmazdı. Eyni olan ədiblərin amalı, əqidəsi, dünyaya baxışları, zövqləri, təfəkkür tərzləri idi. Eynilik hər iki sənətkarın vətənə, millətə və insana sevgisində idi. Bu sevginin təzahür formaları başqa-başqa ola bilərdi. Bu sevgini bürüzə vermək üçün biri sözünü Novruzəliyə deyə bilərdi, o biri İlahiyə, biri üzünü Xudayar bəy tərəfə çevirə bilərdi, o biri saqqalı hənah «boynuyoğuna» tərəf və bu zaman onlar yenə də eyni məqamdan, eyni anlayışdan danışar və eyni məsləyi təbliğ etmiş olardılar. Bu, sif yaradıcılıq prosesidir və məqsədə hansı yolla, necə, nə cür, haralardan keçib getmək - fərdi yaradıcılıq səlahiyyəti daxilində olan işdir. Sabir və M.Cəlil ədəbi əlaqələrindən danışarkən, bizcə, əsasən, hər iki ədib arasında münasibətləri ideya, məslək və məram aspektindən araşdırmaq və bu aspektdeki paralelləri nəzərə almaq daha vacibdir. A.Şaiq (sonralar fikrindən daşınsa da) Sabirin poeziyasını «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin «ruhu» adlandırib Sabirin vəfatından sonra məcmuənin günü-gündən zəiflədiyini iddia etmişdir. M.S.Ordubadi bütövlükde «Molla Nəsrəddin»la müqayisədə üstünlüyü Sabirə verirdi və Sabirdən sonra jurnalın «ağır həyat» keçirdiyini yazırırdı. Bu münasibələrin şəhəri Ə.Haqverdiyevin, M.Ələkbərlinin, Ə.Şərifin, A.Zamanovun, M.Məmmədovun və başqa tədqiqatçıların da daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Lakin C.Məmmədquluzadənin özünün və «Molla Nəsrəddin» jurnalının 1911-ci ildən, yəni Sabirin vəfatından sonrakı dövr materialları ilə tanışlıqda nə jurnalın, nə də ədibin özünün yaradıcılığının, deyildiyi kimi, «zəifləməsi», «ağır həyat» keçirməsi nəzərə carpmır. Həmin dövr ərzində Mirzə Cəlilin qələmindən çıxan gözəl felyetonlar, hekayələr də belə bir fikri təkzib edir. «Sabirsız keçən günlərdə» Mirzə Cəlil

həm forma, həm də məzmun cəhətdən parlaq ədəbi nümunələr yaratmışdır və «Molla Nəsrəddin» jurnalı populyar jurnal olaraq qalmışdır. Sabirin «təsirindən» asılı olmayaraq, «Molla Nəsrəddin» jurnalı artıq meydana gəlməmişdi, fakt kimi mövcud idi və onun perspektiv planı elə birinci «program» nömrəsindənəcə təyin edilmiş, nədən və necə yazacağı müəyyənləşdirilmişdi. Jurnalın amalını və ətrafında bu uca amala xidmət edən qüdrətli ziyanlılar dəstəsinin toplaşdığını nəzərə alaraq, qəti deyə bilərik ki, böyük Mirzə Cəlilin yaratdığı «Molla Nəsrəddin» jurnalı hansısa subyektiv amildən asılı olmayaraq, öz işindən qala bilməzdi. Eləcə də əgər «Molla Nəsrəddin» jurnalı meydanda olmasaydı belə, Sabir yaradıcılığından qalmayacaqdı və öz ideyalarını xalqa çatdıracaqdı. Onun yaradıcılığının yalnız «Molla Nəsrəddin»la bağlı olduğunu demək isə çox az şey deməkdir. Əgər şair jurnalın açılışına sevinib «Al gəldi, Molla əmi!» - deyə «nərilti-gurultu» ilə redaksiyaya dalbadal satiralar göndərmişdisə, demək, o, əvvəldən şair kimi var idi, bəlkə də, satirik şedevrlərinin neçəsini artıq yazış bir kənara qoymuşdu, yaxud beynində gəzdirdi və onları gec-tez çapa verəcəkdi.

Fikrimizcə, ədəbiyyatşünaslığımız Sabir-Mirzə Cəlil, Sabir-«Molla Nəsrəddin» əlaqələrindən danışarkən, onları bir-birinə qarşı qoymaqdansa, daha çox sənətkarların ədəbi mühitimizə gətirdikləri «fərdi əlavənin» keyfiyyəti, tutumu, mexanizmi barədə danışmalı, sənətkarlıq məsələləri ciddi elmi araşdırımaların, axtarışlarının, mübahisə və müzakirələrin əsas mövzusu olmalıdır. Xalqın özünün də heç vaxt bu qeyrətli oğulları arasında ayrı-seçkilik aparmadığını görə, bəzi tədqiqatçıların inadla «kim kimi» məsələsini araşdırması perspektivsiz məşğuliyyətdir.

Burada yeri gəlmışkən qeyd edək ki, estafetvari zaman növbələşmələrində «el-ələ» yaşayıb-yaratmış A.Puşkin, M.Lermontov, A.Hertsen, N.Qoqol, F.Dostoyevski, L.Tolstoy, A.Çexov və b. yaradıcılığını nöqtəbənöqtə izləyən, cümlə-cümlə, söz-söz aşasından nə klassik, nə müasir rus ədəbi

tənqidində «kim kimdən vacibdir?», «kim daha nüfuzludur?», «kim üstündür?» tipli qeyri-elmi ibtidai maraq cəhdlərinə rast gəlmirik; burada yaradıcı fərd – milli sərvət səviyyəsində tədqiqata cəlb olunur, hər birinə rus ədəbiyyatı tarixində layiqli yer ayrıılır, hər biri gərəkli, əhəmiyyətli və zəruri «element» kimi uzun bir «milli mədəniyyət zəncirinin» mühüm halqası timsalında qiymətləndirilir, öyrənilir, qorunur. Həqiqətən də, yaradılıqlığa yalnız bu cür demokratik münasibət bizim milli ədəbiyyat tariximiz üçün də faydalı olardı.

Sabir-M.Cəlil münasibətlərindən danışarkən, mübahisəli görünən daha bir nəticə barəsində (bu nəticəyə bir çox tədqiqatçılar gəlmişlər: Ə.Nazim, S.Şamilov, M.Ələkbərli, Ə.Mirzəhmədov və b.) fikrimizi, mülahizələrimizi bildirmək istərdik; həmin nəticə belə bir ideyadan ibarətdir ki, guya, «1905-ci il inqilabı olmasaydı, nə «Molla Nəsrəddin», nə C.Məmmədquluzadə, nə Sabir, nə də onların məsləkdaşları olan digər yazıçılar yetişə bilərdi».

Tarixi hadisələrin, ictimai mühitin şəxsiyyətlərin həyatının dakı rolunu inkar etməyərək, həm də ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin tarixi proseslərə, həyata müəyyən təsir göstərə bildiyini də etiraf etməliyik. Başqa bir tərəfdən bədii yaradılıqlıda subyektiv amillərin aparıcı rolunu da nəzərə almamaq olmaz. Nəhayət, hələlik yalnız «baş məşq» xarakteri daşısa da və tam qələbəyə nail ola bilməsə də, 1905-ci il inqilabının siyasi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, bütöv bir dahilər silsiləsinin yetişməsi faktını yalnız bu hadisə ilə bağlamaq fikrinin həm dialektik, həm tarixi inkişaf baxımından, həm də mədəniyyətdə ənənə, ırsilik və etnopsixoloji genezis faktorlarının rolu mövqeyindən kifayət qədər inandırıcı və qənaətbəxş görünmədiyini də qeyd etmək istərdik. Xüsusən də o halda ki, nəzərdə tutduğumuz ədiblər inqilablararası onillikdə (1907-1917) irticanın gücləndiyi dövrdə də demokratiya, xalq idealları naminə gərgin mübarizə aparmaqdan çəkinməmişlər. Elementar xronoloji tədqiqatın göstərdiyi kimi, 1905-ci ildə C.Məmmədquluzadənin yaşı artıq qırıcı haqlamışdı və o,

«Çay dəstgahı», «Kişmiş oyunu», «Danabaş kəndinin əhvalları», «Poçt qutusu» və s. kimi yetkin əsərlərini yazıb. Tiflisin küçələrini dolaşa-dolaşa, «sözündən qan qoxusu» gələ-gələ, «zehni» sərbəst bir satirik məcmuə nəşr etməyə «məşğul» idi. («Ax. necə arzu edirdim ki, mən də sahibi-ixtiyar olub, ürəyimin dərdlərini meydana qoyub intişar edə biləm!») M.Ə.Sabirin qırx üç yaşı vardi və o da artıq Türküstanı, İranı, İraqı gəzib gəlmış, «əli qələm tutan», fikri yetkin, təbi ötgün bir şair kimi heç bir «adaptasiya» dövrü keçirmədən, hələ 1903-cü ildə «Şərqi-Rus» qəzetini «Şükr lillah ki, afitabi-sükən» misraları ilə, 1905-ci il hadisələrini isə «Beynəlmiləl»in alovlu dili ilə («haqqı xalqa bildirib dəfə» i zəlalət etməli) qarşılıqlaşdırmaq səviyyəsinə qədər «yüksələ bilmüşdi». Otuz beş yaşılı Ə.Haqverdiyev artıq Peterburqdə təhsilini başa vurub qayılmışdı və «Nahaq qan», «Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini», «Dağılan tifaq», «Bəxtsiz cavan», «Pəri cadu» kimi klassik pyeslərin müəllifi idi. Əli Nəzminin iyirmi yeddi yaşı var idi və o, Orta Asiyanın Buxara, Səmərqənd və başqa şəhərlərini gəzərək öz zəmanəsinə, mühitə qarşı etirazla, geriliyə, ətalətə qarşı üsyanla, maarifpərvər ideyalarının təbliği ilə dolu «Dostluq», «Fəsillər və kəndlilər», «Şikayət», «Fələkdən giley» və s. şeirlərini yazmışdı. Ə.Qəmküsər iyirmi beş, Ə.F.Nemanzadə otuz üç, M.Ə.Möcüz otuz iki yaşlarında işıqlı arzularla, ideallarla yaşayan yetkin gənclər idilər. Onların zehni, qəlbə xalqı yeniləşməyə doğru aparmaq ideyasına xidmətdə idi. Bütün bu «mullanəsrəddinçilər», şübhəsiz, bir ayın, bir ilin deyil, uzun-uzun illərin, dövrlərin yetirmələri, xalq təşəkkürünün, milli mədəniyyət tarixinin məhsulları idilər. Onlar XIX əsrin ortalarında doğulub 1905-ci ilədək «gözüubağlı» vəziyyətdə gəlib birdən-birə «yetişməmişdilər». Onların hər biri həyatda artıq öz səsi, sözü ilə var idi. Dünyaya baxışları, gələcək haqqında planları, düşüncələri, öz yaradıcılıq bioqrafiyaları və həyat təcrübələri ilə birgə mövcud idilər. Və yəqin ki, M.Cəlilin «ucqarda» əyləşib uzaq Peterburqdan gələn 1905-ci il inqilabının sədasını eşidərək diksini bərhal

«oyanması», demokratik ideyalar uğrunda mübarizələrə atılması barədə güman yürüdürlərsə, o zaman 1917-ci ilin «dünyanı sarsıdan» gurultu-nəriltisindən, xüsusən də 1920-ci il aprel hadisələrindən sonrakı ziddiyətli fikirlərinə, bir sıra məqamlarda tərəddüdlərinə, o arada İrana səfərinə və s. də daha dəqiq və obyektiv qiymət verilməlidir...

Deyilənləri nəzərə alaraq, bir daha qeyd edək ki, molla-nəsrəddinçilər və «1905-ci il inqilabının» əlaqəsi barədə deyilən fikirlər kifayət qədər əsaslandırılmamış təsiri bağışlayır. Bizcə, Sabirin, M.Cəlilin və cəmi «mollanəsrəddinçilərin» «1905-ci il inqilabından doğulmaları» haqqında yox, onların bu inqilaba münasibətləri barədə danışmaq daha doğru olardı. 1905-ci il inqilabının siyasi mühitə, kütlələrin şüuruna və s. müstəsna təsirindən söz gedərkən «məhsulu olmaq», «yetişmək», «oyatmaq» sözləri yerinə düşürsə, haqqında danışdığımız ziyanlılarla ilişgili daha çox «şərait yaratmaq», «əl-qolunu açmaq», «yaradıcılıq sərbəstliyinə səbəb olmaq», uzağı - «təkan vermək» kimi ifadələr daha məqbul olardı.

* * *

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığından bəhs edərkən Ə.Mirəhmədov doğru olaraq göstərir ki, «Məmmədquluzadə gülüşünün qaynaqları sırasında şifahi xalq humor və satirasının mövqeyi yazılı ədəbiyyatdakından heç də az deyil». Yaradıcılığının ilk dövrlərinə aid olan «Danabaş kəndinin əhvalatları»nda hadisələri nəql edənin «Lağlağı Sadıq», yazıya köçürəninsə «Qəzetçi Xəlil» olması, yazıcıının təhkiyəsi və məzhəkə ruhu da ədibin bol-bol bəhrələndiyi xalq folklorundan xəbər verir. Tədqiqatçı-alim həmin bu «Lağlağının» və sonralar ədibin yaradıcılığında aparıcı yer tutmuş «Molla Nəsrəddin»in genezisini araşdıraraq göstərir ki, həmin personajlar «yeni dövr Azərbaycanı üçün tamamilə səciyyəvi olan xalq komikidir». Daha sonra o, «ağilli dəlilərin» Azərbaycan klassik və şifahi ədəbiyyatında tam bir nəsil təşkil etdiyini göstərərək (Molla Nəsrəddin, Bəhlul, Cüha, Dəli Şirin, Dəli Molla Abbas,

Ağlar-güləyən, Dəli Şair, Kefli İsgəndər, Aydın və s.) yazır ki. el arasında belə adamlara «zarafatçı», «lağlağı», «dəli», «itoynadan», «məzhəkəçi» və digər adlar verilərdi: «...xalq komikləri sosial ədalətsizliyə, yekəbaş və cahil adamlara, yaramaz hərəkətlərə, eybəcər adət-ənənələrə gülməklə ictimai əxlaqın inkişaf edib saflaşması, təmizlənməsi və təkmilləşməsinə, şərə nisrət, xeyrə məhəbbət duyğusunun qüvvətlənməsinə kömək edirdilər. Silahları və «təbliğat vasitələri» ancaq iti dilləri, fəaliyyət sahələri isə öz evləri, olduqları məhəllə, şəhər, dost-aşna mühiti, qohum-əqrəba məclisi idi...» Bütün bunlar isə haqqında danışdığımız «karnaval estetikasının» bizim milli anologiyası olan «Qaravəlli» prinsiplərini xatırlatmaqla, Sabir kimi, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında da etno-genezis faktorların mövcudluğunu, eləcə də «xalq bədii təfəkkürünün Molla Nəsrəddin simasında cəmləşdirdiyi sisətlərin Azərbaycan satira jurnalının məskurəvi yaradıcılıq əsaslarının müəyyənləşməsində böyük iş gördüğünü» bir daha təsdiq edir.

Ədibin dramaturgiyasına nəzər salsaq, görərik ki, o «Çay dəstgahı», «Ölülər», «Dəli yiğincəgi», «Danabaş kəndinin məktəbi», «Lal», «Kamança» kimi şədəvrlerində meydan teatrı prinsiplərindən və alleqorik təsvir detallarından geniş istifadə etmişdir. Milli «oyun» şərtləri təkcə həmin pyeslərin «pərdələrə» yox, «məclislərə» bölünməsində, məkan etibarilə birbaşa «meydanda», açıq havada keçirilməsində, iştirakçıların, əsasən, «camaatdan», «kəndlilərdən» ibarət olmasında deyil, həm də personajların davranışında, təfəkkür tərzində, danışqlarında, eləcə də müəllisin özünün hadisələrə münasibətində, mövqeyində və bilavasitə qaravəlli, məzhəkə formalı təsvir üsulunda da aydın görünür. Şeyx Nəsrullahın, Şeyx Əhmədin, Molla Abbasın və başqa iştirakçıların «oyun içinde oyun çıxarmaları», İsgəndərin Şeyx Nəsrullaha «lotusan, ayə» deyə müraciət etməsi də qədim «məzhəkə teatrı» elementlərini xatırladır. Təəssüs ki, nədənsə geniş diqqət cəlb etməmiş, hətta «müasir görünmək xatirinə» əsərsiz olaraq bəzi ədəbiyyatşunaslar tərəfindən «kiçik ssenari» (X.Əlimirzəyev) kimi janr transformasiyasına məruz

qoyulmuş «Lal» pyesinin strukturu xalq meydan oyunlarına, qaravəlli teatrı meyarlarına daha çox uyğun gəlir. Dialoqsuz düşünülmüş (və yəqin, elə buna görə də adı çəkilən tədqiqatçını çağışdırmış) bu sənət incisi möhz «teatr tamaşası» prinsiplərinə yetkin nümunə sayılmağa layiqdir. Bildiyimiz kimi, «teatrın», «oyunun», «dramatik sənətin» spesifikasiyası on əvvəl dinamikliyi, hərəkətin əyaniliyi ilə digər sənət növlərindən fərqlənir. «Dramılığın», «səhnəviliyi», «tamaşlılığı» bildirən əsərin dialoqları ilə yanaşı, həmin dialoqları bir-birinə bağlayaraq səhnədə əlaqəli hərəkət yaranan, dramatik hadisəyə səbəb olan remarkaların da olduğunu nəzərə alsaq, o zaman mətnsiz «Lal»ın, həqiqətən də, dərin mənalı, kəskin, hədəfi sərrast vuran, yüksək emosional yüksü kiçik bir teatr şədevri, yalnız remarkalardan ibarət süjet xətti ilə zamanın, məkanın, insanların xarakterini açan, situasiyaların dramatikliyini göstərən yetkin bir əsər olduğunu görərik. Bu «dramının» gələcəkdə daha geniş və daha dərin tədqiqə cəlb olunacağına, həmçinin layiqli səhnə tacəssümü tapacağına inamlı qeyd edək ki, C.Məmmədquluzadənin digər pyesləri kimi, bu əsər də «meydan oyunu», «qaravəlli» ruhuna görə «karnaval ədəbiyyatı» silsiləsinə daxil olaraq, o silsilədə Sabır M.Cəlili bir-birinə yaxınlaşdırıran, bağlayan daha bir möhkəm körpü funksiyasını daşıyır.

Folklorla münasibət, zəngin satirik ənənələrdən bol-bol bəhrələnmək, xalqın uzun əsrlər boyu yaradıb-yaşatdığı gülüş mədəniyyəti üzərində boy atıb ucalmaq, «qaravəlli», «məz-həkə», «qhoqqa», «Qaragöz» kimi el oyun şərtlərini və bu oyunlarda iştirak edən komik personajların ruhunu yaradıcılıqlarında maya kimi istifadə, əsas mənbə, kök layı olaraq qoruma, nəhayət, eyni bir amala, eyni nura tapınmaq, eyni estetik idealə xidmət, sənətdə də, həyatda da eyni əxlaqi, mənəvi mövqeyi, əqidə, məfkurə platformasını müdafiə - Sabir və Mirzə Cəlil əlaqərinin on xarakterik, on çox diqqətə və tədqiqə layiq keyfiyyətləridir.

C.Məmmədquluzadənin felyetonları haqqında deyilən: «Az sözlə dərin fikir yürütmək, tənqid hədəflərini müxtəlis

ədəbi-bədii, satirik maneralarla qamçılamaq, aydın və anlaşıqlı məntiq, zəngin bədii təsvir vasitələri, canlı müqayisə və paralellərlə həqiqəti üzə çıxartmaq, sadəlik, həyatilik, xəlqilik, inandırıcılıq, yerli və milli kolorit, gülüşlə göz yaşının qovuşması, düşündürçülük, ifşaçılıq, kütləvilik, şirinlik, duzlu-məzəlilik, satira və humorun əvəzlənməsi, tipiklik, tendensiyalılıq, aydın ictimai ideal...» (F. Hüseynov) – bütün bu əlvən keyfiyyətlər toplusunu eynilə digər «ideal qardaş» M.Ə.Sabirin satirik şeirlərinə də şamil etmək olar. Ədəbiyyatımızın bu iki böyük nümayəndəsinin hər ikisi də eyni yaradıcılıq kredosuna sadıq idilər: «novruzəlilər» və «fəhlələr» uğrunda mübarizədə əsas hədəf kimi elə «novruzəlilərin» və «fəhlələrin» özlərini seçmək! Onlar «həyatın dibindəki» hər bir real «miskində» – zamanın «potensial bir müsbət qəhrəmanının mürgülədiyini» göründülər, duyurdular və o miskin qəhrəmanı ayıltmaq üçün silkələyir, şillələyir, «döyürdülər».

Sabir realizminin əsas xüsusiyyətləri olan demokratizm, kütləvilik, sadəlik, xəlqilik, həyatilik, cəsarət həm də C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün səciyyəvi idi. «Gavur qızı», «Satıram», «Vermərəm a...», «Məktub», «Şirvan», «Yatmişan, Molla Əmu...» və s. şeirlərini birbaşa «Molla Nəsrəddinə» müraciətlə yazmış Sabir həm jurnalın özünü, həm onun istedadlı mühərririni ürəkdən sevirdi, qəbul edirdi və bu sevgi qarşılıqlı olduğu üçün hər iki «sevgili» sənətkarı mənən zənginləşdirir, doğmalaşdırır, onları eyni amal uğrunda ağır «olum, ya ölüm!» mübarizələrinə səfərbər edirdi. Həqiqətən də, «qardaşlar» bir-birlərinə çox «yaraşıldılar». «Əlvanlığın vəhdəti» unikal bir ədəbi dostluq nümunəsi yaratmışdı. Bu dostluğun meydani «Molla Nəsrəddin» jurnalı, dili xalq dili, sərvəti qədim milli tariximiz və mədəniyyətimiz idi.

XX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatı hər biri bir zirvə olan M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadənin simasında özünün yetkinlik, kamillik nümunələri silsiləsini uğurla davam etdirməkdə idi.

Həqiqətən də, əsl xalq şairi olan M.Ə.Sabirin poeziyası ayrı-ayrı fəndlərin deyil, çoxluğun, küllün arzularını ifadə edən fəlsəfi poeziya idi. Bir ömür çərçivəsində iki mərhələdən ibarət ziddiyətli yaradıcılıq yolu keçmiş sənətkar ilk dövrlərin intim fərdi lirikasından sonrakı içtimai satiraya, bəşəri çəgiriş poeziyasına qədər yüksələ bilmışdı. Sabir ona qədər milli poeziyamızın tanımadığı yeni bir növün – siyasi satiranın binasını qoymuşdur; o, satiranı həyata, insanlara yaxınlaşdırıcı və ilk dəfə satiranı yüksək ideallar uğrunda mübarizə aparan xalq kütlələrinə silah əvəzi təqdim etdi. Şair həyatı durğun vəziyyətdə, statik şəkildə deyil, daim dəyişən, inkişaf edən, dinamik hərəkətdə olan dialektik proses kimi təqdim edirdi.

M.Ə.Sabir şeirlərinin dil materialını geniş təhlil edən professor Tofiq Hacıyev «Sabir: qaynaqlar və sələflər» kitabının elə ilk cümləsindən başlayaraq («Azərbaycandilli satirik şeir Mirzə Ələkbər Sabırla kamala çatır»), müəllif ardıcıl olaraq böyük satirikin kamilllik zirvəsinə doğru gedən sənətkarlıq yolunu izləyir, öyrənir. O, nəticə etibarilə şairin tiplərinin zahiri görkəmi ilə məzmunu, mahiyyəti arasında əlaqə görərək, yazar: ...«surtuklular» dedikdə qabaqcıl ziyalılar, mütərəqqilər, «döşlüklülər» dedikdə isə mühafizəkarlar, dövrünü keçirmişlər və b. nəzərdə tutulur (Sabirdə belə təzadlar tez-tez özünü göstərir, məsələn, şapqalılar-əmmaməlilər və s. ». Sabir yaradıcılığının mahiyyətini, obraz yaratmaq fəndini açmaq məqsədilə, müəllif göstərir ki, şair «Üzü qırxiq deyilik, bir şələdir saqqalımız» misrasında ifşa etdiyi tipə tülükkü *deməyib*, onun şələquyuq əlamətini şələsaqqal şəklində tipin üzündə cızarkən, «Bəzinə diş qıcadıb, bəzinə quyruq bularıq» misrasında *it demək* əvəzinə, itin diş qıcatmaq və quyruq bulamaq xasiyyətini tipin şəxsiyyətinə köçürərkən məhz xalq dilindəki həmin ifadə tərzini izləmişdir».

*Dudkeş kimi bir papaq başında
Ağ tükləri bəllidir qasında...*

misralarından bəhs edərkən də, müəllif dərin müşahidə, elmi cəhətdən ağlabatan mülahizə yürüdərək yazar ki, sən demə, bu «adaxlı» «ən gec ağarmağa başlayan qaşlarının belə ağardığı dərəcədə qocadır».

Bununla belə, nədənsə, Sabirin həssaslığı və zərifliyi ilə uyuşmayan «...Sabir qulaqlarını yummuş olsayıdı belə, yenə də Axundov haqqında eşitməli idi, gözlərini bağlaşaydı belə, yenə də ədəbi mühitdə Axundovun bəhrələrini görməli idi» kimi kobud fikirlərlə M.Ə.Sabiri mütləq M.F.Axundovla bağla- maq arzusunda olan tədqiqatçının «Axundovda sabirə... iş- lənmış sarkazmalar, kinayələr çoxdur» fikrindəki xronologiya sərbəstliyi əsaslandırılmış qalır. «Sabir: qaynaqlar və so- ləflər» kitabının 110 və 111-ci səhifələrində oxuyuruq:

*«Rəhm et mənə, can madmazel!
Könlüm olub qan, madmazel!»*

...Burada «Məmdəli» şah pozğun bir qadınla qarşılaşdırılır və onun qarşısında gədaya çevrilir: sanki «Məmdəli»nin çöküb «pozğun» qadının ayaqlarından öpdüyü yerdə fotosu çəkilmişdir... Məhəmmədəli ona görə bu qədər dərinliyə alçalır ki, bu sözləri ona bir küçə qadını demişdir». Məlum olduğu kimi, bu şeirdə əsas tənqid hədəfi Məmdəlidir və əksinə, Avropalı qadın ənənəvi ölçülərə görə «müsbat planda» çıxış edərək sabiq şahı ifşa edir, günahlarını, eybəcərliklərini üzünə cirpir. Və bu qadının «əyyaş», «düşkün ehtiraslarla yaşayan, bədənnini pula satmaqla yaşayan bir madmazel», «pozğun», «küçə qadını» olması haqda Sabir heç bir informasiya vermədiyi halda, yenə də tədqiqatçı-müəllisin təhlil tərzinin emosional impulsiv mənbəyi qaranlıq qalır. Axi nə mademuazellik («mademuazel Gülnaz xanımı» yada salaq), nə Avropalılıq, nə də kişinin qadına «gəl mənə» deməsi, hələ qadın üçün pozğunluq əlaməti sayıla bilməz?! Və «pozğun, əyyaş, düşkün küçə qadınında» elə bir ayıq siyasi platforma, kamil düşüncə haradandır ki, o, «zülmündən vətən dəryayı-xun», özü «boynuyoğun» olan «zalim», «müstəbid», «xain niyyətli» şaha «rədd ol,

gəlmənəm!» – deyib də «yağlı bir müştəridən» əqidə naminə imtina etsin!?

Sabir satiralarında «tapmaca» formasından danışarkən, müəllif qabaqcadan bizi «Sabirin bədii sualları ilə «tapmaca» forması arasındaki bağlar o dərəcədə incədir ki, onu ilk baxışda seçmək mümkün deyil», – deyə xəbərdarlıq edərək, fikrini əsaslandırmıq üçün bir neçə, həqiqətən, uğurlu, yerinə düşən misal çəkdikdən sonra, yozur:

*«Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmۇ?
Söz qanımıyanə zor ilə qandırmaq olurmۇ?!*

Burada mətləb cavabı gözlənilməyən, daha doğrusu, cavabı özündən olan bir «tapmaca» – bir sual şəklində qoyulur (əsərlə qeyd olunur). Həmin beytin əvvəlinə «kim deyər?» sualını artırıb, formaca xalq ədəbiyyatı tapmacasına uyğun bir model əldə etmək olar).

Lakin müəllisin Sabir yaradıcılığının qaynaqlarında folklor nişanələri axtarması meylinin nə qədər təqdirəlayıq olduğunu qeyd etsək də, konkret situasiyada «kim deyər?» sualının həmin beytin «əvvəlində» heç vəchlə duruş gətirmədiyini də deməliyik. Əgər o suali təklif olunan yerdə güman etsək belə, bu «tapmaca» olmayıacaqdır. Çünkü, adətən, tapmacanın məqsədi – simvolların köməyi ilə real predmeti təyin etməklə uşaqlarda analitik təfəkkürün inkişafına yardım göstərmək prosesidir. Burada isə «kim deyər, naəhl olana mətləbi qandırmaq olurmۇ?» sualının cavabı məlum «yox» kəlməsidir. Həmin cavab heç bir «gizli predmet» aşkarla çıxarmadıqdan etiraf şəklində deyilmiş bu daxili monoloqu «tapmaca» qəlibinə yerləşdirmək cəhdidə lüzumsuz görünür.

Başqa bir «tapmaca»nı şərh edən T.Hacıyev yazar:

*«Neçin məktəbə rəğbətim olmayur?
Cibim dolmayır, dolmayır, dolmayır!*

Bu beysi «tapmaca» deyilən formaya yaxınlaşdırılan ikinci – cavab məsrasıdır. Sanki təpə özünün məktəbə qarşı münasibətinin

sirrini bir anlığa müüayyənləşdirə bilməmişdir, nəhayət, həmin səbəbi taparkən kəsf etmiş kimi cavabı bir neçə dəfə təkrar edir.

Lakin fikrimizcə, bu yozum da materialı mülahizəyə tabe etdirmək cəhdindən irəli gəlir. Burada açıq-aşkar «tapmacalıq» («simvolların köməyi ilə real predmetin təyin olunması») yoxdur və Sabir adı təkrir, «klimaks» (poetik nitqdə stilistik şıfur) yolu ilə fikrini daha qüvvətli çatdırmaq istəmişdir. Belə ki, şeiri sonakan diqqətlə oxuduqda görürük ki, məktəbdən, «uşkol-dan» canı boğazına yiğilan ruhani (ruhaniliyi onun «Hər evdən gəlirdi neçə pay mənə», «Bir ildə üç ehsan da keçmir ələ» və s. sözlərindən məlum olur.) narazılıqla «bir kərə qan müxtəsər» ladında niyə məktəbə rəğbəti olmadığını çatdırmaq üçün əsəbiliklə əsi, çünkü «cibim dolmayır, dolmayır, dolmayırlı» deyir. Aydın olur ki, «Bu işdən bir qazancı olmadığı», «məktəblilər ali ülüm kamalınca oxuyub onlara hücum etdiyi», «şən»ları günbəgün itdiyi» üçün bu ruhaninin məktəbdən (yəni maarifdən, ziyadan, tərəqqidən) zəndeyi zəhləsi gedir və onun üçün də vəcdə qışqırır. Göründüyü kimi, burada tipin «məktəbə qarşı münasabətində» heç bir «sirr» yoxdur, çünkü onun saylığı sabablər «bir anın» içində tapılan sabablər deyil, bəlkə, bütöv bir epoxa ərzində toplanan sabablərdir və demək, bu şeirdə də «tapmacalıqdan» danışmaq yerinə düşmür. Bu nümunə daha çox mətndə artan intonasiya – məna gərginliyi bildirən «klimaks» formuləsinə uyğun gəlir. Baş Sabirin məqsədi nə olmuşdur?

Şairin novatorluğu. Yeni təhlil tərzi. Ümumən, mədəniyyətin inkişafında şifahi xalq yaradıcılığının əhəmiyyəti böyükdür. Bu baxımdan ilkin poetik duyumların cilalanmasında sehr və əfsunların da rolü vardır. «Əfsun sözün gücünə inamı eks etdirən bir janrdır. Bu janrda oxşar səslər, sözlər vasitəsilə insan psixikasına təsir göstərilir, sözün gücü, təsiri inamın təntənəsinə çevrilir». Folklor nümunələrinin çoxçalarlı spektrinə yaxından bələd olan M.Ə.Sabir də müxtəlis poetik formaların imkanlarından, misraların ahəngindən, sözlərin axıcılığından, düzülüyündən istifadə etməklə oxucuların psixologiyasına ardıcıl təsir

göstərir, «duyum nöqtəsinin» yumşaltmaqla onun daxili dünyasına «pəncərə» açmaq və bu «pəncəradən» lazımi fikirləri, ideyaları içəri yeritmək məqsədini güdürdü. Beləliklə, sənətkar özünəməxsus «anlatma» mexanizmini işə salmağa və bunun sayesində lazımi effektə nail olmağa çalışırı.

Məsələn, Sabir bəhri-təvillərinin birini atanın oğluna sonuz məhəbbətini bildirən sözlərlə başlayır:

«Ey əzizim, xələfim, mayeyi-izzü şərəfim, ruhi-rəvan, müni-si-can, tabü təvan, tazə cəvanım ki, on ildən bəridir ömrini giranmayəmi, yalqız demirəm dinimi, imanımı, insafımı, vicdanımı, irfanımı, həm canımı da, cümlə qonum-qonşu deyil, el də bilir ki, sənə vəqf eyləyib...»

Lakin bütün bu «cana yağı kimi yayılan» hazırlığın, «bişirmənin» nə məqsəd daşıdığını göstərmək üçün Sabir sonluqda oxu hədəfə vurur: «...sən məni xoşnud eləyib, adəti quldur olasan, yol vurasan, el qırasan, gərçi qaçaqlıqda dutulmaq da var, əmma, onu fikr eyləmə əsla ki, dutulsan, ələ düşsən də tərəhhümlüdür ərbəbi-hökumət, sənə eylər hamı hörmət, olasan həbsdə rahət, çörəyin gərm, suyun saf, yerin künci-fəraigət...»

Yaxud, şair «İşarəti-müsibət» şeirini xoş əhvalla başlayıb:

*«Həmdülillah ki, bu gün bəxtəvər oldu başımız,
Gəldi novruz, demək, artıdı bir il də yaşımız...»*

– tədriclə əsas məqsədə keçir («İlin on bir ayını məhərrəmlik adıyla nalə çəkib ax-vay edərik» və yalnız «birçə ayı ləb-ləbi-kişmiş yeyib oxqay, edərik...»). Nəhayət, şair yekun fikrini, demək istədiyi məqsədini bildirir:

*«Tapdı vəqta ki, ərah leşkəri atraka zəfər.
Dini-aba'ımızı eylədi həp zirü zəbər,
Biz də atdıq bütün adatımızı, bircə məgar
Bu mübarək günü təqdis ilə bu anə qədər
Saxladıq, çünki biz islamə çox əlzəmdir, əmu?...»*

Yaxud başqa bir əsərində «mötəbər adamın» dilindən əvvəlcə millət barəsində:

*Açıldıqca sənin sübhün, mənim də hörmətim artır,
Qaraldıqca şəbi-tarin cəlalü şövkətim artır...*

– deyirsə, şeirin son akkordlarını «mötəbərin» bu sözləri ilə bitirir:

*«Oyanma, yat, a millət, dimmə, dimmə, durma, tərpənmə!
Ayılsan, ah, vaveyla.. Məlalü möhnətim artır!..»*

Və bununla da adamın «mötəbərlik» maskası yırtılır, ifşa olunur.

M.Ə.Sabir, beləliklə, əfsun formalarındaki «metodika»dan da yararlanaraq (məs., «İt üstü, itin üstü, itin gözünə», «yolun aydın, sağın aydın, həcci gəz, hüccü gəz, kar keçəl, kor keçəl, çolaq keçəl», «ağ qurd, qara qurd, boz qurd, bozurd qurd», «gecə gəlmisən, gecə qayıt, gündüz gəlmisən, gündüz qayıt, qayıt, qayıt, qayıt», «Ahın torpağı, usun torpağı, tsu, tsu, tsu» və s. əfsunlarsayağı), fikri qüvvətləndirmək, nəyisə qabarıq çatdırmaq, anlatmaq üçün «olmayır, olmayır, olmayır», «dolmayır, dolmayır, dolmayır», «qaç oğlan, qaç, at basdı...», «aşdilar, daşdilar, dırmaşdilar» və s. bu kimi formalarda parçaları şeirlərinə daxil edirdi. Şair təfəkkürlərdə bərkimiş «müqəddəs» formullara yeni mənalar verərək, xalqa yaxın ifadə şəkillərindən istifadə etməklə hədəfi vururdu. C.Məmmədquluzadənin yüksək qiymətləndirdiyi «Neylərdin, ilahi!» elegiyası məhz bu cür müqəddəs formanın, mömin duasının identik şəklində salmış satirik əsərdir. Hətta yekun misralarda «Sübhanəkə, sübhanəkə, sübhanəkə, ya rəb!» dua mətnini saxlamaqla o, oxucuya yeni məzmun təklif edirdi. Bu məzmunda köhnədən fərqli olaraq, «ilahiyə» fanatik sitayış deyil, «ilahiyə» irad əks olunur: «İlahi, daş qəlbli insanlar, soyuq qanlar, zülmə dözən canlar, belə ağır dövranlar yaratmağın heç insafdandırı? Əgər xeyri xan, bəy görəcəksə, bədbəxt karguzar dehqan nə üçündür? Donosbazları yaratmışansa, şeytanlar nə üçündür?!» Sabir dahiyanə bir sənətkarlıqla dünyanın kamil olmadığını, bəşərin sonsuz iztirablar ağuşunda ləngər vurdugunu göstə-

rirdi. İlk baxışdan dinə rəğbat təsiri bağışlayan, «Ey fələk», «Ya rəb», «Əşhədü-billahi-əliyyül-əzim», «Şükr lillah», «Səd şükr», «Həmdüllillah» şeirləri də məhz bu formaların məhsulu kimi qiymətləndirilməlidir.

Ümumiyyətlə, mullanəsrəddinçilər təkrir və ədəbi «klimaks»lardan geniş istifadə etmişlər, onlar fikri «yuxu yatmaq-dan» süstlüşmiş beynılara çatdırmaq məqsədilə bu üsula əl atmışlar. «Molla Nəsrəddin» jurnalında oxuyuruq: «Hər bir qələmin müqəddəs vəzifəsi var... İndi Sədi əsri deyil. Boş-boş Allahı çağırmaqla Allah işlərini ötürüb, göydən yərə pilləkən qoyub, enib gəlib sənə kömək eləməz! Lazımdır çalışmaq, çalışmaq, çalışmaq!»

Həmçinin jurnal Şərq despotizmini, fanatizmini, ətaləti tənqidə tutan İbrahimbəy Marağayının «İbrahimbəyin səyahətnaməsi» əsərini yüksək dəyərləndirərək yazdı:

«İbrahimbəyin səyahətnaməsini oxuyun, oxuyun, oxuyun!»

Sabirin şeirlərində «Cibim dolmayır, dolmayır, dolmayırl!» şəkilli yazınlara çox rast gəlmək olar: «Olsun, olsun, qoy çox olsun!», «Qarnım doymayırlar, doymayırlar, doymayırlar!», «İnsanlar, insanlar!», «Sənətim olmur, olmasın», «Bir neçə şair, neçə şair kimilər», «Dinmə, uşaqdır uşağım», «Bu boyda, bu boyda», «Qaç, oğlan! Qaç, at basdı!», «Ay can! Ay can!», «Laylay, bala, laylay», «Millət! Millət!», «Əvət, əvət», «Bəzək, bəzək», «Heyhat və heyhat və heyhat», «Get yat və get yat və get yat və get yat!» və s. (Onu da qeyd edək ki, M.Cəfər «Neçin məktəbə rəğbatım olmayırl?» – şeirinin tamam başqa bir yozumunu verərək yazır: «Bu Şeyx Nəsrullalar da Sabirin hər şeyi aydın göstərən satira güzgüsündə xalq məhkəməsinə verilmiş canılər kimi öz xəyanətlərini etiraf etməyə məcbur olurdular:

*Sözün deyim bir kərə lap düzün,
Bu işdən mənə bir qazanc olmayırlar
Cibim dolmayır, dolmayır, dolmayırl!»*

Lakin fikrimizcə, bu – xeyli sadələşdirilmiş yozumdur.)

Nəhayat, T.Hacıyevin «Sabir: qaynaqlar və sələflər» kitabından 74-cü səhifəsindəki bir araşdırma da münasibətimizi bildirmək istəyirik. Məşhur «Fəhlə» şeirini təhlil edərkən müəllif yazır:

*«...Fə'lə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?
Pulsuz kişi, insanlığı asanmı sanırsan?»*

- deyərkən zahirən, guya, fəhlə tənqid olunur, halbuki ifşa olunan məhz bu sözləri dilinə gətirən kapitalistin özüdür».

Xatırladaq ki, bu cür yozum tərzi Sabirin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş əksər tədqiqatçılar üçün səciyyəvidir (məs., M.Cəlal, C.Xəndan, Ə.Mirəhmədov, M.Məmmədov və b.). Həmin tədqiqatçıların əməyini, zəhmətini layiqincə qiymətləndirərək və onların fəaliyyətinin, elmi mülahizələrinin ən keyfiyyətli məqamlarından bəhrələnərək, eyni zamanda biz Sabirin zəngin satira xəzinəsinə yeni bir «açar», başqa bir təhlil tərzi təklif etmək istərdik.

«Fəhlə» şeirinə bənzər şeirlərdə, məlum məsələdir ki, Sabirin məqsədi kapitalisti, pullunu, dövlətlini yox, fəhləni, kəndlini, biçarə pulsuzu, kasıbü qəflətdən ayıltmaq idi. Ancaq orijinal şair bu məqsədinə doğru da ənənəvi yolla deyil, məhz orijinal bir yolla gedərək, kapitalisti, istismarçını yox, fəhlənin, yəni istismar olunanın özünü tənqid etməyə başlamışdı. Kapitalist kapitalistidir və onu ifşa etmək, onun istismarçı mahiyyətini açmaq, ona şeirlə təsir etmək, dəyişdirmək, «tərbiyələndirmək» cəhdii həm Sabirin sadəlövhiliyü olardı, həm də onun sənətkarlığının təsir gücünü minimuma endirirdi. Və bu sırávi bir şeir nümunəsi olardı. Fikrimizi daha aydın izah etmək üçün xatırladaq ki, «yeni inqilabi poeziyanın yaradıcısı» Mirzə Ələkbər Sabirə qədər bütün ədəbi nümunələrdə (istər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olsun, istərsə də klassik ədiblərin əsərləri) pulluların, var-dövlət sahibi olan harınların «yalançı», «acgöz», «zalim», molla, qazi və divanbəyilərin «hiyləgər» və s. olduğu barədə ümumi şəkildə xeyli yazılıb, deyilib. Artıq bizdə həm istismarçılardır, həm də istismar olunanlar öz ədəbi portretlərini uzun illər, əsrlər boyu saysız-

hesabsız kitablarda, bədii əsərlərdə görüb bilirdilər, buna, hətta alışmışdılar. Bunlar ümumi mülahizələr səviyyəsində konserv-ləşərək məlum stereotiplər şəklində yaşayırırdı; hətta müvafiq «obyektlərin» bu stereotiplərə qarşı müəyyən immuniteti də yanmışdı: şah - «zalimdir», xan - «acgözdür», mülkədar - «in-safsızdır», qazi - «yalançıdır», molla - «fəndgirdi», tacir - «pulgirdir» və s. Bu trasaret yüz ildir bəllidir. Ədəbiyyatda bu cür stereotip obrazların maskasını yırtan, niqabını açan, «dünyanın bir teatr olduğunu» göstərən Sabir oldu.

Vaxtilə sabırşunaslığın «böyük kəşfi» sayılımiş «tipin öz dili ilə özünü ifşa etməsi» adı, elementar bir humoristik priyomdur və bu priyomu tapmaq üçün «sabiranə dahiliyə» ehtiyac yoxdur. Bunun üçün sadəcə olaraq dünya gülüş mədəniyyətinə, komediya tarixinə nəzər salmaq və oradakı hazır qəliblərdən istifadə etmək kifayət idi. Dünya ədəbiyyatı korifeylərindən Rable, Servantes, Şekspir, Qoqol və başqalarının satira yaradıcılığından əlavə, milli ədəbiyyatımızdan da bu tipli kifayət qədər misal göstərmək olar.

Nizami poemalarında obrazlar öz monoloqları ilə «özlərini» təqdim edirdilər; Füzulinin allegorik poemalarında meyvələr bəhs edərkən hər birinin «mənfi» və «müsbat» xasiyyəti «öz dilləri» ilə açılırdı; M.F.Axundovun komediyalarında Heydər bəy, Hacı Qara, Xan, Dərviş və digər personajların «öz dilindən» eşitdiyimiz sözlər onların xasiyyətini, xarakterini bürüzə verirdi; S.Ə.Şirvanının əsərlərində, o cümlədən məşhur «Köpəyə ehsan»ında Molla «öz dili» ilə özünü faş edirdi («İt deyil, o da dəxi bizim birimiz») və s. Lakin köhnə «oyun şərtlərini» pozan, stereotipləri dağıdan M.Ə.Sabir yenilikçi əzmi ilə birdən-birə əzilənin, inciyənin, döyülenin üstünə hücumu keçdi. Sabir «qoluzorlu», «boynuyoğun» tipləri - «baxın, o belədir!» prinsipi ilə yox, «baxın, mən bələyəm!» nişanəsi ilə meydana çıxardı. Sabir əzilən zümrənin nümayəndələrini (fəhlə və kəndlini) sanki bilərkədən təhqirə məruz qoydu. Bu «alçalma və təhqir olunma» nəticədə «özünüdərketmə» şüurunu, ləyaqət hissini oyatmalı, intibaha səbəb olmalı idi və səbəb olurdu.

«Fə'lə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?!»

* * *

«Vaqqıldama bayquş kimi zar-zar, dilənçi!»

* * *

«Rədd ol qapımdan, adə, əkinçi!»

* * *

«Ağə hər yana ki, anqır desə, xalq anqır idi»

* * *

«Sən zəlil ol, eybi yox, qoy güclü çəksin ləzzəti»

* * *

*«...Əzil, pamal ol, axtarma buna bir çarə, səbr eylə!
...Tüpür namusa, baxma nəngə, gəlmə arə, səbr eylə!
...Ayılma, haqqını qanma, xəbərdar olma insantək!
Darıhma, incimə, tab eylə hər azarə, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razi ol, biçarə, səbr eylə!»*

* * *

«Heyvan kimi durar, baxar övrət, gavur qızı».

Məsələ onda idi ki, molla, mərsiyəxan, rövzəxan, qazi, «məclisdəki on iki kişi» və s. – bunlar açıq-açığına xalq qarşısında «vəhşi instinktlərini» (Nitsse) bürüzə verməkdən çəkinmirdilər və ürəklərindən, ağıllarından keçəni dillərinə getirirdilər.

Sabir «aclar və qullar dünyasına» üz tutaraq deyirdi: ey fə'lə, ey əkinçi, ey dilənçi, ey məzлum millət, ey kütlə – görün ölkədə nə qədər dərəbəylik, özbaşınalıq hökm sürür ki, bir ovuc «boynuyoğun», «qoluzorlu» heç kəsdən, heç nədən çəkinmədən açıq-açığına siz təhqir edir, utanmaq, yaşmanmaq barəsində düşünən də yoxdur, ən gözəl insani keyfiyyətlərdən olan təvazökarlığa məhəl qoyulmur və hamı həyasızcasına özünü öyüb, sözünü deyir. Deyir ki: «Mən beləyəm, mən buyam, kimin buna sözü ola bilər?!» Mənəvi, əxlaqi deqradasiya o həddə çatıb ki, «çürükdış kişilər» cocuqları tovlayırlar, arvadları qapazlayırlar, pullular pulsuz-

ların üzünə söyür, tüpürür, heç nədən çəkinmir. Bəy, xan, burjuv, kapitalist sadəlövh fəhləni aldadır, əkinçini qovur, kimə istəsə tələ qurur, kələk gəlir. Sətiraltı mənada bunlar vardı: «ey alçaldılmış və təhqir edilmiş», gör sən nəyə yol verirsən, sənin üzünə açıq açığına deyirlər: «Mən səni adam saymırəm», «mən uşaq-hazlıq edirəm», «mən sənin varını-yoxunu alıb dərini soyuram», «mən səni söyürəm, – hünərin var dillən, bir söz de!» Bəli, o, qorxmur, çəkinmir, utanmir və bütün bunları ucadan deyir...

Sabir göz yaşları içərisində düşünürdü: - Ax, biçarə Vətən! Ey bədbəxt millət! Gör bir nə günə qalmışan! Gör bir nə dərəcədə alçaldılıbsan, diz üstə çökdürlülsən! Səni sayan yoxmuş! Bu halını eşit, gör, anla, ayıl və qalx! Qalx ki, başına bu müsibətlər gətirilməsin!

Sabir dərdi göstərib dərmanını da verirdi: - Bəs sənin yaziq hala düşməyinə səbəb nədir? Səbəb – sənin öz cahilliyyin, savadsızlığını, nadanlığını! Səbəb sırlıdaqçı din xadimləridir! Səbəb «uşkola», qəzətə, «urus başlıqlara», cəmi oxumuslara, elmə, maarifə ikrah bəsləməyindir! Səbəb «boynuyoğundur!» Səbəb çar üsul-idarəsi, çar müstəmləkəsidir!

Beləcə-beləcə millət bədənində metastaz vermiş «mikrobları» Hophopun diaqnozundan eşidirdi, onun böyüdücü şüşəsindən, məzəli «mikroskopundan» baxıb görürdü, tanıyırdı, dərk edib anlayırdı, anlayıb da ayıırkı! Kütlə anlayırdı ki, sən demə, uğrunda canını fəda etdiyi, ölümə getməyə hazır olduğu «mikroblar» onu heç adam yerinə qoymur, insan saymırlarmış; «bəy küləhin kəc qoyub cahani aldadır», «rüşvət haramdır deyənlər özləri alırlar, utanırlar», sən demə, bu dünyada «adəmi adəm eyləyən paradir», «ağlamaqdən, sizlamaqdən bir kar aşmaz, çünkü ağladıqca kişi qeyrətsiz» olurmuş; ağlamaq yox, qəzəblənmək lazımmış!

Və həqiqətən də, bu mətləbləri anlayanlar qəzəblə ayağa qalxırdılar!

Bu minvalla Sabir istəyinə nail olurdu – o, əsrlər boyu yatmış, kif bağlamış kütləvi ləyaqət sinirlərini oyadır, işə salırıdı. «Ləyaqət» baş qaldırıb «Hürriyət» axtarırdı, «dumadan

haqqını tələb edirdi». Sabir inqilabçı-demokrat əzmkarlığı ilə şüurları ayıldır, kütlələri silkələyib oyadır, təfəkkürləri inqilab relsinə yönəldirdi. Sabirin göstərdiyi yol Azadlığa, Demokratiyaya aparan yol idi. Danko cəsarəti ilə, ürəyin odu ilə zülmətlərə işıq saçış xalqı azad sabaha aparmaq – Sabirin sənətkar qüdrətinin əzəməti bunda idi.

Sabir bəzən qəhrəmanlarını, tiplərini elə açıq etirafın, «vəhşi instinktlərin» püskürdüyü anlarda «yxaxalayıb» camaatın qarşısına çıxarırdı ki, belə anlarda adamlar, adətən, öz sirlərini yalnız özlərinə deyər, ürəyindən keçirər, beynində götür-qoy edər və belə sirləri, «instinktləri» heç vaxt heç kimin yanında bürüzə verməzlər. Sabir tipləri məhz belə «asudə idrak aktları» zamanı, öz vicdanları ilə – öz əxlaqları, mədəniyyətləri, hiyləgərlikləri, məkrələri, kələkləri, qeyrətsizlikləri, rüşvətxorluqları, uşaqbazlıqları, görməmişlikləri, arvadbazlıqları, nadanlıqları, cahillikləri, bürokrathqları, nisrətləri ilə təkbətək qalan zaman müşahidə edirdi. İnsan mütləq şəkildə yalnız bu «guşənişinlik» zamanı, «boşalma» aktında üzə çıxır, əsl keyfiyyətləri bəlli olur. Sabirin yüksək sənətkarlığı da məhz ondaydı ki, o da – «Dayan, ey müqəddəs an!» – deyən bütün dahiłər kimi, qeyri-adi, füsunkar anları görə bildirdi, tutub saxlayırdı və onları lazımı yönlərdən işıqlandırıqdan, baxıqdan, araşdırıqdan, xarakterini, davranışını, surətini, şəklini kağız üzərinə köçürdükdən sonra buraxıb, başqasına keçirdi. Bu «dondurulmuş» anlarda Vəkil etiraf edirdi ki: – «Haqsızha haqlı deyib bir çox günaha batmışam», Tacir deyirdi: – «Mən hələl ilə həramı bir-birinə qatmışam», Molla: – «Gündə bir fitva verib, məxluqu çox aldatmışam», Şair: – «Bülbülə, eşqə, gülə dair yalan fırlatmışam» və s. və i. Məhz bu cür «mikrob» ömrünün anlarıdır ki, Sabirin gözü görüb, qəlbi duyub, qələmi yazıb:

Nuri-çeşmanumusən, ey pul, ya canumusən?

İsmətim, namusum, irzim, qeyrətim, qanumusən?

Hörmətim, fəxrim, cəlalim, şövkətim, şanumusən?

*Müşhəfim, Məkkəm, Mədinəm, qibləm, ərkanımmışan?
Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmışan?*

Yaxud:

*İnteligen tik, bu ki böhtan deyil,
Türkü damışmaq biza şayan deyil,
Türk dili qabili-irfan deyil,
Biz buna qail olan insanlarıq,
Ay hərəkallah, nə gözəl canlarıq!*

Və belə anlardakı təmiz, pak vicdanın fəryadlarıdır ki,
Sabir qələmi ilə əbədiləşib:

Füqəranın qanını çox da sorurlar lotular.

* * *

Harda müsəlman görürəm, qorxuram!

* * *

*Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!
Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!*

* * *

*Bir bölük boşboğazıq, heyvərəlik adətimiz,
Doludur lə'nət ilə, qeybat ilə söhbətimiz,
Oxumaqdən payımız yox, yazıdan qismatımız...*

Ey fələk, zülmün əyandır, bu necə dövri-zəmandır ki, işim
ahü fəğandır, məni yandırma amandır, gözümün əşki rəvan-
dır, ürəyim dopdolu qandır... Və s.

Sabir yaradıcılığı sənətdə tamam yeni bir mərhələnin baş-
lanmasına səbəb oldu. O, köhnə ruhlu əsərlər yazımaqda
davam edən məddah şairlərə güclü təsir göstərdi, onları yeni
yola, müasirliyə, real həyata səslədi. Beləliklə, Sabir üslubunda
yazan Sabirin ardıcılları, tənqidi realizmin çoxsaylı nümayən-
dələri yarandı: Əli Nəzmi (Sicimqulu), Əli Razi Şəmsizadə
(Dabaniçatdaq xala), Əliqulu Qəmküsər (Cüvallağı), M.S.Or-
dubadi (Həmdəmxəyal), Mirzə Əli Möcüz, Əli Məhzun Rəhi-

mov (Yetim cüçə), Mirzə Cabbar Əsgərzadə (Məhkəmə pişiyi), Salman Mümtaz (Xortdan bəy), Əlabbas Müznib (Babayi-Əmir), C.Cabbarlı (ilk dövrləri) və b. Onlar milli poetik təfəkkürə möhkəm daxil olan və Sabirdən sonra hələ neçə-neçə uğurlu nümunələri ilə öz yaşarılığını təsdiq edəcək yeni ədəbi formanın - «sabiranə» üslublu satiranın təşəkkülünə böyük enerji və bacarıqla xidmət etmişlər. Sabir ədəbi məktəbinin, hətta sovet dövründə də çoxlu tərəfdarları meydana gəlmişdir. Bu isə həmin ədəbi məktəbin yaşarılığını təmin edən, xəlqiliyi, milli köklərə bağlılığı ilə düzgün istiqamətdə olduğuna, ədalətə və həqiqətpərəstliyə xidmət etdiyinə sübutdur.

Həyatın dialektikasını Sabir «fitri sənətkar duyumu ilə» hiss edirdi və yazırırdı. O, köhnə dünya nümayəndələri – bəy, xan, qoçu, barışna, zahid, vaiz, molla, vəkil, tacir, rövzəxan, dərvişlərlə yanaşı, yeni dünyaya can atan fəhlə, əkinçi, intelligent, «şapkalı», «saşdı», qəzetəçi, «urus başdı» kimi potensial qüvvəli, gələcək həyatın sahibləri olacaq adamların da get-gedə artan, çoxalan, güclənən, hücum edən kütləvi obrzlalarını yaradırdı. Bir qədər sonra bu kütlə «sosializm» epoxasında dirçələrək fərdiləşəcək və günün qəhrəmanlarına çevriləcəkdilər; «inqilab edərək yeni həyat qurmuş qalib sinsin aparıcı nümayəndələri» kimi təqdir olunacaqdılardır. Hələlikə, onlar hamısı bir yerdə, topa ilə, küll halında fəaliyyət göstərildilər. Bu «yeniləşmə» dalğasını Sabir qüdrətli sənətkar fəhmi ilə duyurdu, görürdü və göstərirdi:

*Neyliyim, ey vay! Bu urus başdilar,
Bilmayıram hardan aşib-daşdilar?!
Ölkədə gündən-güñə çoxlaşdırılar,
Hər əmələ, hər işə çulğaşdırılar,
Qoymayın, ay köhnələr, ay yaşdılar!
Heyvərələr hər yərə dırmaşdır!*

Yaxud:

*İndi adamlar deyəsan cindilər,
Cin nədi, şeytan kimi bidindilər,*

*Lap bizi ovsarladılar, mindilər,
Ay keçən əyyam, olasan indilər!..
Onda ki, övladı-vətən xam idi,
Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi!*

Və ya:

*Tərk eləyin cavanları, –
Zərrəcə yoxdu qanları!
Sözləri doğru isə də
Başları saşdı, qoymayım!
Çöhrə təraşdı, qoymayım!*

Yaxud:

*Vah!.. Bu imiş dərsi-üsuli-cədid?!
Yo...x! Yo...x! oğul, məktəbi-üsyəndi bu!
Molla deyil bundakı tə'lim edən!
Əlhəzər et, bir yeni şeytəndi bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!..*

Və ya:

*A kişi, bundan əzəl xəlqdə hörmət var idi,
Binəva mollalara hörmətü izzət var idi!*

*Ağa hər yana ki, anqır desə, xalq anqır idi,
Yer üzündə hərəkət, ne'mətü dövlət var idi!*

*Kimin ağızıydı ki, mən aq deyənə qara desin?
Hər nəyə əmr eləsəm, xəlqdə taət var idi!*

*A döñüm başına, bilməm bu cəvanlar nə deyir
Ki, əzəl onlara nə qüslü təharət var idi!*

*Ah, əfsus ki, keçdi o gözəl dövranım!
Rahət idim ki, bu xalq içərə cəhalət var idi!»*

Bu misralarda əzilənlə əzənin, dağilanla qurulanın mübarizəsi eks olunub; bir yanda zəmanənin dəyişməsindən yanlıqlıların naləsi, başqa bir yanda – hücumda olanların çağırışı, inqilab ab-havası var.

Yekun: Beləliklə, Sabirin sənətkarlığını araşdıraraq belə qənaətə gəlirik ki, bir tərəfdən onun təfəkküründə bərkimmiş «müqəddəs» formullara yeni mənalar verməsindən, xəlqi ifadə şəkillərindən istifadə yolu ilə satirik hədəfi dəqiq vura bilməsin-dən, digər bir tərəfdənsə sənətkarın əzilənin, döyülenin, alçaldılanın, təhqir olunanın özünün üzərinə hücuma keçməklə ləyaqət hislərini oyatmasından, şüurlara inqilabi təsirindən və demokratik, humanist ideyalar yaymasından danışmaq vacibdir.

NƏTİCƏ

Müasir ədəbi-bədii fikrin dialektik inkişaf platformasından satiranın sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, onun bədii ifadə vasitələrinin səciyyəvi aspektlərinə, ümumən, satiranın bəşəriyyətin (yaxud şəxsiyyətin) kamilləşməsi prosesindəki roluna nəzər salaraq, həmcinin konkret olaraq bu kamilləşməyə yardım göstərmiş böyük Azərbaycan satiri Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığında sənətkarlıq xüsusiyyətlərini müasir tələblər baxımından müəyyənləşdirən araşdırımlar apararaq, bir sıra konkret elmi-nəzəri nəticələrə gəlirik.

Tədqiqatlar göstərir ki, böyük demokrat M.Ə.Sabirin yaradıcılığında müşahidə edilən bədii ifadə vasitələri, tipin işxa üsulu, qəhrəmanın estetik ideallarının təqdimat tərzi, «Hop-hopnamə»nın struktur sxemi, şairin sənətkarlığının subyektiv etnogenezis faktorları və poeziyasının ənənəvi stilistikası ilə milli klassik köklərə, xalq folkloruna bağlılığı kimi mühüm amillər realistik ədəbi metodla tam uzlaşır.

M.Ə.Sabirin satira yaradıcılığını tam qavramaq üçün ilk növbədə, şairin özünün ideyalarının və ideallarının mündəricəsinə nəzər salmaq vacibdir. Bu ideallarda həyatın gözəlliyi, təbiətin harmoniyası, bəşərin ülviliyi eks olunmuşdur. Sabirin tipajlarının və qəhrəmanlarının əsas mübarizə meydanı ideyaların toqquşduğu, mövqelərin üz-üzə gəldiyi mənəvi məkandır. Həmin ideyalar təkcə bir fərdin şüurunda «monoloji» izharılla deyil, həmcinin bir neçə fərdin, qrupun şüuru arasında gedən «dialogi» münaqişə və münasibətlərdə də təzahür olunur. Şairin ideyalarında dinin və pulun hegemonluğuna qarşı etiraz, azadlığa, demokratiyaya, hürriyyətə rəğbət üstünlük təşkil edir. Həmcinin Sabirin idealları – «insanda insan görmək» formulu öz demokratikliyi, humanizmi ilə diqqəti cəlb edir. Sabir belə hesab edirdi ki, hər bir adamın (nəhayətdə, bütün xalqın, millətin) gələcəyə inamlı baxmağa, öz taleyini sərbəst həll etməyə tam hüquq var və bu haqqın təminatı üçün ona lazımi

maddi, mənəvi şərait yaradılmalıdır. Sabir həyatı, cəmiyyəti dinamik inkişafda, labüd yeniləşmədə göründü və öz yaradıcılığında bu inkişafın, yeniləşmənin bədii formulirovkasını əks etdirirdi. Sabirin «estetik idealları» perspektivi olan ideallar iddi; yəni bu ideallar bir sənətkar dühəsinin qüdrəti ilə ucalıqlara qalxsa da, enerjisini dünya mədəniyyəti tarixinin dərin qatlarından, xalqın mənəvi irləndən, milyonların qəlbindən və düşüncəsindən axıb gələn zəngin transformasiya mənbəyindən alırlı. Bu səbəbdən həmin ideallar həm də gerçəkliliyin bədii inikası kimi qiymətlidir. XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində yaradıcılıq kredosu yeni keyfiyyət mərhələsində forma-laşmağa başlamış M.Ə.Sabirin satiralarında proqressiv «estetik idealdan» birbaşa, müstəqim mənada söz açılmasa da, hər bir şeirin arxasında, ikinci, üçüncü, dördüncü qatlarda mütləq şairin məqsədi, zövqü, hansı ideyanı müdafiə etməsi və hansı ideah təsdiqləməsi müşahidə olunur.

El sənəti qaynaqlarına, folklor ənənələrinə bağlılıq, «Hop-hopnamə» səhifələrində geniş meydən tapan «qaravəlli», «məzhəkə» ünsürləri, milli teatr, «oyun tamaşa» elementləri şairin yaradıcılığını məlum Avropa «karnavallığınə» parallel nizamlayaraq həmin estetikanın prinsiplərinə uyğunlaşdırmaqla, onu məhəlli çərçivədən çıxarıb ümumbəşəri arenaya qaldırır ki, bu fakt da Sabirin dahiyanə sənətkarlığına daha bir sübut kimi qiymətlidir.

Sabirin satira sənətkarlığının əlamətlərini, sübut və dəlilərini, əksər elmi araşdırılarda qeyd olunduğu kimi, müəyyən hiss-həyəcan bildirən «nidə» və «suallarda», «söz» və «ifadələrdə» («Əfsus», «qəm yemə», «a bəy», «Ey güb», «Ax!», «Ey», «Vay», «canım», «bah», «şükr», «qaç», «əgər» və s.). ayrı-ayrı «uğurlu» deyim, cümlə və hətta bəndlərdə («Dindirir əsr bizi dinməyiriz», «Bir böyük boşboğazlıq, heyvərəlik adətimiz», «Adəmi adəm eyləyen paradır», «İntelijentik, ga-zərik naz ilə», «Səs ucalışdı, qoymayıñ, millət oyaşdı, qoymayıñ!», «Pah atonnan, nə ağır yatdı bu oğlan, ölübə!», «Harda müsəlman görürəm, qorxuram!», «Qaç, oğlan! Qaç.

at basdı! Millət gəlir!», «Fa'lə, özünü sən də bir insanmı sa-nırsan?!» və s.) deyil, ümumən, şairin bəşəri məzmunlu amal-larında, humanist ideallarında, onun özünün dərin milli köklərə və klassik ədəbi-bədii ənənələrə bağlı kamil fərd kimi mövcudluğunda və satirik sənətkarlığın keyfiyyətini daha çox müəyyənləşdirən zəngin şəxsi amillərdə axtarmaq lazımdır. Şairin sənətkarlığı haqqında danişarkən ayrı-ayrı söz və cümlə «işarələrindən» daha çox ideya, mövzu, məna yeniliyinə, bir növ «vəhylə» söylənən fikir zənginliyinə, fitrətən sistemləşmiş mübarizə əzminə, fərdi fərqlənməyə fikir verməyi doğru sayı-riq. Sabir şeirlərinin yaranma prosesi ayrı-ayrı söz, ifadə, cümlə və bənd üzərində axtarış deyil, ideya, mövzu, ideal, amal və mübarizlik komponentlərinin toplaşlığı tamam yeni bir məcmunun məhsuludur. Əksər tədqiqatçıların «uğurlu ta-pıntı» kimi qeydə aldığıları ayrı-ayrı sözler, ifadələr, cümlələr və bəndlər isə qədim milli satirik təfəkkür tərzinin «Sabir» faktorunda məskunlaşmış qeyri-adi «sənətkarlıq mexanizminin» adı məhsullarından başqa bir şey deyildir.

«Hophopnamə»da toplaşmış bütün «mənfi» və «müsbat» qəhrəmanlar Sabiri, ilk növbədə, «həyata və özünə baxış nöq-təsi» kimi maraqlandırırdı. O, bu qəhrəmanlardan həyat, cə-miyyət, insan, keçmiş, gələcək, gözəllik barədə fikir-düşüncə-lərini, arzu-ideallarını bürüzə vermək, kütləviləşdirmək, xalqa çatdırmaq üçün istifadə edirdi. Çünkü bu fikir-düşüncələr, arzu-ideallar elə xalqın özünə məxsus idi və xalqa da xidmət etməliydi («Rüşvət haramdır, dedin, aldin, utanmadın?!» - misrasında biz mənəvi paklıq amalı ilə tanış oluruqsa, «Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!», «Moldayı, gördün nə iqdam etdi! Amma millət a!» dedikdə yalançı millətçiliyə is-tehza görürük, bu istehzanın «milli intibah» arzusundan doğduğunu duyuruq. «Nuri-çəşmanımmışan, ey pul, ya canım-mışan?! İsmətim, namusum, irzim, qeyrətim, qanımmışan?!» - sözlərinin arxasında namusun, irzin, qeyrətin puldan, sərvətdən, var-dövlətdən üstün tutulmasının vacibliyi təlqin edilir və bunu unudanların cahilliyyi tənqid olunur... və s.)

Neyəsə heyranlıq – hələ o «nəyinsə» səviyyəsinə qalxmamaq əlamətidir. Neyəsə gülmək isə – artıq onu ötüb keçmək deməkdir. **Sabir gülürdü:** yalançı intelligentin özündən razı halda «naz ilə» gəzməsinə, Məmdəlinin milləti, vətəni bir «madmazelə» qurban verə bilmək qeyrətinə, acgözün suyu axa-axa «aşa, ətə» cummasına, «boynuyoğunun» pulun qarşısında diz çöküb namaz qılmasına, molların, rövzəxanın, zahidin boğazdan yuxarı «moizələrinə», «quru» bəylərin öz əməlləri ilə deyil, əsil-nəcabətləri ilə öyünməsinə, pullunun qızışib pulsuzu «adam» saymamasına... Sabir bu naqisliklərin mövcud olduğu dövrü ötüb çox-çox irəliyə getmişdi və bütün bu «arkada qalanları» potensial «məhkumlar» timsalında gördüyü və onların «nazəndəlikdən», «işvəkarlıqdən», «puldan», «yalandan», «keçmişlərindən» belə dördəlli yapışmalarının aqibətini bildiyi üçün mənasız çabalarına gülürdü.

Sabir konkret «şər» adamı, «tək-tük», «bəzən rast gəlinən» dövlətli A-nı, molla B-nı, qoçu V-nı deyil, ümumiyyətlə, süquta mahkum bütün «hərisləri», bütün «fırıldaqçı mollalar», bütün «nadan qoçular» zümrəsini hədəfə götürürdü. Sabir bu «anti»lərin cücadıyi və yetişib boy-a-başa çatdığını, artıb-törədiyi, düzü-dünyanı tutduğu mühiti, ictimai quruluşu dəyişdirmək barəsində düşünürdü və təkcə düşünməklə kifayətlənməyib, həm də bu istiqamətdə vicdanla mübarizə aparırdı.

Sabir zəhmət adamının insanı ləyaqətini qorumaq barəsində düşünürdü və bunun üçün o, ilk növbədə, tapdanan ləyaqətləri, alçaldılan heysiyyətləri oyatmayı, hərəkətə gətməyi vacib sayırdı. Bu məqsədinə nail olmaq naminə, nə qədər təzadlı görünə də, Sabir ədəbiyyat tariximizdə, ilk dəfə olaraq elə həmin «alçaldılmış və təhqir edilmişlərin» özlərinin üzərinə hücuma keçirdi: «pullular», «harınlar», «boynuyoqlular» şeirdə də məzəlum xalqla həyatda olduğu kimi rəftar edir, söyür, döyür, qovurdular. Sabir bütün bu acınacaqlı mənzərəni «təhqir olunanlara» göstərməklə deyirdi: «ey fəhlə, ey kəndli, ey kasib, ey millət, görün nələri özünüzü rəva bilirsiniz, görün hansı təhqirlərə dözürsünüz və nəyin xatırına?!». Belə-

liklə də, o, özünəməxsus orijinal bir üsulla xalqın «gicgah tükündən» dərtib «qəflətən» ayıltmağa çalışırdı.

Bu qisim şeirləri araşdırarkən, biz ənənəvi («tipin öz dili ilə özünü ifşa etməsi») üsullarla yanaşı, bu yeni təhlil tərzini də («həyatda təhqir olunanı sənətdə də təhqir etməklə insanda insanı oyatmaq, ləyaqət hissini, heysiyyətləri qıcıqlandıraraq hərəkətə gətirmək və beləliklə, onları öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qaldırmaq») Sabirin qeyri-adi satira sənətkarlığı üçün münasib və uyğun sayırıq.

M.Ə.Sabir demokratiya tərəfdarı idi, çarizmə qarşı mübarizə yolunu təqdir edirdi, maarif, mədəniyyət, qadın azadlığı, vicedan azadlığı barəsində qiymətli fikirlər yürüdü. Sabirin ideallarının əbədiliyi, sönməzliyi sonrakı zamanlarda da təsdiq olunmuşdur.

Əgər sabırşunaslıq, adətən, şairin yaradıcılığının burjuademokratik inqilablar dövründə «fəhlə sinfinin inqilabi şüuruna təsirindən» danışındısa, bugünkü araşdırmalar biza böyük ictimai xadim olan M.Ə.Sabirin, ümumən, şüurları oyatmaq və fəallaşdırmaq yolundakı misilsiz xidmətlərindən, yəni daha konkret – şüurlara inqilabi təsirindən danışmağa əsas verir.

Beləliklə:

1. M.Ə.Sabir öz yaradıcılığı ilə tənqidçi poeziyanın ən kamil nümunələrini yaratmış böyük sənətkar kimi qiymətlidir.

2. «Sabir» faktı qısa bir ömür dövrünün deyil, min illərlə, əsrlərlə tarixə malik qədim xalq təfəkkürünün, xalq mədəniyyətinin, zəngin məzhəkə-gülüş ənənələrinin, milli komik, satirik genlərin «məhsulu» kimi meydana çıxmışdır. Sabirin satira sənətkarlığı müxtəlif ədəbi keyfiyyətlər toplusundan (Nizami, Füzuli, Axundzadə, M.Cəlil), eləcə də Zakir, S.Ə.Şirvani, Nəbatı və ən əsası folklor təsirindən mayalanmış tamam yeni və orijinal bir faktordur.

3. «Hophopnamə»nın struktur sisteminin araşdırılması göstərir ki, burada «karnaval estetikası» prinsiplərinin Şərq ekviyalenti olan qaravəlli, hoqqa, qaragöz, məsxərə, lağ, şəbih və s.

kimi «meydan teatrı» formalarından geniş istifadə edilmişdir; bu isə Sabirin satira sənətkarlığında etno-genezis faktorlarının aparıcı, həlledici rolundan danışmaqla, şairin heç bir zaman milli köklərdən uzaqlaşmadığını, Şərqi estetik qanunlarından kənara meyil etmədiyini söyləməyə əsas verir.

4. Sabirin satira sənətkarlığının novator cəhətlərindən biri «Hophopnamə»dəki əsərlərin dramaturji keyfiyyətləri ilə bağlıdır ki, bu fakt da indiyə qədər tədqiq olunmamış «Sabirin dramaturgiyası» mövzusu üçün geniş meydan açır.

5. Sabirin satira sənətkarlığının müasir tələblər baxımından daha aydın qarınlanması üçün yeni təhlil tərzi də məqsədəyindür; bu isə ənənəvi «tipin öz dili ilə özünü ifşa etməsi»ndən fərqli olaraq, tipin qarşısındakının insani ləyaqətlərinə təcavüzü prinsiplərinə əsaslanır. Belə ki, Sabir «köhnə oyun» şərtlərini pozaraq əzilənin, incidilənin, döyülnin, «alçaldılmış və təhqir edilmişlərin» özlərinin üzərinə hücuma keçmiş, real həyatda iştirismar olunanları, əzilənləri bədii ədəbiyyat aləmində də bilərəkdən təhqirlərə, hücumlara məruz qoymuşdur. Bu qəfil zərbə, şok reaksiyası nəticədə «özünüdərkətmə» şüurunun, ləyaqət hissinin oyanmasına, İnsanın intibahına səbəb olurdu.

* * *

Biz araşdırmalar zamanı elmi-nəzəri cəhətdən yanlış görünən tələsik fikir və mülahizələrə, özündən əvvəlki mənbələrə ifrat aludəciliyiklə mayalanmış işlərə, «ənənəviçiliyin» mənfi təzahürlərini əks etdirən əsassız çıxarışlara qarşı münasibətdə tam prinsipial mövqedə dayanmayı zəruri saymışıq.

Nəhayət, qeyd edək ki, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Mirzə Ələkbər Sabirin zəngin satira yaradıcılığı, orijinal sənətkarlıq xüsusiyyətləri hələ bundan sonra da neçə-neçə tədqiqat əsərinin mövzusu olaraq qahr və inanırıq ki, gələcəkdə də ədibin satira sənətkarlığının daha yeni keyfiyyətləri üzə çıxarılaçaq, sabırşunaslıq elmi dəyərli araşdırmalarla zənginləşdiriləcəkdir.

«НОРНОПНАМӘ»ДӘН СЕÇМӘЛӘР

**TƏRPƏNMƏ, AMANDIR,
BALA, QƏFLƏTDƏN AYILMA!**

Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!
Açma gözünü, xabi-cəhalətdən ayılma!

Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Aldanma ayıqlıqda fəraqət ola, heyhat!
Qəflətdə keçənlər kimi ləzzət ola, heyhat!
Bidar olanın başı səlamət ola, heyhat!
At başını yat, bəstəri-rahətdən ayılma!

Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Açsan gözünü, rəncü məşəqqət görəcəksən,
Millətdə qəm, ümmətdə küdurət görəcəksən,
Qıldıqca nəzər millətə heyrət görəcəksən,
Çek başına yorğanını, nikbətdən ayılma!

Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Bir ləhzə ayıldınsa, qutar canını, yuxla,
At tiryakını, meyl elə qəlyanını, yuxla,
İncinsə sağıñ, ver yerə sol yanını, yuxla,
İllərcə şuar etdiyin adətdən ayılma!

Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Göz nurudur uyqu, onu dur etmə gözündən,
Yol vermə məbada çıxa bir an sözündən,
Amma elə bərk yuxla ki, hətta get özündən,
Afaqı dutan şüru qiyamətdən ayılma!

Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

ATA NƏSİHƏTİ

Bəsdir, ey oğul, boş yerə bu elmə çalışma,
Qanın tələf oldu!
Gündüz, gecə sə'y cələyibən dərsə alışma,
Canın tələf oldu!
Bu şəhrdə çoxdur, görürəm, elm oxuyanlar,
Onlar nə tapıblar?
Divanədilər malını bu yolda qoyanlar,
Guya ki, yatıblar.
Çoxdur zərəri adəm üçün elm oxumağın,
Sən say və deyim mən:
Əvvəl bu ki, məktəbdə olur təlx damağın,
Ey dideyi-rövşən!
Bir də gözünün nuru gedib kur olacaqsan,
Canın da sağ olmaz;
Rəngin saralıb axırı rəncur olacaqsan,
Bağrında yağ olmaz.
Axırda, tutaq, ölməyib onversətə getdin,
Qurtardin özün də;
İnsaf ilə söylə, bu işi yaxşıımı etdin?
Bir dur bu sözündə!
Sən də deyəcəksən sasalım, ya ki, demorqat,
Bilməm necə dersiz;
Xəlqin evini yıxdı çıxıb bir neçə bədəzat,
Ax, ax, a beyinsiz!
Hər bir gədə bir az oxuyub adəm olubdur,
Zakonu bəyənməz;
Çoban-çoluq oğlu bəy ilə bahəm olubdur,
Hamunu bəyənməz;
Gahi saha bir tə'nə vurar, gahi vəzirə,
Bax, bax, səni tarı!
Gahi ocağa şokk eliyər, gahi də pircə,
Kafırları barı.

Bundan sora qıl tövbə dəxi, məktəbə getmə,
 Bircə usan, oğlum!
 Ta baxma müəllim sözünə, ta əməl etmə,
 Axır utan, oğlum!
 Çıx dağa, daşa, yol kəsibən qarətə başla,
 Axırda qaçaq ol;
 Sal bir beşatan boynuna, bu adətə başla;
 Həmmali-yaraq ol,
 Xəlqə dadanaq ol,
 Hər işdə sayaq ol,
 Var cana ziyani –
 Qeyrətdən uzaq ol!..

**HƏR NƏ VERSƏN, VER,
MƏBADA VERMƏ BİR DİRHƏM ZƏKAT**

Hər nə versən, ver, məbada vermə bir dirhəm zəkat,
Qoy acıdan ölsə ölsün binəva kəndli və tat.

Hər nə düz versən, ver, oğlum, borcunu vermə təmam,
Hər nə alsan, al, amandır, alma kasıbdan səlam.

Hər nə etsən, et və lakin etmə meydən ictinab,
Hər nə dutsan, dut və lakin dutma bir kari-səvab.

Hər nə çəksən, çək, vəli, çəkmə xəcalət qübhədən,
Harda yatsan, yat, aylıma, durma hərgiz sübhədən.

Hər yerə gəlsən, gəl, amma gəlmə dərsə, məktəbə,
Hər kəsə uysan, uy, amma uyma dinə, məzhəbə.

Hər nə çəksən, çək, bəradər, çəkmə düz mizanını,
Çəkmə sən millət qəmin, çəkmə, çək öz qəlyanını.

Baxmasan eytamə, baxma, baxma, bax lö'bətlərə,
Gəlməsən imanə, gəlmə, gəlmə, gəl lə'nətlərə.

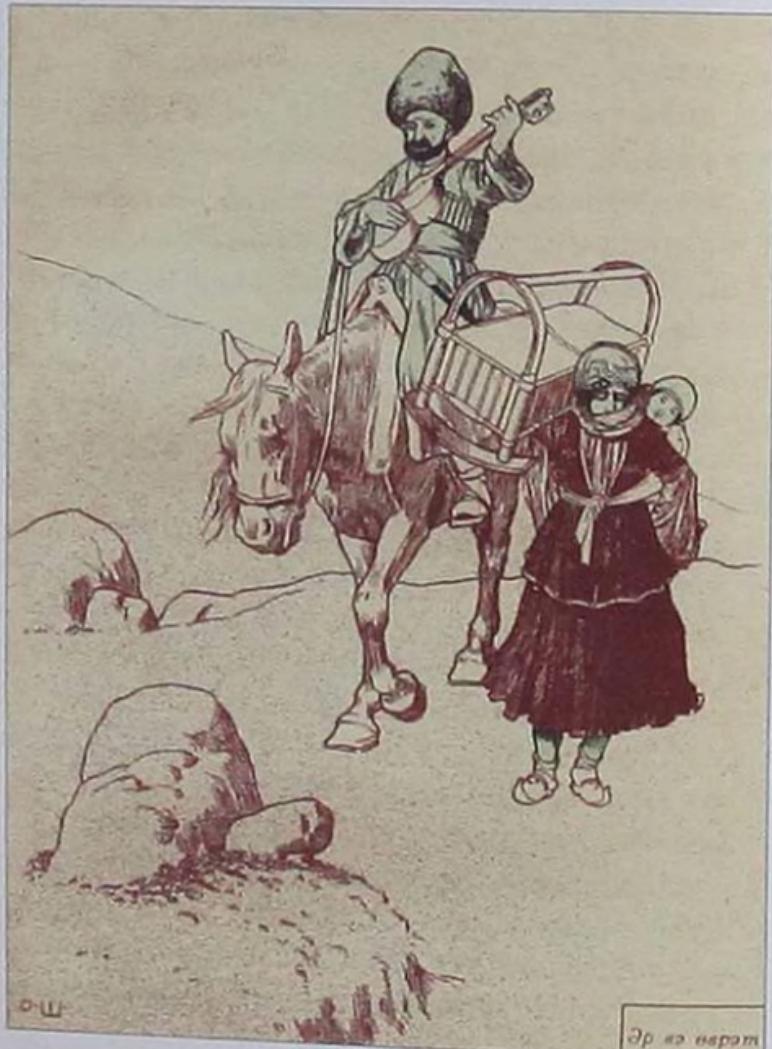
Olmasan bir xeyrə bais, olma, ol bais şərə,
Etməsən imdad, etmə, et sitəm acizlərə.

EY FƏLƏK, ZÜLMÜN ƏYANDIR...

Ey fələk, zülmün əyandır, bu necə dövri-zəmandır ki, işim ahü fəğandır, məni yandırma amandır, gözümün əşki rəvandır, ürəyim dopdolu qandır, hamı qəmdən bu yamandır ki, neçə əhli-qələmlər, buraxıb canıma qəmlər, qarışib dərd bəhəmlər, ürəyim indi vərəmlər, qəzətə, jurnalı bu küfrsiyəmlər necə cür'ətlə rəqəmlər yazıb, islamə sitəmlər eləyirlər ki, gərək aləmi-islamda, hər ölkədə, hər şəhərdə, dinarı dirəmlər saçılıb, məktəbi-nisvan açılıb, qız balalar məktəbə hazır olalar, elmdə mahir olalar, fəzldə bahir olalar, başdan-ayağə geyələr don, gedələr məktəbə on-on, dutalar şiveyi-bid'ət, oxuyub nəhvə hikmət, alalar dərsi-təbabət, bilələr cümlə kitabət, edələr yazımağa adət, itə ismət, bata iffət... aman, ey vah! Ay Allah! Bu qövm oldu nə gümrəh! Bu nə şiveyi-ikrah! Bu nə zümreyi-bəd-xah! Salib aləmə pərxaş, bular lal ola ey kaş, düşə başlarına daş! Xudaya, bu nə güftar, nə rəftar, nə murdar, nə biar, fəna kara bizi sövq eləmək fikrinə amadə olublar! Qızə lazımdır əgər bilmək: o da ev işi, paltar tikişi, köhnə yumaq, yun daramaq, don yamamaq, səhnü səranı süpürüb, kasəni, qabı üsfürüb, küftə, kələm dolması, mət halvası, ət bozbaşı, ya lobyalı aş, bir dəxi təndir lavaşı eyləməyindəndir ibarət ki, əgər bunları da bilməsə eyb eyləməz, ancaq qızə ən lazımlı bir, iki, üç məs'ələni bilməyidir, bilsə olur əmrə kifayət: biri oldur ki, gəlin getdiyi evdə bacarıb qaynataya, qaynanaya çımxıra bilsin ki, ona söz deməyə etmiyə bir kimsə də cür'ət, biri də qaynı ilə sahibi mabeyninə bir hadiseyi-təfriqədir kim, ona dair edə hiylət ki, beş-üç gündə çox ildən qazanılmış bu qədər mehrü məhəbbət ola təbdili-ədavət; biri, həm axırı, ən üimdəsi damdabacanın, həm xo-xunun, xorfdanın adlarını bilməkdə gərək sə'y edə övrət, nə qədər faidəsi var bu işin gər ola diqqət ki, əgər ağlaya, yainki dəcəllik edə bir tifl, nəhayət anası söyləsə bu adları filsfər edər övladını rahət və qalar əqlı səlamət, başı çəkməz də məlamət...

Budur aləmi-nisvan!
 Budur hali-müsəlman!
 Gərəkdir edə məhdud
 Öz övladını insan!

Sən, əmma, hələ qanma!
 İnanmirsan, inanma!
 Fərəhlən əməlindən,
 Utanmirsan, utanma!..

SƏRADƏN BİR DƏLİ ŞEYTAN DEYƏR: İNSANLAR, İNSANLAR!

Səradən bir dəli şeytan deyər: insanlar, insanlar!
Nədir dünyani dutmuş elmlər, irfanlar, insanlar!?

Qanan kim, qandıran kim, nəşri-irfan eyləyen kimdir?
Sizi işad edir görmürsünüz fəttanlar, insanlar!?

Ədəbdən, elmdən gər feyziyab olsa əvamünnas,
Düşər şə'nü şərəfdən mollalar, işanlar, insanlar!

Sevərmi ahli-istibdad millət huşyar olsun?
Buna razi olurmu bir neçə vicdanlar, insanlar!?

Ayılmış rəncbərlər, almaq istər həqqi-məşruin,
Nə yerdə qalmısız bəylər, ağalar, xanlar, insanlar!?

Mühərrirlər, müfəttinlər usanmazlar, utanmazlar,
Yazarlar hərzələr, əfsanələr, hədyanlar, insanlar!

Şərəratdən çəkib al, xeyrə mail olmayın bir dəm,
Kəsin başlar, alın canlar, tökün min qanlar, insanlar!

Bəşərsiz, sizdə qan tökmək təbiidir, cibillidir,
Bu sıtrətdən uzaqdır, şübhəsiz, şeytanlar, insanlar!

Deyilmə heyf dillərdən qübari-cəhl məhv olsun?
Neçin hər gündə qandan qopmasın tufanlar, insanlar!?

Dəmadəm nəfsi-əmmara deməkdə «üqtülül-ixvan»,
Neçin salim qala başlar, bədənlər, canlar, insanlar?

Cəhalət pərdəsin çak etməyin, onda görərsiz kim,
Səradır cisimlər, həm nəfslər, şeytanlar, insanlar!..

AMALIMIZ, ƏFKARIMIZ İFNAYI-VƏTƏNDİR

Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir,
 Kinü qərəzü hirs bizi ziynəti-təndir,
 Əf'al yox, ancaq işimiz lafi-dəhəndir,
 Dünyadə əsarətlə bütün kam alırız biz,
 Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz!

Əqrəb kimi neşter gücü var dırnağımızda,
 İslam susuz olsa, su yox bardağımızda,
 Hər kündə min tülkü yatıb çardağımızda,
 Min hiylə qurub, rütbəvü ikram alırız biz,
 Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz!

Qafqazlı adı aləmə ikrəh-rəsandır,
 Quldur, qoçumuz zülmədə məşhuri-cəhandır,
 Kim dersə tərəqqi edəriz, məncə, yalandır,
 Büxlü həsədə adət edib, kam alırız biz,
 Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz!

Biz xoşlamaniq dərsi ki, min məktəb açılsın,
 Gər min də məarif sözü dünyaya saçılsın,
 Məktəbdə nə hörmət ki, o samanə qaçılsın?
 Meyxanədə votqa vurarız, kam alırız biz,
 Qafqazlılarız, məst olarız, nam alırız biz!

Avropalı öz millətin ihyə edir, etsin,
 Şə'nü şərəfi-qövmünü i'la edir, etsin,
 İnsanlıq adın dəhrdə iqba edir, etsin,
 Qəflətdə yatıb, ad batırıb, nam alırız biz,
 Başə yumruq zolladırız, kam alırız biz!..

SƏRHESAB

Səs ucalasdı, qoymayın!
 Millət oyaşdı, qoymayın!
 Rışteyi-dərsə, məktəbə...
 Cümə dolaşdı, qoymayın!
 İş yavalasdı, qoymayın!

El uyuşub azanlara,
 Gündə qəzet yazanlara,
 Od vurulub qazanlara,
 Qaynadı, daşdı, qoymayın!
 Həddidən aşdı, qoymayın!

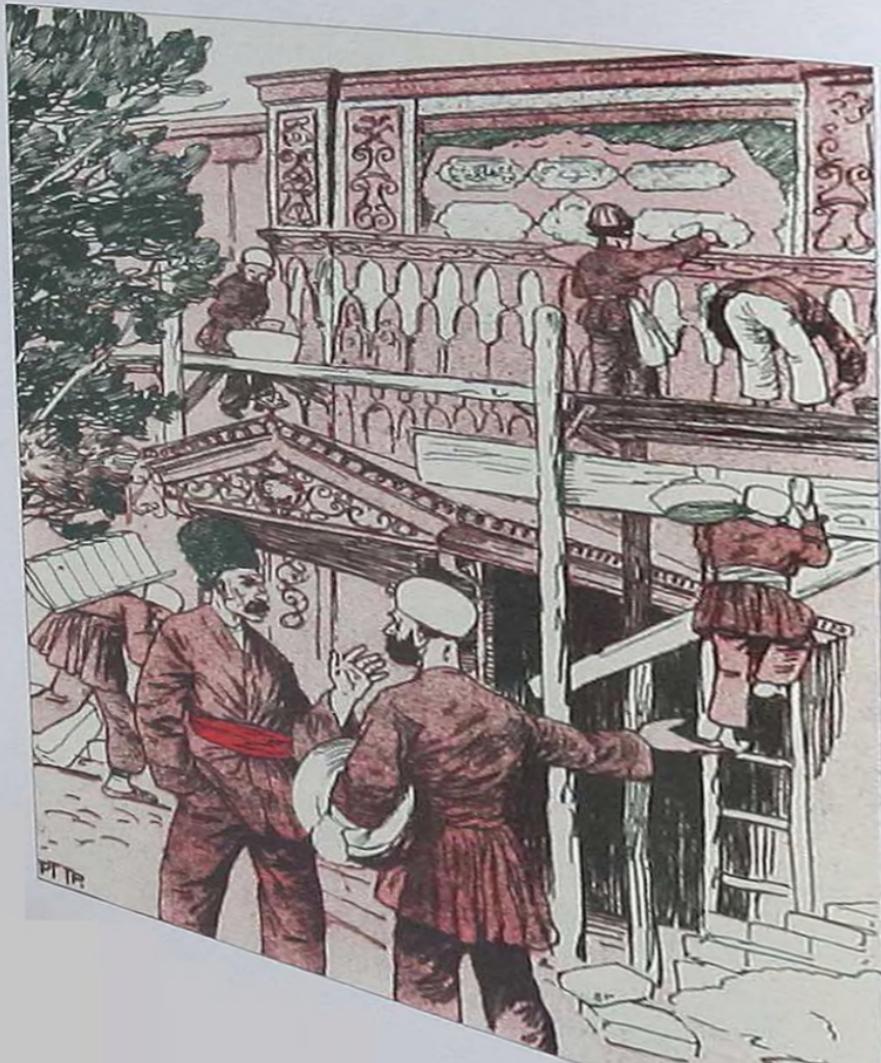
Tərk eləyin cavanları,
 Zərrəcə yoxdu qanları,
 Sözləri doğru isə də,
 Başları saşdı, qoymayın!
 Çöhrə təraşdı, qoymayın!

Sehri, füsunu xoşlayın,
 Şairi, şe'ri boşlayın,
 Məktəb ilə bu sırqənin
 Bağrı badaşdı, qoymayın!
 Nikbəti var, səsin kəsin!
 Qarğı, dolaşdı, qoymayın!
 Cox pis ulaşdı, qoymayın!

Kafir olub, vurun, vurun!
 Rışteyi-ülfətin qırın!
 Yazdığı şe'rini cirin!
 Dinə sataşdı, qoymayın!
 Küfrə bulaşdı, qoymayın!

Əqli, şüuru, fəhmi yox,
 İrzü həyadə səhmi yox,

Məzhəbi, dini, rəhmi yox,
İşləri yaşıdı, qoymayın!
Lap danabaşdı, qoymayın!
Qırıldı qaşdı, qoymayın!
Gözdən uzaşdı, qoymayın!...

**FƏ'LƏ, ÖZÜNÜ SƏN
DƏ BİR İNSANMI SANIRSAN?!**

Fə'lə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?!
Pulsuz kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

İnsan olanın cahü cəlali gərək olsun,
İnsan olanın dövləti, mali gərək olsun,
Hümmət demirəm, evləri ali gərək olsun;
Alçaq, usacıq daxmanı samanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

Hər məclisi-alidə soxulma tez araya,
Sən dur ayaq üstə, demə bir söz ümərayə,
Caiz deyil insanca danışmaq füqərayə,
Dövlətlilərə kəndini yeksanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

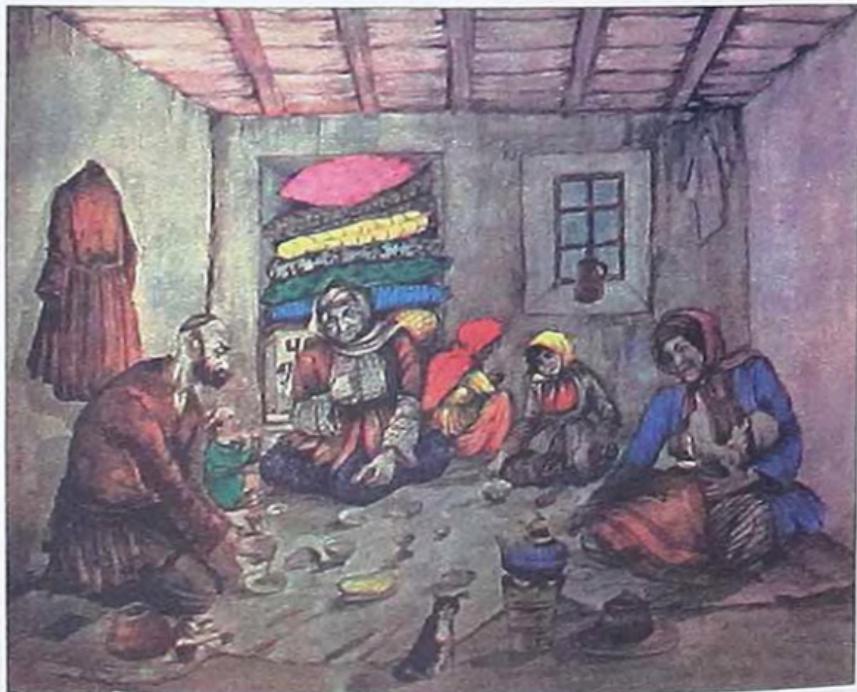
Fəqr ilə ğina əhlinə kim verdi müsavat?
Mə'nadə də, surətdə də var bunda münaşat,
Öz fəzlini pulsuz edəməz kimsənə isbat,
Bu mümtənəi qabili-imkanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

Get vur çəkicin, işlə işin, çıxma zeyindən,
Məqsud müsavat isə ayrılma ceyindən,
Var nisbatın ərbabi-ğinayə nə şeyindən?
Bir abbası gün muzdunu milyanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

Dövlətliyik, albəttə, şərafət də bizimdir,
Əmlak bizimdirsa, əyalət də bizimdir,
Divan bizim, ərbabi-hökumət də bizimdir,
Ölka dərəbəylik deyə xan-xanımı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsar?!

Asudə dolanmaqdə ikən dövlətimizdən,
 Azğınlıq edirsiz də hələ nemətimizdən,
 Boylə çıxacaqsızmı bizim minnətimizdən?!
 Ehsanımızın şükrünü küfranmı sanırsan?!
 Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

Heç bir utanırsan?!
 Ya bir usanırsan?!
 Əlmənnətü-lillah,
 Odlara yanırsan!

**NAƏHL OLANA
MƏTLƏBİ ANDIRMAQ OLURMU?!**

Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!
Söz qanmiyana zor ilə qandırmaq olurmu?!

Könlüm sənə maildir əzəldən bəri, ey pul!
Olsam da nolur taətinə il-günü məşğul,
Sənlə görürəm kəndimi hər bəzmdə məqbul,
Sənsiz bu cəhan əhlin inandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!

Sənsən mənim əfzuniyi-sərmayeyi-fəxrim.
Sənlə ucalır mərtəbeyi-payeyi-fəxrim,
Gər dönsə üzüm qibladən, ey mayeyi-fəxrim,
Səndən yana göz nuru dolandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!

Canım üzülüb səndən ötür xəlqi soyunca,
Bir yatmamışam ta səni sənduqə qoyunca!
Derlər mənə: pul yiğmayı boşla, ye doyunca!
Eşq əhlini sövdadən usandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!

Kasib deyiliz, sikkeyi-pulu tanırız biz,
Pul ilə olan şən'ü şüunu qanırız biz,
Bir həbbə zərər yetər pula, odlanırız biz,
Yansın ciyərim! Dövləti yandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!

Sə'y eyləmişəm bir neçə il zirəkü çalak,
Hardansa keçib girimə çox sərvətü əmlak,
Bir acizə rəhm etməyib, ömr eyləmişəm pak.
İndi bu süluki yavalandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!

Bunlar keçər, indi düşüb el başqa həvaya,
Pul istənilir, məktəb açılsın füqərayə,

Oğlan oxusun, qız oxusun payəbəpaya;
 Kasibləri elmə ucalandırmaq olurmu?!
 Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!

Dəxli mənə nə elm oxuya millət uşağı?!
 Təhsili-kəmalat edə ya ümmət uşağı?!
 Getsin işə bu tənbəlü bığeyrət uşağı!
 Canım, gözüm, arifləri qandırmaq olurmu?!
 Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!

Bizlərdə yox idi belə adət, – yeni çıxdı,
 Övrətlərə tədrisi-kitabət yeni çıxdı,
 İslame xələl qatdı bu bid'ət, – yeni çıxdı,
 Bu çeşməni bir növ' bulandırmaq olurmu?!
 Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!

**PAH ATONNAN,
NƏ AĞIR YATDI BU OĞLAN, ÖLÜBƏ!**

Pah atonnan, nə ağır yatdı bu oğlan, ölübə!
Nə də tərpənməyir üstündəki yorğan, ölübə!..

Bu qədər qışqırıq durdu qonum-qonşu təmam,
Dəbərişməz də, veribdir, deyəsən, can, ölübə!

Demək olmaz dirilərtək yatıb, əlbət, duracaq,
Ölülər yatmağıdır, yox buna payan, ölübə!

Çox sovuqdur çıxan ahəstəcə tək-tək nəfəsi,
Bədənində donuşub, ləxtələnib qan, ölübə!

Cumuxub canına bitlər, birələr, hiss eləmir,
Çalsa əqrəb də hənuz eyləməz əmman, ölübə!

Hansı bir doktora ərz etdim onun illətini,
Dedi: çək bundan əlin, boşla, bu çoxdan ölübə!

Nə «masaj» ilə, nə «məsnui-tənəffüsə» bunun –
Və nə «dağ» ilə olur dərdinə dərman, ölübə!

Bunu hətta düşünüb cümlə müsəlman uşağı
Hər vilayətdə deyirlər: pay atonnan, ölübə!

Məzəli lap bu ki, bir parə urus «dama»ları
Qoşulub bunlara derlər ki, müsəlman ölübə!

Aman, ay Molla dayı, bir kitab açdır, sala bax,
Tapmasan çarəsini sən də de ordan: ölübə!..

FƏXRİYYƏ

Hərçənd əsirani-qüyudati-zəmanız,
 Hərçənd düçarani-bəliyyati-cəhanız,
 Zənn etmə ki, bu əsrədə avareyi-nanız,
 Əvvəl nə idiksə, yenə biz şimdi həmanız...
 Turanlılarıız, adiyi-şügli-sələfiz biz!
 Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Zülmətsevər insanlarınız üç-beş yaşıımızdan,
 Fitnə göyərir torpağımızdan, daşımızdan,
 Tarac edərək, bac alırız qardaşımızdan,
 Çıxmaz, çıxa bilməz də bu adət başıımızdan...
 Əslafımıza çünki həqiqi xələfiz biz!
 Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Ol gün ki, Məlikşah Bütürg eylədi rihlət,
 Etdik iki namərd vəzirə təbəiyyət,
 Qırdıq o qədər bir-birimizdən ki, nəhayət,
 Düşmən qatıb əl, taxtimizi eylədi qarət...
 Öz həqqimizi gözləməyə bitərəfiz biz!
 Turanlılarıız, adiyi-şügli-sələfiz biz!

Bir vəqt olub leşkəri-Çingizə tərəfdar,
 Xarəzmələri məhv elədik qətl ilə yekbar.
 Xarəzmələrin şahı fərər eylədi naçar,
 Məscidləri, məktəbləri yıxdıq yerə təkrar...
 Həqqa ki, səzavari-nışanü şərəfiz biz!
 Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

Bir vəqt də də'vayı-Səlib oldu mühəyyə,
 Də'vadə sırängilərə qalib gəlib, əmma
 Dincəlməyib etdik yenə bir faciə bərpa,
 Öz tiğimiz öz rişəmizi kəsdi sərapa...
 Guya ki, biyabanda bitən bir ələfiz biz!
 Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Bir vəqt dəxi Qarəqoyun, Ağqoyun olduq,
 Azərbaycana, həm də Anatoluya dolduq.
 Ol qədr qırıb bir-birimizdən ki, yorulduq,
 Qırdıqca yorulduq və yorulduqca qırıldıq...
 Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz!
 Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

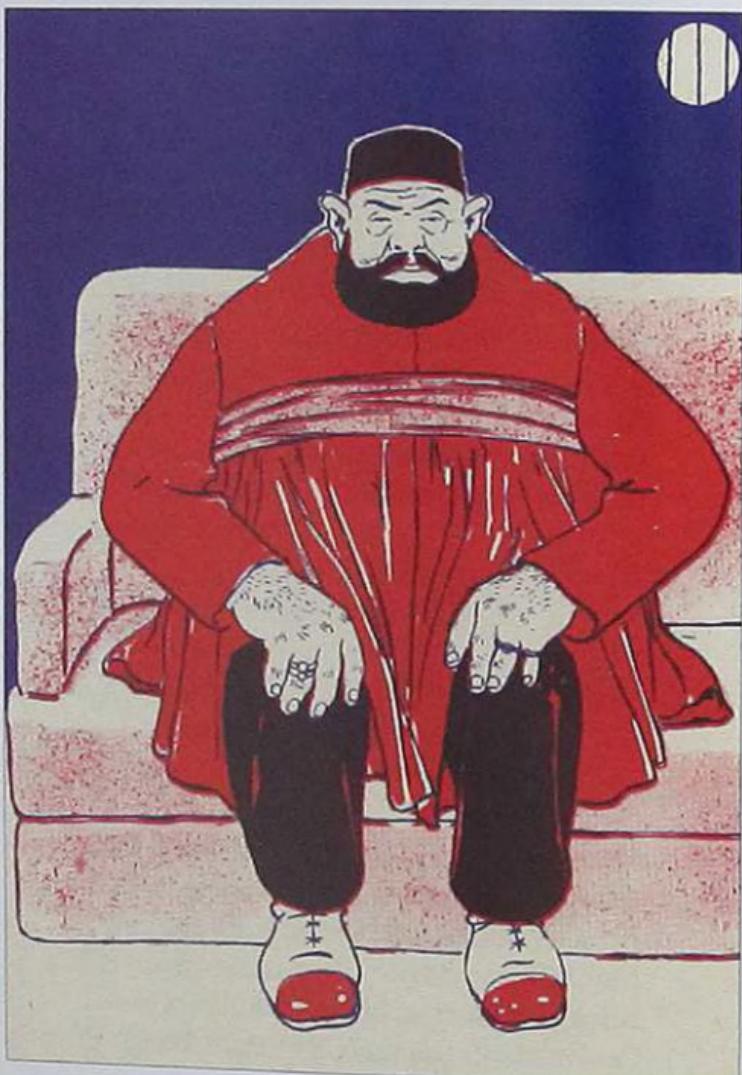
Bir vəqt salıb təfriqə olduq iki qismət,
 Teymur şəhə bir paramız etdi himayət.
 Xan İldirima bir paramız qıldı itaət,
 Qanlar saçılıb, Ankarada qopdu qiyamət...
 Əhsən bizə! Həm tırzəniz, həm hədəfiz biz!
 Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Teymur şəhi-ləngə olub tabeyi-fərman,
 Xan Toxtamış eylədik al qanına qəltan.
 Ta oldu Qızıl Ordaların dövləti talan,
 Məsko şəhinə saidəbəxş oldu bu meydan...
 Əlyövm uruslaşmaq ilə zişərəliz biz!
 Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

Bir vəqt Şah İsmayılü Sultan-Səlimə
 Məftun olaraq eylədik islami dünimə,
 Qoyduq iki təzə adı bir dini-qədimə,
 Saldı bu təşəyyö, bu təsənnün bizi bimə...
 Qaldıqca bu halətlə səzayı-əsəfiz biz!
 Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

Nadir bu iki xəstəliyi tutdu nəzərdə,
 İstərdi əlac eyləyə bu qorxulu dərdə,
 Bu məqsəd ilə əzm edərək girdi nəbərdə,
 Məqtulən onun nə'sini qoyduq quru yerdə...
 Bir şeyi-əcibiz, nə bilim, bir tühəfiz biz!
 Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz!

İndi yenə var tazə xəbər, yaxşı təmaşa,
İranlılıq, osmanlılıq ismi olub ehya,
Bir qit'a yer üstündə qopub bir yekə də'va,
Meydan ki, qızışdı olarıq məhv sərapa...
Onsuz da əgərçənd ki, yeksər tələfiz biz!
Öz qövmüümüzün başına əngəlkələfiz biz!

QORXURAM

Payi-piyadə düşürəm çöllərə, –
Xarı-mügilan görürəm, qorxmuram.

Seyr edirəm bərrü biyabanları, –
Quli-biyaban görürəm, qorxmuram.

Gah oluram bəhrdə zövrəqnişin, –
Dalğalı tufan görürəm, qorxmuram.

Gəh çıxıram sahilə, hər yanda min
Vəhşiyi-gürran görürəm, qorxmuram.

Gah şəfəqtək düşürəm dağlara, –
Yanğılı vulkan görürəm, qorxmuram.

Gəh enirəm sayətək ormanlara, –
Yırtıcı heyvan görürəm, qorxmuram.

Üz qoyuram gah neyistanlara, –
Bir sürü aslan görürəm, qorxmuram.

Məqbərəlikdə edirəm gəh məkan, –
Qəbrdə xorfdan görürəm, qorxmuram.

Mənzil olur gəh mənə viranalər, –
Cin görürəm, can görürəm, qorxmuram.

Bu küreyi-ərzdə mən, müxtəsər,
Müxtəlis əlvan görürəm, qorxmuram.

Xarici mülkündə də hətta gəzib
Çox tühaf insan görürəm, qorxmuram.

Leyk, bu qorxmazlıq ilə, doğrusu,
Ay dadaş, vallahi, billahi, tallahi,
Harda müsəlman görürəm, qorxuram!..

Bisəbəb qorxmayıram, vəchi var:
Neyləyim axır, bu yox olmuşların
Fikrini qan-qan görürəm, qorxuram,
Qorxuram, qorxuram, qorxuram!..

**MƏN BELƏ
ƏSRARI QANA BİLMİRƏM**

Mən belə əsrarı qana bilmirəm,
Qanmaz olub da dolana bilmirəm!..

Axtaxana, dağda dana böyüdü,
Mən böyük ollam haçana, bilmirəm!..

Derlər utan, heç kəsə bir söz demə, –
Həq sözü derkən utana bilmirəm!..

Neyləməli, göz görür, əqlim kəsir,
Mən günəşti göydə dana bilmirəm!..

Şiddəti-seylan ilə baran tökür,
Bir koma yox, daldalana bilmirəm!..

Derlər usan, hərzəvü hədyan demə, –
Güç gətirir dərd, usana bilmirəm!..

Derlər, otur evdə, nedim, kasibəm,
Kəsb eləməzsəm, qazana bilmirəm!..

Derlər, a qanmaz, de yixıl, ölü, qutar!
Hə, balam, doğrusu, ay dadaş, mən dəxi
Məsləhət ondan o yana bilmirəm!..

SUAL-CAVAB

- Görmə! – Baş üstə, yumaram gözlərim.
- Dinmə! – Mütiəm, kəsərəm sözlərim.
- Bir söz eşitmə! – Qulağım bağlaram.
- Gülmə! – Pəkey, şamu səhər ağlaram.
- Qanma! – Bacarmam! Məni mə'zur tut,

Boyləcə təklifi-məhali unut!
 Qabili-imkanmı olur qanmamaq?
 Məcməri-nar içrə olub yanmamaq?
 Eylə xəmuş atəşi-suzanını,
 Qıl məni asudə, həm öz canını!

DAŞ QƏLBLİ İNSANLARI NEYLƏRDİN, İLAHI?!

Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!
Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!

Artdıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil,
Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?!

Bir dövrdə kim, sidqü səfa qalmayacaqmış, –
Bilməm belə dövrənləri neylərdin, ilahi?!

Məzлumların göz yaşı dərya olacaqmış,
Dəryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?!

Səyyadi-cəfakardə rəhm olmayacaqmış, –
Ahuləri, ceyranları neylərdin, ilahi?!

Bağın, əkinin xeyrini baylor görəcəkmiş, –
Töxm əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?!

İş rənchərin, güc öküzün, yer özünükü, –
Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi?!

Hökм eyləyacəkmiş bütün aləmdə cəhalət, –
Dildadeyi-irfanları neylərdin, ilahi?!

Surtuqlu müsəlmanları təkfirə qoyan bu
Döşdükli müsəlmanları neylərdin, ilahi?!

Yaxud buların bunca nüfuzu olacaqmış, –
Beş-üç bu sūxəndanları neylərdin, ilahi?!

Qeyrətli danosbazlarımız iş bacarırkən, –
Tənbəl, dəli şeytanları neylərdin, ilahi?!

Ərlər hərə bir qız kimi oğlan sevəcəkmiş, –
Evlərdəki nisvanları neylərdin, ilahi?!

Tacirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmiş, –
Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin, ilahi?!

Sübhanəkə, sübhanəkə, sübhanəkə, ya rəb!
Baxdıqca bu hikmətlərə heyran oluram həp!..

SUAL-CAVAB**CAVAN-QOCA**

- Şəhri-mə'lumunuzun vəz'ü qərarı necədir?
- Həmdülillah, necə görmüşdüsə Nuh, oyləcədir!
- Yeni məktəb açılıbmı vətən övladı üçün?
- Az deyil Adəm açan mədrəsə əhfədi üçün!
- Oxuyurmu qəzetə şəhrinizin əhli təmam?
- Ba'zi sarsaq oxumuşlar oxuyur, mən oxumam!
- Ölkənizdə açılıbdırımi qiraətxanə?
- Tazalər açmış idi, qoyduq onu viranə!
- Ac qarınداşlara infaq edilirmi, əmi can?
- Onu görməzmi xuda, el niyə versin ona nan?!
- Biva övrətlərin əmri alınırmı nəzərə?
- Canı çıxsın, o da getsin yenə bir tazə ərə!
- İttihad əmrinə dair danışırsızmı bari?
- Danışır bir paramız, leyk boğazdan yuxarı!
- Sünniyü şia təəssübləri ləğv oldumu ya?
- Nə dedin? Küfr danışdın! Cıraram ağızını ha!..
- Qabili-ərz sözüm yox, məni əfv et, gedirəm...
- Bəcəhənnəm ki, gedirsən, səni xud mən nedirəm?!
Buna bax, ağızına bax, surəti-idbarına bax!..
Başının şapqasına, etdiyi göftarına bax!..

SƏBİR

Ta gəlirik biz də bir az anlayaq,
Məhzəri-irfanda vurur tək səbir.
Ya deyirik işləri samanlayaq,
Məclisi-ə'yanda vurur tək səbir.

İstəyirik bir iş açaq filməsəl,
Söyləşirik bir-iki il laəqəl,
Ta deyilir pul verin, aşsin əməl,
Ölkədə, hər yanda vurur tək səbir.

Yalxı bizi eyləməyib mübtəla:
Səshəyi-Qafqazı tutub bu bəla;
Qaxda, Qazaxda, Şəkidə bərməla,
Şışədə, Şirvanda vurur tək səbir.

Lakin o yerlərdə gedir, durmayırlar,
Bir elə layiqli kələk qurmayırlar,
Gəncədə derlərsə vurur, vurmayırlar,
Oylə ki, Səlyanda vurur tək səbir.

Andırı qalmış nə yaman səslənir!
Söz deməyə vermir aman, səslənir!
Ox atılır, sanki kaman səslənir!
Sahəti-meydanda vurur tək səbir.

Hərzə nə şura və nə məclis bilir,
Nə düşünür yaxşı, nə bir pis bilir,
Qorxmur, utanmir, nə də bir his bilir,
Hücrədə, dükkanda vurur tək səbir...

BARAKALLAH

Sən beləsənmiş, balam, ay barakallah sənə!..
 Fisq imiş əmrin tamam, ay barakallah sənə!..

Doğru imiş, şairin olmaz imiş məzhəbi.
 Kafir olurmuş bütün mirzələrin əğləbi.
 Ləğvü əbəs mətləbi, ləhvü ləəb məşrəbi,
 Şuğlü qəzet, telqram, ay barakallah sənə!

Ay adama oxşamaz, bir üzüna baxsana!
 Bomboz olub saqqalın, rəngü həna yaxsana!
 Mö'min olub, bir üzük barmağına taxsana!
 Ta ki, desin xasü am: ay barakallah sənə!

Yox xəbərin, binəva, hiç özündən sənin.
 Lap malaqanlıq yağır girdə gözündən sənin,
 Doğrusu, mən ürkmişəm bə'zi sözündən sənin...
 Vermərəm artıq salam, ay barakallah sənə!

Heyf qapanmış sənin dideyi-həqbinlərin,
 Mənzilinə yiğmişən partretin cinlərin,
 Gözlərinə çapmayır yoxsa bu bidinlərin –
 Surəti hər şübhü şam, ay barakallah sənə!

Əqlin azıb, ay yaziq, boşlamışan karını.
 Cümlə dəyişdirmişən kürkünü, paltarını,
 Çəkmə, qaloş geymişən, pozmusan ətvarını,
 «Fi'lükə fi'lül-həram», ay barakallah sənə!
 Ağzına olsun qadam, ay barakallah sənə!..

OLMUR, OLMASIN!

A t a

Kuçədə tullan, ey oğul, sən'ətin olmur, olmasın!
Sən'ətə, dərsə, məktəbə rəğbətin olmur, olmasın!

O ğ u l

Kəsbinə getməyə, ata, fürsətin olmur, olmasın!
Gündə bir arvad al, boşə, qeyrətin olmur, olmasın!

A t a

Axşam olanda çıx çölə, gəlmə səbahətək hələ,
Neyləsən eylə, bir belə ismətin olmur, olmasın!
İffətin olmur, olmasın!

O ğ u l

Axşam olanda yax həna, düz zəvəcatı yan-yana,
Girdin o dəm ki, yorğana, halətin olmur, olmasın!
Qüdrətin olmur, olmasın!

A t a

Tezdən ayılma bir səhər, dərsinə qılma bir nəzər,
Elm oxumaqda, müxtəsər, niyyətin olmur, olmasın!
Himmətin olmur, olmasın!

O ğ u l

Saqqlı bağlı hər səhər, isti həmamə qıl güzər,
Qorxma, azarlaşan əgər, səhhətin olmur, olmasın!
Behcətin olmur, olmasın!

A t a

Uşqoladan çıxan zaman, hər yeri vurnuxan zaman,
El sənə pis baxan zaman, ibrətin olmur, olmasın!
Xiclətin olmur, olmasın!

O ğ u l

Тәк һөүәтә girən zaman, qonşu qızın görən zaman,
Şövq ilə dindirən zaman, övrətin olmur, olmasın!

Qismətin olmur, olmasın!
Başına eşqi dolmasın!
Rişini Zalxa yolmasın!..

AY HARAY!

Ay haray, bir neçə şair, neçə şair kimilər
 İstəyir döndərələr Gəncəyə Şirvanımızı!

Yeni məktəb denilən bid'ətin icrası ilə
 Bir də hərbad edələr xaneyi-viranımızı!

Kafir olduqları yetməzmi ki, bu hərzələrin,
 İstəyirlər çəkələr küfrə müsəlmanımızı!

Ey bizi elmə dəlalət eləyənlər, bilirik,
 Qəsdiniz elm deyil, səlbdir imanımızı!

Saxlarıq hörməti-islamı, daha doğru desək,
 Açımqıq məktəbə hərgiz də cibişdanımızı!

Deyilik biz nuxulu, gəncəli, ya kim bakılı!
 Belə boş işlərə vəqf eyləyək ehsanımızı!

İstəyirdiz bizi bir fənn ilə iğfal edəsiz,
 Necə gördüz sizi təkfır edən ixvanımızı?!

Kafir etdikmi nəzərgahı-cəmaətdə sizi?!

Tanıdızmı bizi, gördüzmü də vicdanımızı?!

Gedin indi özünüzdən, dəxi bizdən də deyin!
 Ala bildizmi hələ məktəbə sibyanımızı?!

DOĞRU

Doğru deyən olsayıdı yalançı usanardı,
Avarə qalanlar dəxi bir söz də qanardı!

Sabitqədəm olsayıdı əgər yar vəfadə,
Aşıq dəxi qaçmazdı bəladən, dayanardı!

Əqval ilə ə'mal bir olsayıdı, yəqinən,
Bunca denilən sözlərə məxluq inanardı!

Münsif həqə həq, batılı batıl söləsəydi,
Əlbəttə ki, nahəq söləyən şəxs utanardı!

Şəxsiyyə qərəz yatmışa laylay deməsəydi,
Qəflətlə yatan gözlərimiz bir oyanardı!

Gər ağızı küləkli kişilər püfləməsəydi,
Bir şəm' ki, asudə yanır, həm də yanardı!

Həq söyləyənin küfrünə hökm eyləməsəydi,
Həqgu məgər öz fikrini gizlərdi, danardı?!

BƏXTƏVƏR

Oğlumuz, ay Xansənəm, bir yekə pəlvan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Durmuş idim kuçadə, bir də nə gördüm, həman
Ağrısını alduğım Feyzi gəlir lap piyan,
Çatcaq urub bir qoca saili, quşdurdu qan.
Gözlərinə döndüyüm sanki bir aslan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Sən ölüsen, qoy hələ olsun əməlli cəvan,
On beşə çatsın yaşı, cür'ətin etsin əyan,
Bir qoçu olsun bu kim, aləmə salsın fəğan,
Hər kəs ona söyləsin: Rüstəmi-dastan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Yaxşı olub mən bunun bəxtini çöndərmədim,
Bir para pis işlərə fikrini döndərmədim,
Qonşumuzun oğlutək məktəbə göndərmədim,
Doğrusu, məktəb demək guşeyi-zindan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Məktəbə getsəydi bu, boylə qalırkı məgər?!
Dərs ilə olmazdım bir ala-gic dəngəsər?
Axşamacan mirt-mirt, heyvərəlik, əlhəzər!
Məktəbə məxsus olan hərzəvü hədyan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Həm də olurdu uşaq dərs ilə bəd e'tiqad,
Məzhəbə rəxnə vurub, dinə salırdı fəsad.
Dininə, ayınınə etməz idi e'tiqad.
Oğlumuzun, şükər kim, zatı müsəlman imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Nəslimiz insan imiş!
Elmü ədəb qan imiş!

Baisi-xizlan imiş!
Doğrudan, ay Xansənəm,
Can sənə qurban, Sənəm,
Nəslimiz insan imiş!..

ŞİKAYƏT

A kişi, bundan əzəl xəlqdə hörmət var idi,
Binəva mollalara hörmətü izzət var idi!

Ağa hər yana ki, anqır desə, xəlq anqır idi,
Yer üzündə bərəkət, ne'mətü dövlət var idi!

Kimin ağızyidi ki, mən ağ deyənə qarə desin?
Hər nəyə əmr eləsəm, xəlqdə taət var idi!

Hərə öz əmrinə məşğul idi başı aşağı,
Nə bu mollayə sataşmaq, nə bu söhbət var idi!

Elm hardayıdı, müsəlman harada, qardaşım,
Nə tərəqqi sözü, nə söhbəti-millət var idi!

A dönüm başına, bilməm bu cəvanlar nə deyir
Ki, əzəl onlara nə qüslü təharət var idi!

Hamısı kafıra bənzər o həramzadələrin,
Nə müsəlmanlığa onlarda şəbahət var idi!

Bu yatan taisəni onlar oyatdı, heyhat!..
Keçdi ol dövr ki, mollalara rahət var idi!

Müftəxorluq nə gözəl peşə idi tutmuş idim,
Nə açan üstünü karın, nə şəmatət var idi!

Ziddimə söz deyən olsayıdı edərdim təkfir,
İşimi qurdalasın kimdə nə cür'ət var idi?

İndi bu xırda uşaqlar da edir tə'nə bizə,
Fövt olub getdi o əyyam ki, fürsət var idi!

Ah, əfsus ki, keçdi o gözəl dövranım!
Rahət idim ki, bu xəlq içrə cəhalət var idi!

GAVUR QIZI

Bilməm nə çarə eyləyim, ay Molla Nəsrəddin!
Çərlətdi lap məni bizim övrət, gavur qızı!

On beş, on altı, bəlkə də on yeddi il olur
Vardır mənim evimdə bu külfət, gavur qızı!

Üç-dörd uşaq doğub, qocalıb, dişləri düşüb,
Bir kaftara dönübdü bu nikbat, gavur qızı!

İndi nə qədr ona deyirəm, sən qocalmışan,
Çoxdur işin, olur sənə zəhmət, gavur qızı, –

Gəl razı ol ki, bir qız alım, mən də kef çəkim,
Həm eyləsin sənə dəxi xidmət, gavur qızı!

Bundan yana dönüb itə mir-mir mırıldayır,
Qoymur olam evimdə də rahət, gavur qızı!

Bir söyləyən yox, ay başı batmış, nə borcuna.
Həqqin nədir salırsan ədavət, gavur qızı?!

Sübh oldu dur, inəkləri sağ, çalxa nehrəni,
Divarə yap təzək, elə qeyrət, gavur qızı!

Örkən, palas, çatı toxu, ip tovla, yun dara,
Təndir qala, bişir çörək, aş, et, gavur qızı!

Sal başını aşağı sən, ancaq işində ol,
Paltar yu, ev süpür, elə xidmət, gavur qızı!

Yoxsa nə borcuna ki, ər övrət alır yenə,
Övrətsən, ancaq eylə itaət, gavur qızı!

Ərdir, özü bilər, neçə övrət alar, alar,
Heyvan kimi durar, baxar övrət, gavur qızı!

AX!..

Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi,
Onda ki, övladi-vətən xam idi!

Öz həqi-məşruini bilməzdi el,
Çöhreyi-hürriyyətə gülməzdi el,
Gözlərini bir kərə silməzdi el,
Qəztəyə, jurnalə əyilməzdi el,
Daim eşitdikləri övham idi,
Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi!

Ölkədə bunca yox idi eybcu,
Neyləridiksə görünürdü nikü,
Xəlqdə didarımızə arizu,
Bizdə var idi nə gözəl abiru,
Hörmətimiz vacibi-islam idi,
Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi!

Millətə çatdıqca qəm, əyyaş idik,
Hakimə yar, amirə qardaş idik,
Qibleyi-taətgəhi-övbaş idik,
Harda aş olsayıdı, ora baş idik,
Hər gecə, hər gün bizə bayram idi,
Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi!

Gərçi riya idi bütün karımız,
Kar ilə bər'əks idi kirdarımız,
Leyk həman var idi miqdarımız,
Höccət idi hər kəsə göftarımız,
Xəlqin işi bizlərə ikram idi,
Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi!

Eybimizi çulğalılmışdı əba,
Hər nə gəlirdi boşalırdı qaba,
Kim nə qanırdı, – nədi zöhdü riya?

Naxoşa xaki-dərimizdən şəfa,
 Söməəmiz kəbeyi-ehram idi,
 Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi!

Bizlər idik xəlqin inandıqları,
 Piri-hidayət deyə qandıqları,
 Nur görürlərdi qarandıqları,
 Bizdə idi cümlə qazandıqları,
 Kim bizə pul verməsə bədnəm idi,
 Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi!

İndi adamlar deyəsən cindilər,
 Cin nədi, şeytan kimi bidindilər,
 Lap bizi ovsarladılar, mindilər,
 Ay keçən əyyam, olasan indilər!..
 Onda ki, övladı-vətən xam idi,
 Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi!

NƏSİHƏT

Ey xacə, çalış surəti-zahirdə qəşəng ol!
İstərsən özün siyrəti-mə'nadə cəfəng ol!

Qoy adını arif, vəli irfanı bəyənmə,
Arıflər ilə gizlicə amadeyi-cəng ol!

Heyvan kimi bir barədə palçıqda qalanda
Sal fitnəli söz ortalığa, hövsələtəng ol!

Yüzlərcə ziyan xəlqə vur, öz xeyrini gözlə,
Aldatma özün bir kəsə, huşyarü zırəng ol!

Gər məsləhət olsa işini qıl ikiüzlü:
Bir yanda qoyun, özgə tərəflərdə pələng ol!

At məsləkini bircə gecə həbsdə qalsan,
Şeytanlığa adət edərək, zorba nəhəng ol!

Babi deyə təkfir elə həqguləri küllən,
İstərsən özün rəhgüzəri-həqqdə ləng ol!

Şapqalı müsəlmanı görüb lə'n oxu hər dəm,
Molla ilə bəy, xan qapisında səpələng ol!

ZAHİDA, GƏL SOYUNAQ BİR KƏRƏ PALTARIMIZI

Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı,
 Çıxaraq zahirə batindəki əskarımızı,
 Pişgahi-nəzəri-xəlqə dutaq varımızı,
 Görüb onlar dəxi təhqiq eləsin karımızı,
 Hər kimin ağı qara isə utansın, a balam!
 Bəlkə illərcə yatanlar bir oyansın, a balam!

Hələlik gəl unudaq, filməsəl, öz lafımızı,
 İddiamızca açaq ayineyi-safimizi,
 Alaq ayinəyə qarşı bütün əsnafımızı,
 Göstərək onlara, insaf üçün, insafımızı,
 Hər kimin ağı qara isə dayansın, a balam!
 Bəlkə illərcə yatanlar bir oyansın, a balam!

Nola bir ləhzəlik olsun ataq əlqabımızı,
 Çıxaraq hörməti calib olan əsvabımızı,
 Toplayaq bir yerə ə'damızı, əhbabımızı,
 Məhzəri-nasə qoyaq sıratü adabımızı,
 Hər kimin hali fəna isə usansın, a balam!
 Bəlkə illərcə yatanlar bir oyansın, a balam!

Gəl yazaq şərt üçün öz tərcümeyi-halımızı,
 Həm də doğru olaraq şərh edək əhvalımızı,
 Xəlq tətbiq eləsin halimizə qalımızı,
 Anlaşınlar da, nolur, qayeyi-amalımızı,
 Hər kimin qəlbi qara isə utansın, a balam!
 Bəlkə illərcə yatanlar bir oyansın, a balam!

ARZU

Nə dərs olaydı, nə məktəb, nə elmü sən'ət olaydı!
 Nə dərsa, məktəbə, elmə, filanə hacət olaydı!

Nə səndəli, nə qarandaş, nə lövhü miz, nə təbaşir,
 Nə dəftərə, qələmə, kağzə bu rəğbət olaydı!

Nə mədrəsə, nə müəllim, nə bu üsuli-cədidi
 Və nə uşaqlarımızda bu qabiliyyət olaydı!

Nə əhlimizdə ayıqlıq əlaməti görünəydi,
 Nə bir para oxumuşlarda bu zəkavət olaydı!

Nə hiss olaydı cəvanlarda əmri-millətə qarşı,
 Nə bu cəvanlar olaydı və nə bu millət olaydı!

Düşəydi daş o günə kim, qazet-mazet sözü çıxdı,
 Qazet işin törədən nabəkarə lə'nət olaydı!

Nə gündə, həftədə, ayda çıxan qazet və nə jurnal,
 Nə mətbəə, nə mühərrir və nə təbaət olaydı!

Nə Şərq olaydı, nə Əqsayı-şərq, həm də Japonya,
 Nə onların hüneri xəlqə dərsi-ibrət olaydı!

Nə nəfxi «Sur»i-Cəhangir və nə Məlik-Mütəkəllim,
 Nə bə'zi kişvəri-İranda bu ləcaçət olaydı!

Nə Türkiyədə bu qanun-əsasi nəşr olunaydı;
 Nə biadəb yeni türklərdə bunca cür'ət olaydı!

Nə xorțlayaydı bu şəkli «Molla Nəsrəddin», ey kaş!
 Nə kalba Səbzahılarda bu xovfü vəhşət olaydı!

O köhnələrdən əcəb kim, utanmayıb da deyirlər:
 Gərək bu əsrə görə boylə, boylə adət olaydı!

Bu bişüurların əqlinə, kəmalına bax bir!
 Qadam kəmaliniza! Barı sizdə qeyrət olaydı!..

NEYLİYİM, EY VAY! BU URUS BAŞDILAR

Neyliyim, ey vay! Bu urus başdilar,
 Bilməyirəm hardan aşib-daşdilar?!
 Ölkədə gündən-günə çoxlaşdırılar,
 Hər əmələ, hər işə çulğasdırılar,
 Qoymayıñ, ay köhnələr, ay yaşdırılar!
 Heyvərlər hər yerə dırmaşdır!

Hər biri min gunə iş icad edir,
 Məclis açıb nitqlər irad edir,
 Şia ikən sünniləri şad edir,
 Sünni ikən şiyə imdad edir,
 Sanki bular bir-birə qardaşdırılar,
 Yoxdu təəssübləri, çəşbaşdırılar!

Heç biri öz məzhəbinin hörmətin
 Gözləməyir, gözləyir el qeyrətin;
 Cümlesi bir yolda qoyub niyyətin,
 Xoşlamayırlar atalar adətin;
 Çünkü nə sünni, nə qızılbaşdırılar,
 Bir yava şeydir bu başı daşdırılar!

Əmr təəssüb ola bütlan neçin?
 Sünni deyə şielərə can neçin?
 Şia bilə sünnini insan neçin?
 Birləşə yə'ni bu müsəlman neçin?
 Himmət edin, din gedir, ay başdırılar!
 Qoymayıñ, aldatdı bizi şaşdırılar!

İndi ki, duyduz buların niyyətin –
 Cəhd eləyin pozmağa cəm'iyyətin!
 Bunları pozmaq bizə olmaz çətin,
 Harda ki, gördüz, oxuyun lə'nətin;

Hökm eləyin, küfrlə ulğasdılar,
Dini-xudadən qırılıb qaşdılar,
Cümləsi kafırlərə yoldasdılar.
Çünki təəssübləri yox, çasdılar!

**EY ALNIN AY,
ÜZÜN GÜNƏŞ, EY QAŞLARIN KƏMAN!**

Ey alnin ay, üzün günəş, ey qaşların kəman!
Ceyran gözün, qarışqa xətin, kakilin ilan!

Alma çənən, çənəndə zənəxdan dərin quyu,
Kipriklərin qamış, dodağın bal, tənin kətan!

Boynun sürəhi, boy-buxunun bir uca çinar,
Əndamin ağ gümüş, yanağın qırmızı ənar!

Xalın üzündə buğda, başında saçın qürab,
Qah, qah!.. Qəribə gülməlisən xaniman xərab!..

ADƏMİ ADƏM EYLƏYƏN PARADIR

Adəmi adəm eyləyən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır!

Qoy nə əslin, nəcabətin olsun,
Nə nəcibanə halətin olsun,
Baş-ayaq eyb içində olsan da –
Tək bu aləmdə dövlətin olsun;
Adəmi adəm eyləyən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır!

Olmasın fəhmin, əqlin, idrakin,
Var nə qəm, ta ki, vardır əmlakin;
Atəşi-xanəsuzi-millət ikən –
Hər kəsin səcdəgahıdır xakin;
Adəmi adəm eyləyən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır!

Olmayırla, olmasın da insafın,
Dut qanın şışə içrə əsnafın,
Ta ki, var əldə beş buçuq quruşun –
Mö'təbərsən gözündə əşrafın;
Adəmi adəm eyləyən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır!

**KİM NƏ DEYƏR
BİZDƏ OLAN QEYRƏTƏ?!**

Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!
Qeyrətimiz bəlli bütün millətə..

Biz qoca qafqazlı igid ərlərik,
Cümlə hünərməndlərik, nərlərik,
İş görəcək yerdə söz əzbərlərik,
Aşıqıkancaq quru, boş söhbətə.
Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Cırmanarıq keçməyə çay gəlməmiş,
Başlayarıq qızmağa yay gəlməmiş,
Söz verərik indi – bir ay gəlməmiş.
Asta qaçıb dürtülərik xəlvətə,
Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Cümlə cəhan yatsa da, biz yatmarıq,
Qeyrəti-milliyəmizi atmarıq,
Əhlimizi başqalarala satmarıq,
Bir quruşa, bir pula, ya bir çətə,
Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Bizdə görünməz nə fəsadü nifaq,
İşləmədə bir-birimizdən qoçaq,
Bax, budur islami gətirrik qabaq;
Boyləcə xidmət olunur millətə.
Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Bir işə min hümmətimiz var bizim!
Bax, neçə cəm'iyyətimiz var bizim!
Bunda gözəl niyyətimiz var bizim;
Ay barakallah, bu gözəl niyyətə!
Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Hansı məkatib ki, onu açmadıq?
 Hansı sənaye ki, para saçmadıq?
 Verdiyimiz sözdən uzaq qaçmadıq;
 İşlərimiz mindi bütün surətə!..
 Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Bax, neçə darüləcəzə, dari-elm!
 Bir neçə məktəb, neçə asari-elm!..
 Bizlərik, əlbəttə, xəridari-elm!
 Çatmışıq ondandı belə hörmətə!..
 Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Bizdə nə fə'lə tapılır, nə gəda.
 Bizdə nə sail və nə bir binəva,
 Bəxtəvər övladımıza mərhəba!
 Baş aparıb hər biri bir sən'ətə!..
 Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Etmişik ifa atalıq mehrini,
 Çəkmişik övladımızın fikrini,
 Ömrümüz olsa görərik bəhrini,
 Onda ki, onlar uyacaq sırqətə,
 Həbsdə məşğul olacaq işrətə,
 Fəxr edərik biz də bütün millətə!
 Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!

Ay barakallah, bu gözəl niyyətə!..

ÜRƏFA MARŞI

İntelgentik, gəzərik naz ilə,
 Ömr edərik nəş'eyi-dəmsaz ilə,
 Həftədə bir dilbəri-tənnaz ilə
 Həmdəm olub işləri samanlarıq.
 Ay barakallah, nə gözəl canlarıq!..

Xoşlamarıq bir para nadanları,
 Şiveyi-nisvani-müsəlmənləri,
 Neyləyirik Fatma-Tükəzbanları?!
 Annaları, Sonyaları yanlarıq,
 Ay barakallah, nə gözəl canlarıq!..

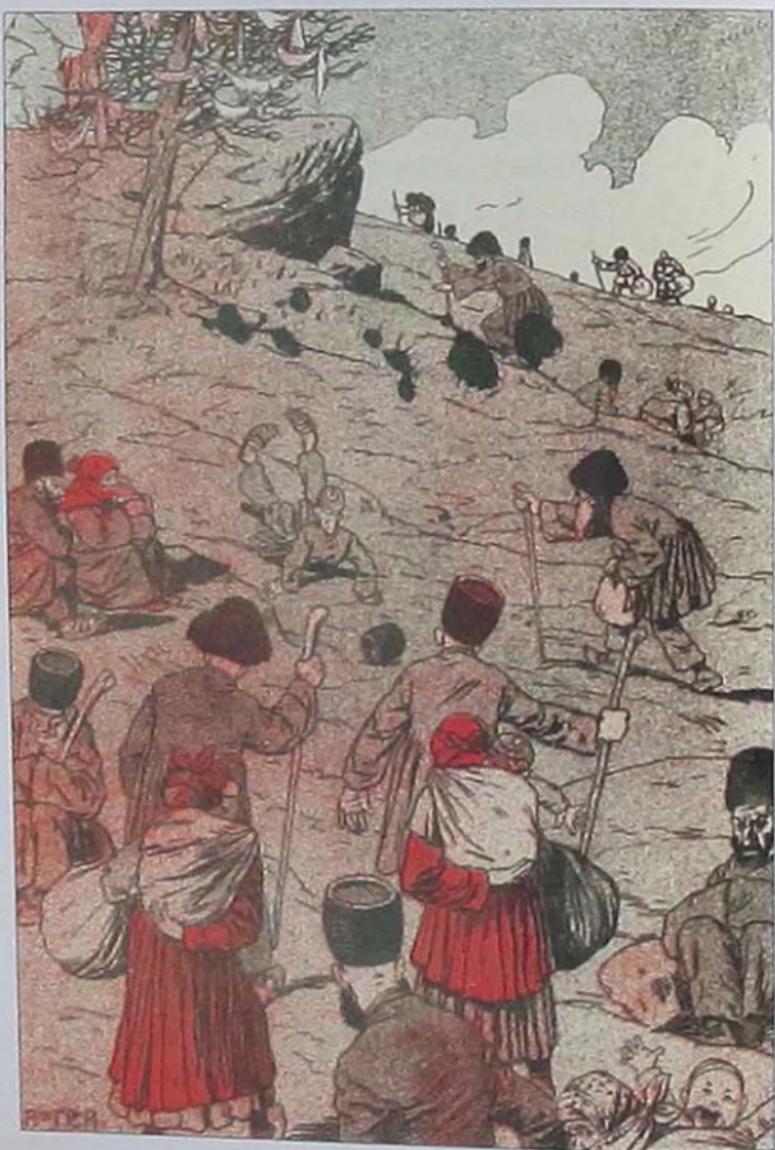
Bir para biəqlü fərasət bizi
 Eyləyir isnadi-qəbahət bizi,
 İstəyir etsin də nəsihət bizi,
 Bir bunu qanmir ki, biz irfanlarıq,
 Ay barakallah, nə gözəl canlarıq!..

Kimsəyə yox dəxli ki, biz işrəti
 Xoşlayırıq; boşlayırıq külfəti,
 Guşeyi-qəstində olan ləzzəti
 Xaneyi-viranda haçaq anlarıq?!
 Ay barakallah, nə gözəl canlarıq!..

İntelgentik, bu ki, böhtan deyil,
 Türki danışmaq bizi şayan deyil,
 Türk dili qabili-irfan deyil,
 Biz buna qail olan insanlarıq!
 Ay barakallah, nə gözəl canlarıq!..

Türk qəzeti versə də əqlə ziya,
 Mən onu almam əlimə mütləqa,
 Çünkü müsəlmanca qonuşmaq bana
 Eybdir! Öz eybimizi anlarıq!
 Ay barakallah, nə gözəl canlarıq!..

Yox işimiz məcməi-islam ilə
Püxtə nasıl söhbət edər xam ilə?
Çünki klublarda sərəncam ilə
Hər gecə bir mətləbi ünvanlarıq,
Ay barakallah, nə gözəl canlarıq!...

PULA TƏVƏCCÖH

Nuri-çeşmanımmışan, ey pul, ya canımmışan?
 İsmətim, namusum, irzim, qeyrətim, qanımmışan?
 Hörmətim, fəxrim, cələlim, şövkətim, şanımmışan?
 Müshəfim, Məkkəm, Mədinəm, qibləm, ərkanımmışan?
 Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmışan?

Keçdi ömrüm şügli-təhsilinlə mövqüsü-məlal,
 Dərdə düşdüm, bəstəri-həsrətdə qaldım xəstəhal,
 Səndədir könlüm yenə etsəm cəhandan irtihal,
 Sən mənim ömrüm, həyatım, cövhərim, canımmışan?
 Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmışan?

Ah, zalim, ah kim, oldum yolunda cansəda,
 Bir doyunca qiymadım səndən əlam zövqü səfa,
 İndi varislər hücumavar olub yeksər sana.
 Varisin, yaxud mənim mali-cibişdanımmışan?
 Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmışan?

Eyləməz varislərim məntək səni sənduqə dərc,
 Hər biri eylər səni bir növ ilə min yerdə xərc,
 Restoranlarda, klublarda olarsan hərcü mərc,
 Hər yetən çeynər səni, bilməm ətim, qanımmışan?
 Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmışan?

Sevdiyim, bundan belə hini-zəvalındır sənin,
 İşbu vəch ilə könül cayı-məlalındır sənin,
 Xatirim, qəlbim, sərim vəqfi-xəyalındır sənin,
 Sən məni məstun edən nazəndə cananımmışan?
 Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmışan?

Səndən el çəkməzdim olsaydı əlimdə iqtidar,
 Lakin icbarən əcəl eylər məni səndən kənar,
 Canım ağızimdən çıxınca söylərəm biixtiyar:
 Nuri-çeşmanımmışan, ey pul, ya canımmışan?
 Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmışan?

MİLLƏT ŞƏRQİSİ

Qeyrət edib çalışdın, düşdün qabağa, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!

Hər yerdə, hər məkanda hər dürlü iş qayırdın,
İslamə xidmət etdin, məzhəbləri ayırdın,
Yüzlərcə coqə yapdın, minlərcə söz buyurdun,
Hər gündə bir cəmaət atdın qırğıga, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!

Uyquda ikən aləm, əfradını oyatdın,
Cümələ miləl içində öz şə'nini ucaldın,
Hörmətli ad qazandın, ali məqama çatdırın,
Əhsən, səd əhsən, əhsən bu təmtərağı, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!

Minbə'd ciddü cəhdin yoxdur bizə lüzumi,
Zira ki, əsri-halın bambaşqadır rüsumi,
Məktəb sevir cəmaət, təqdis edir ülumi,
Tərcih edir vaqonu ata, ulağa, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!

Seyr etməyə fəzani icad olur balonlar,
Bir yandan aftamillər, bir səmtdən vağonlar,
Hər ixtiraə dair tə'sis olur salonlar,
Vallah, bular azıblar başdan ayağa, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!

Bunlar bütün cəhanın əsbabi-e'tilası,
Onlar əsiri-dünya, biz axırət fədası,
Beş gündür ömri-dünya, yoxdur onun bəqası,
Bizə xə tadır uymaq boylö məzağa, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!

İslam üçün gərəkməz kafırlərin şüarı,
Qoy onların ucalsın həp qəsri-zərnigarı,
Biz gözlərik fəqət bir eyvani-xüldzarı,
Ol yerdə hurilərlə dolluq otağa, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət!..

ƏHVALPÜRSANLIQ, YAXUD QONUŞMA

- Nə xəbər var, məşədi?
- Sağlığın!
- Az-çox da yenə?
- Qəzet almış Hacı Əhməd də...
- Pah! Oğlan, nəmənə? Sən özün gördün alanda?
- Belə nəql eylədilər!..
- Dəxi kim qaldı, xudaya, bu vilayətdə mənə?!
Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!
- Dəxi bir başqa xəbər?
- Hac Cəfərin oğlu Veli
Qoyub uşqolaya oğlun...
- O qurumsaq da?
- Bəli!
- Sənə kim nəql elədi bu sözü?
- Bilməm kim idi.
- Oylə isə ona da min kərə lə'nət deməli!..
Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!
- Dəxi bir başqa xəbər yoxmu?
- Tanırsan Qəfəri?
- Nə Qəfər? Hansı Qəfər?
- Mirzə Mənafın pədəri!
- Tanıram!
- Dün o da bir şübhəli kəslə danışıb...
- Kim deyirdi?
- Yedici Xansənəm arvadın əri.
Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!
- Yenə bir başqa xəbər varmı?
- Bizim qonşu Kərim...
- A... A... A?..

- Bəli, hə... hə!..
- O nə qayrib, de görüm?
- «Molla Nəsrəddin» alıb, həm özü, həm oğlu oxur.
- El bütün kafir imiş ölkədə, yoxmuş xəbərim!
- Bu işə pəs o ləinin də işi qullabidir,
Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!
- Mənə bir boyıl xəbər çatdı: Səməd dam-daşını
Satıb, onversetə göndərmək üçün qardaşını...
- Bu xəbər doğrudur, ancaq bunu da bilməlisiz:
Özü də çəkmə geyib, saç da qoyubdur başına...
Bu işə pəs o ləinin də işi qullabidir,
Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!
- Bir belə söz də deyirlər ki, sizin Kalba Aşır
Yeni məktəbçilər ilə gecə-gündüz yanaşır?!
- Bəli, düzdür bu dəxi!..
- Heyf, o dövlətdən ona!..
Dövlət azdırı onu, dini-xudadan uzaşır...
Bu işə pəs o ləinin də işi qullabidir,
Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!
- Doğrudurmu ki, Bədəl də qoyub ağızin yabana,
Danışır bir para sözlər ki, dəyir rövzəxana?
- Bəli, qurbanın olum, lap o çıxıb məzhəbdən!
- Görməyirsənmi şışib boynu, dönüb bir qabana?!
- Bu işə pəs o ləinin də işi qullabidir,
Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!
- O qurumsaq Cəbi də gözləməyir hörmətimi,
Burda-orda, belə derlər ki, edir qiybatımı...
- Bəli, hətta bu işin üstə onun arvadına söymüşəm!
- Borcun odur, - gözləmisən qeyrətimi...
Mən də hər daim ona yağıdraram lə'nətimi,
Başlayıb də vətimi, ərz edib hacətimi
Vəqfi-nisfrin edərəm həm günümü, saətimi,
Deyərəm xəlqə: bu bidinin işi qullabidir,
Siz də lə'nət oxuyun, çünki bu məl'ün babıdır!..

**VƏ'Z ETDİYİN İNANDI,
SƏN AMMA İNANMADIN!**

Və'z etdiyin inandı, sən amma inanmadın!
Ya lil' əcəb, məgər yorulub bir usanmadın!?

Yatdıqca xabi-qəflət ilə millətin sənin,
Vəqf oldu layla söyləməyə xidmətin sənin,
Hər gün genəldi daireyi-hörmətin sənin,
El uğradıqca fəqrə, şışib sərvətin sənin,
Millət arıqladıqca kökəldi ətin sənin!
Rüşvət həramdır, dedin, aldın, utanmadın!
Mali-yetimə - od - deyə uddun da, yanmadın!

Qəssabxanəni bizə darül'aman dedin,
Doğru libasına bürünüb, min yalan dedin,
Olduqsa müştəbih: «Qələt etmə, inan!» – dedin,
Kim yaxşı söylədisə, ona min yaman dedin,
Qeyzə gəlib bərəldi gözün, lantaran dedin:
Bir vəqt olar tanır, səni hər kimsə qanmadın!
Bu məhz bir söz idi – həqiqətdi sanmadın!

Fəssad olub da milləti daim damarladın,
Hər kəs əlindəkin yerə atdı, qamarladın,
Ciyfə dedikcə mali-cəhanı toparladın,
Fani dedikcə mülkə, – imarət hamarladın,
Sərrişteyi-mədaxili möhkəm yumarladın,
Rüşvət həramdır, dedin, aldın, utanmadın!
Və'z etdiyin inandı, sən amma inanmadın!

Qövli-sərih ikən, əcəba, «mən kəfər» sözü,
Etməkdəsən bəhaneyi-təkfir hər sözü,
Zənnim budur ki, ortada gər olsa zər sözü,
Hərgiz danışmasan belə alçaq, hədər sözü,
Viçdanə, abruya, həyaya dəyər sözü,
Bir vəqt olar tanır səni hər kimsə, qanmadın!

Ya lil' əcəb, məgər yorulub bir usanmadın?!
Cildi-qənəmdə oldun, əcəb gürgi-canşikar,
Nəfsin susub, yorulmayaraq oldu tö'məxar,
Hiylən duyuldu şimdi, sənə olmaz e'tibar,
Əsrəri-müxtəfilərin olduqca aşikar –
Qalsın deyə səhayif-i-dəftərdə yadigar –
Bir vəqt olar tanır səni hər kimsə, qanmadın!
Ya lil' əcəb, məgər yorulub bir usanmadın?!

BİR BÖLÜK BOŞBOĞAZIQ, HEYVƏRƏLİK ADƏTİMİZ

Bir bölüm boşboğazıq, heyvərəlik adətimiz,
 Doludur lə'nət ilə, qeybat ilə söhbətimiz,
 Oxumaqdan payımız yox, yazidan qismətimiz,
 Bu əvamlıqla belə hər sözü təfsir edərik!
 Mümkün olduqca müsəlmanları təkşir edərik!

Hər sözə çulğasarıq, hər bir işi qurdalarıq,
 Harda bir nur görürsək, ona qarşı olarıq,
 Ba'zına diş qıcıdır, ba'zına quyruq bularıq,
 Bizi hər kəs çörək atsa, onu təqdir edərik!
 Mümkün olduqca müsəlmanları təkşir edərik!

Deyilik naşı bu işdə, – ağarıbdır yalımız,
 Bilirik dini-müsəlmani bu gün öz malımız,
 Üzüqırxiq deyilik, – bir şələdir saqqalımız,
 Tərpədib xeyrə onu, aləti-təzvir edərik!
 Mümkün olduqca müsəlmanları təkşir edərik!

Gedərik məscidə hər gün, qılıraq onda nəmaz,
 Xüşkə mö'minlik edib, başlayarıq razü niyaz,
 Məscid olsun, – alarıq satsa çocuqlar bizə naz,
 Bu uşaqbazlığı biz zöhd ilə təstir edərik!
 Mümkün olduqca müsəlmanları təkşir edərik!

Danışib-söyləşərik hər necə ünvan olsun,
 İftira, ləğv, əbəs, hərzəvü hədyan olsun,
 Hər kəsa bağlayarıq hər cürə böhtan olsun,
 Qoy bizim din evimiz olsa da viran, olsun,
 Güc verib zikrə, cinan qəsrini tə'mir edərik!
 Mümkün olduqca müsəlmanları təkşir edərik!

Mö'minik, keflənərik arzuyi-cənnət ilə,
 Oxumuşlar adını yad edərik lə'nət ilə,

Düşmənik elm ilə, insaf ilə, hürriyyət ilə,
 Biz bu əfsanələri cəhl ilə tənsir edərik!
 Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir edərik!

Ölkəni seyr edərək hər cürə insan görürük,
 Ancaq öz nəfsimizi pak müsəlman görürük,
 Bu xəyal ilə yatıb huriyü qılman görürük,
 Xabi-sadiq deyə bu haləti tə'bir edərik!
 Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir edərik!

QAÇ, AT BASDI!

Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!
 Ötüsdən çıxan bir cəmaət gəlir!
 Edib cümlə əqvamə səbqət, gəlir!
 Verib hər kəsə dərsi-ibrət, gəlir!
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!

Çəkil, yol ver, at bağırı çatlatmışıq,
 Vurub yıxmışıq, tutmuşuq, atmışıq,
 Çapıb qovmuşuq, qan-tərə batmışıq,
 Yığıb milləti bir yerə qatmışıq,
 Müsavat, ədalət, üxüvvət gəlir!
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!

Neçə əsrdir indi bil'ehtimam,
 Qoyub nami-milliyətə ehtiram,
 Qoçaq, əlləşib çarpışib sübhü şam,
 Xüsusən bu sonku beş ildə təmam
 Edib aləmə bəxşı-heyrət, gəlir!
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!

Nədir, yoxsa zənninçə etdim xəta?
 Sus! Etməm xəta! Söyləməm nabəca!
 Məzah etmiş oldum sanırsan bəsa?
 Dodaqaltı gülmək nədir, söylə ya?
 Sənə bəlkə bunlar zarafat gəlir?
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!

Buyur, qıl da dünyaya ətfi-nəzər,
 Müsəlman kimi kim olub bəxtəvər?!
 Bu İran, o Türkiyə – həp bixətər,
 Əvət, başla Fasdan Xətayə qədər,
 Baxıldıqca qəlbə məsərrət gəlir!..
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!

O Albanyada arnavud qeyrati,
 Bu Qəzvindəki mürtəce hey'əti,
 Kiriddə müsəlmanların haləti,
 Buxarada məzhəbçilər söhbəti,
 Yəməndən də başqa rəvayət gəlir!
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!

Bu Rusiyyənin əhli-imanları
 Ki, yə'ni bu səmtin müsəlmanları,
 O yekşənbə, cüm'ə, bu dükkanları,
 O dum macərası, bu vicdanları,
 Hələ e'tirazə nə hacət gəlir?
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!

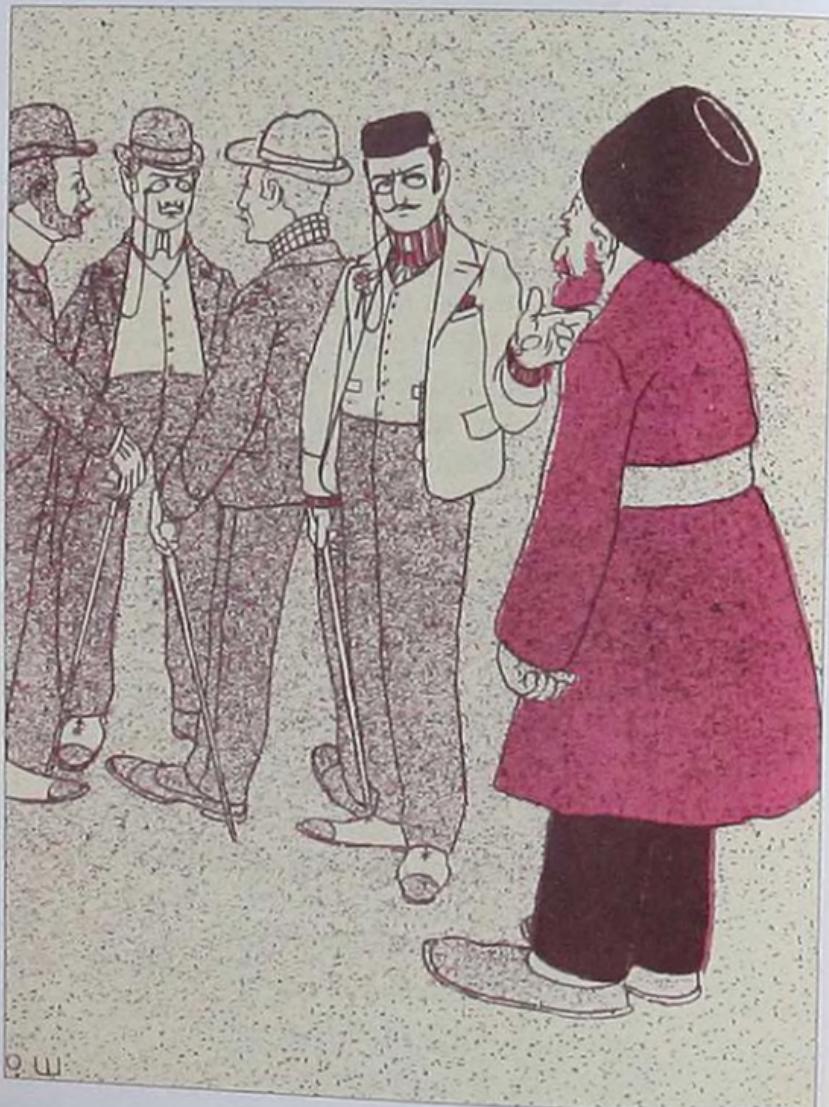
Bu – Qafqaz, bu da – Qafqaz arifləri,
 Bu da – əhli-nazə təarüfləri,
 Bu millət yolunda məsarifləri,
 Bu da şanlı-şanlı məarifləri,
 Bulardan dəxi boyla xidmət gəlir!
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!

Bununla belə biz neçin bəxtiyar
 Olub etməyək də hələ iftixar?!
 De, nöqsanımız hansıdır, zinhar?
 Bu – siyrət, bu – surət, bu – qeyrət, bu – ar...
 Bizə, ya, nə nisbətlə töhmət gəlir?
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!

Həp əfradımızda bir əzmü səbat,
 Bu əzmü səbat ilə bulduq nicat,
 Bu gün cümləmiz bəkləriz bir həyat.
 Bir əhval, bir fikr, bir iltifat...
 Bu əskarə qarşı nə diqqət gəlir?
 Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!

Hanı bizdə, yahu, nifaqü təzad?
 Hanı bizdə həmdinimizlə inad?

Bu – ülfət, bu – rəfət, bu da – ittihad!..
Bax, iştə, bu – məclis, bu da – in’iqad!
Nə mabeynə nifrət, nə la’nat gəlir,
Nə böhtan, nə hədyan, nə qeybat gəlir,
Nə cib, nə cibişdan, nə rüşvət gəlir,
Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millət gəlir!..

DİNDİRİR ƏSR BİZİ, – DİN MƏYİRİZ

Dindirir əsr bizi, – dinməyiriz,
 Açılan toplara diksinməyiriz;
 Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
 Biz hələ aftomobil minməyiriz;
 Quş kimi göydə uçar yerdəkilər,
 Bizi gömmüş yerə minbərdəkilər!

YOLDAŞIM, YATMIŞMISAN?

- Yoldaşım, yatmışmisan?
- Yox, bir sözün varsa, buyur!
- On manat qərz istərəm...
- Yox, yox, bəradər, yatmışam!

AMMA, MİLLƏT A!..

Moldayı, gördün nə iqdam etdi?! Amma, millət a!..
 Az zəmanda nə sərəncam etdi?! Amma, millət a!..
 Öz gücün hər qövmə ifham etdi! Amma, millət a!..
 Varlığın mərdanə e'lam etdi! Amma, millət a!..
 Moldayı, gördün nə iqdam etdi?! Amma, millət a!..

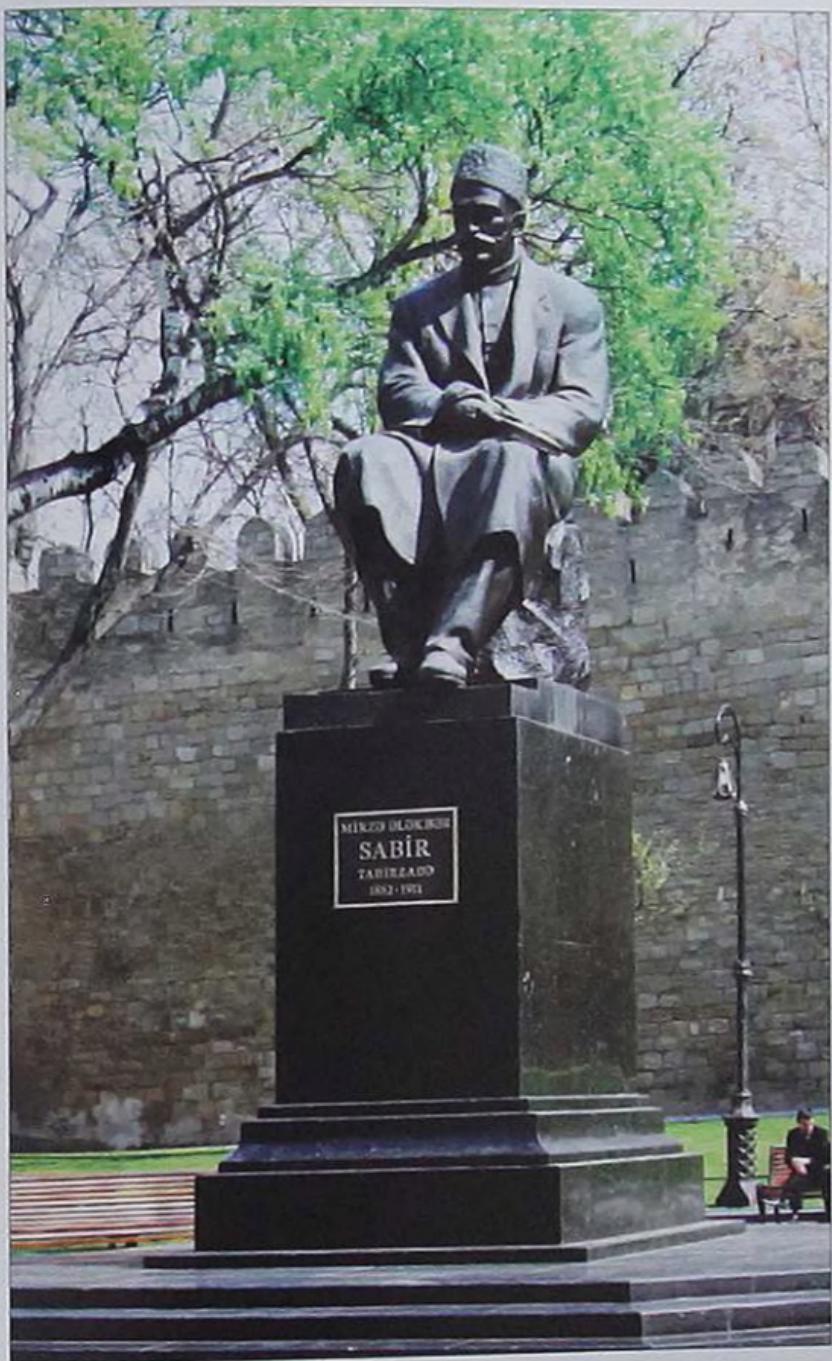
Basdı, keçdi əhli-İran, qatladı hər milləti,
 Bildi qədrin, aldı həqqin, qovzadı milliyyəti.
 Aldığı məşrutəni parlatdı parlaq qeyrəti,
 Əhsənullah, hümməti-tam etdi! Amma, millət a!..
 Moldayı, gördün nə iqdam etdi?! Amma, millət a!..

İş başında əyləşən kəslər xəyanətdən səva,
 Bay, yanıldım, qoy deyim, hə, lap sədaqətdən səva.
 Etməz oldu bir nəfər olsun da xidmətdən səva,
 Var-yoxun həp bəzli-islam etdi! Amma, millət a!..
 Moldayı, gördün nə iqdam etdi?! Amma, millət a!..

Əql heyrandır ki, saysın bir-bir əhrarın işin,
 Qanmaq olmur, anlamaq olmur Sipəhdarın işin,
 Yefremin, ya Bağırın, yainki Səttarın işin,
 Mərhəbalar! Vəh, nə əncam etdi?! Amma, millət a!..
 Moldayı, gördün nə iqdam etdi?! Amma, millət a!..

Eyləsin Səttarı Bağır başqa bir iyma, neçin?
 Ya hökumət eyləsin əhrarla dəvə, neçin?
 Qanmiram, əlqissə, sərdarı-Bəhadir ya neçin
 Bağırı təslimi-Səmsam etdi! Amma, millət a!..
 Moldayı, gördün nə iqdam etdi?! Amma, millət a!..

Get, daha ol arxayın, yat, eyləmə sərsəm, kişi!
 Parladi, meydana çıxdı millət, etmə qəm, kişi!
 Qoy bizi təqdir edib də söyləsin aləm, kişi!
 İktisabi-izzatı-nam etdi! Amma, millət a!..
 Moldayı, gördün nə iqdam etdi?! Amma, millət a!..

LÜĞƏT

(M.Ə.Sabirin şeirlərində
rast gəlinən ərəb-fars tərkibli sözlərin mənası)

A

- A b d a r – parlaq, parlayan.
 A b ə k i-ş u r – balaca, şor su.
 Xəzər dənizi nəzərdə tutulur.
 A d a b – ədəblər, tərbiyə, oxlaq.
 A d a t – adətlər.
 A d i – adət edən, alışmış.
 A f a q – üsfəqlər, ələm, dünya.
 A fət – bəla, müsibət, məc. gözəl.
 A x t a x a n a – Şamaxı dağlarında
danaların yeyib böyüdüyü bir bitki.
 A l ə m i-m ə' n a – mənəvi dünya,
ruhani ələm.
 A l u d ə – bulaşmış, girifstar.
 A m a c – hədəf, nişanə.
 A m a d ə – hazır.
 A m i l – tacirin inandığı və işini
aparan adam.
 A m i r – rəis, əmr edən.
 A r i y ə – münvəqqəti, qaytarmaq
şərti ilə alınan şey.
 A s a r – əsərlər; hadisələr.
 A s u d ə x ə y a l – arxayıñ olan.
 A ş ü f t ə – vurğun, aşiq.
 A t ə ş i n d ə m – od nəfəslə, yandırıcı.
 A v a n – anlar, dəqiqələr.
 A y a t – Quran ayələri.
 A y i n - dini nümayiş, dini adət,
ibadət.

B

- B a b ə t – cür, cüra, növ, dürlü.
 B a b u n ə – çobanyastığı, molla-
başı, yaxud ağıkirkpik gülü – bundan
sinəni yumşaltmaq üçün içmə dər-
man hazırlanır.
 B a d – külək, yel, rüzgar.
 B a d p a – külək sürəti ilə gedən.
 B a f a i d ə – faydalı, xeyirli.
 B a h i r – parlaq, gözəl; hər kəsə
məlum.
 B a k – qorxu, xovş, təhlükə.
 B a l – qanad, qol.
 B a l a – yuxarı; bir şeyin yuxarısı,
üstü, yüksəkliyi.
 B a l ü p ə r – qol-qanad.
 B a n u h ə r ə m – xanım arvad, ağa
arvad.
 B a r a n – yağış, yağma; n u r-b a r
a n – işiq yağışı, məc. azadlıq elanı.
 B a r i, b a r – Allah, xuda; b a r i x
u d a y a, b a r x u d a y a – ey böyük
Allah.
 B a v ə r (etmək) – inanmaq, etibar
etmək, güman etmək.
 B a-v ü c u d i n k i – buna görədir
ki, belə olduğu üçündür ki.
 B a z i ç ə – oyuncaq, əyləncə vasi-
təsi.
 B e y t – ev.

B e y t ü l m a l – dövlət xəzinəsi; və rəsəsiz ölenlərin mal-mülkü və bürücümü mal-dövləti saxlayan idarə.

B ə b r b i y a n, y a x u d b ə b r – qaplandan böyük yırtıcı heyvandır. Hindistanda və Afrikada olur.

B ə d a y e – bədiələr, gözəl şeylər, gözəlliklər.

B ə ə z m – məqsədlə, niyyətlə; b ə ə z m i-ş i k a r – ovlamaq qəsdi ilə.

B ə h a i m – heyvanlar, dördayaqlılar.

B ə h r – hasil, məhsul; pay, hissə; dəniz, dərya.

B ə l' – udma, sürətlə yema.

B ə l d ə – şəhər, qəsəbə.

B ə l i l ə – qarnı qəbiz edən dərman.

B ə l i y y a t – bələlər, müsibətlər.

B ə l l ə t ü – uddum.

B ə n d – bağlama, azadlığını alma.

B ə n i n ö v' – öz növündən olan, həmcins.

B ə r¹ – bar, meyvə, yemiş.

B ə r² – çox zaman azərbaycanca yonluk və yerlik hal şəkilçilərinin mənasını verir.

B ə r³ – köks, sinə; d ö v r ü b ə r – atraf, yan-yörlə.

B ə r d u ş – çiyinə, çiyin üstə, çiyinə çəkme.

B ə r'ə k s – əksinə, tərsinə.

B ə r hə m o l d u – pozuldu, dağıldı.

B ə r q ə r a r – qararlı, davamlı.

B ə r m ə l a – aşkar, görünən.

B ə s t ə r – yataq, yorğan-döşək.

B i d a d – zülm, amansızlıq.

B i d a r (olmaq) – ayıq olmaq, xəbərdar olmaq, yatmamaq, oyanmaq. B i d'ə t – din, şəriat adı, şəriat əleyhinə iş, söz.

B i h i m m ə t – qeyrətsiz, səysiz, qayğısız.

B i h u d ə – boş, əbəs; faydasız.

B i x a r – tikansız.

B i x u d – özünü itirmiş, özündən getmiş, huşunu itirmiş.

B i l c ü m lə – bütün, hamı, cəmi.

B i t t a m a m – hamısı, bütün, tamamilə.

B i v ə – dul.

B u (y) – iy, qoxu.

B u ç u q – yarım.

B u x a r ə n d a z – bağlanan, bug verən.

B ü ğ z – kin, ədavət, düşmənlik.

B ü x l – paxılıq, həsəd.

B ü r r a n – kəskin, kəsici, iti (qılınc).

B ü t l a n – haqsızlıq, batıl və boş, bishudalıq.

C

C a h – mənsəb, yüksək rütbə, böyük mövqə.

C a i z – icazə verilmişər, rüsxət verilmiş.

C a l i b – cəlb edən.

C a m – qədəh, piyalə; c a m i – C ə m – əfsanəvi Cəmşid padşahın qədəhi.

C a m ə – paltar, geyim.

C a n s i p ə r – özünü qurban edən, canını fəda edən; aşiq, məftun.

- C a n s u z – ürək yandıran.
 C a n ş i k a r – can ovlayan, can alan.
 C a r i – axan, axmaqdə olan.
 C a y (c a) – yer, məkan; s a y i-m a l a l – qəm-qüssə yeri.
 C e y – ciziq, hədd.
 C e y ş – ordu, qoşun.
 Cədd – baba, atanın və ananın atası.
 Cədəl – çəkişmə, didişmə, qovğa.
 Cədi d – yeni; t ə r z i-cəd i d – yeni üsul, yeni tədris üsulu.
 Cəl a l a f z a – cəlal artırıran, daha da cəlallı, hörmətlə edən.
 Cən a bə t – qüslü lazım olan napaklıq.
 Cər a i d – cəridələr, qəzetlər, jurnallar.
 Cər i – cürətlə, qoçaq.
 Cər i də – qəzet; cər i d e y i-ö v- m i y y a – gündəlik qəzet.
 Cəv a n bə x t – xoşbəxt, işi uğurlu olan.
 C i b i l l i – təbii, yaradılışda olan xassə.
 C i d a¹ – mizraq, sünğü.
 C i d a² – mühərİbə, qovğa, vuruşma.
 C i y a r g u ş a – əziz bala, istəkliliyvləd.
 C ö v f – iç; boşluq.
 C u l f a – toxucu.
 C u ş i ş b a r – coşan, coşub qaynayan, coşub daşan.
 C u ş ü x ü r u ş – coşma, qaynama, coşqun hərəkət.
 C u y – axar su, arx, çay.
 C ü m l a – hamı, hamısı.
- C ü n b ü ş – hərəkət, tərpəniş.
 C ü s t – cold, tez tərpənən, sürətlə hərəkət edən.
C
 C a k e t mək – yarmaq, yırtmaq.
 C a k a r a n – nökərlər.
 C e ş m – göz.
 C ə r a k ə – balaca kitab kimi dəfətar, dərs dəftəri.
 C ə r x – kainat, fələk; göy; dünya, zəmanət; bəxt, tale.
 C ə r x ə ç i – cəhra əyirən; xəbərçi, çuğul.
 C ə r x i-fələk – dövran, zəmanətin gedisi.
 C i d a – tərtib; ç i d a e t d i y i – düzəldiyi, tərtib etdiyi.
 C ö h rə tə r a ş – üzünü qırxdıran, biş-saqqal qoymayan, məc. mömin olmayan.
 Ç u – elə ki; ç u K a v u s g ö r d ü – elə ki, Kavus gördü...
 Ç u b – ağac, çubuq.
 Ç ü – o zaman ki, elə ki.
- D**
 D a d – kömək, yardım, ədalət, həqiqət.
 D a d a n a q – dadanan, əl çəkməyən.
 D a d x a h – birinin hüququnu müdafiə edən, ədalət tələb edən.
 D a d r a s – köməkçi, dada çatan.
 D a m – tor, tələb.
 D a r – ev, bina, müəssisə; məkan, yer.

D a r i - ş a f a – xəstəxana, müalicəxana.

D a r ü l c ü n u n – dəlixana, dəlilər evi.

D a r ü z z o f o r – zəfər evi, qalibiyət evi.

D a v ə r – ədalətli hakim, hökmədar; Allah.

D e h a t – kəndlər.

D e h ə n – ağız; q ö n ç ə d e h a n – qönçə ağızlı, gözəl.

D e h r – dünya, aləm; dövr, əsr.

D e h y e k – onda bir.

D e x a l e t – bir işə qarışma, müdaxiləetmə.

D e x l – girmə, girişmə, qarışma, müdaxiləetmə.

D e x l i - k ə l a m – sözə, söhbətə qarışmaq.

D e q ə l – biçlik, hiylo, kələkbazlıq, sırlıdaq.

D e l a l e t – aparma, yol göstərmə, bələdçilik etmə.

D e r – qapı.

D e r c i b e t mək – cibə qoymaq, cibdə gizlətmək.

D e r ə k – uçurumun dib; cəhənəmin ən dərin yeri.

D e r g a h (d e r g a h) – ev, saray qapısının qabağı.

D e r g u ş - q ıl m a q – yadda saxlamaq, xatırlamaq.

D e r h ə q i q o t – həqiqətən, doğrudan da.

D e r k a r – işdə, aşkar, göz qabagında.

D e s t – ol.

D e s t - çöl, səhra, biyaban.

D e v a – hüquq müdafiəsi üçün məhkəmə işi; müharibə, vuruşma, dava.

D e v a n – yüyürməkdə, qaçmaqdə olan, yüyürən, qaçan.

D i d a r – üz, sıfat.

D i d e - göz; d i d e y i - ş a h l a - ala gözlər; d i d e y i - x u d b i n – ancaq özünü sevən, eyoist.

D i d ə n ə m – gözüyəşli.

D i k k ə - səki, skamyə.

D i l a r a m – ürək sakit edən, fərəh verən.

D i l a z a r – qəlb incidən, ürək sindirən.

D i l d a d - aşıq, vurğun, mübtəla; ürəyini, qəlbini həsr etmiş olan.

D i l d a r – yar, sevgili, canan.

D i l ş a d – sevinən, qəlbə şad.

D i n a r – qızıl pul.

D i r a z – uzun.

D i r ə m – gümüş pul.

D i s r ə - bayırə, xaricə, dışarı.

D i v a n ə s ə r – dəli; vurğun, məftun.

D ö v l e t s ə r a (y) – hökumət sarayı, dövlət binası.

D u m (d u m a) – çar Rusiyasında qanunverici, yaxud inzibati vəzifə daşıyan nümayəndələr möclisi.

D u n – alçaq.

D ü ç a r a n – düçər olanlar, giriftar olanlar.

D ü ç e ş m - iki göz; n u r i - d ü ç e ş m i m - iki gözümüzün işığı.

Dü nimə - iki yarım, ikiyə parçalanmış.

Dürr-i-Ədən - Ədən incisi (Ədən - Yeməndə bir şəhərin adıdır, dürləri ilə məşhurdur).

E

Ehtikar - taxıl və ya başqa məhsulu saxlayıb sonra baha qiymətə satma.

Eybəcə - eyib axtaran.

Eymən - arxayıñ.

Eyn - göz.

Eytam - yetimlər.

Ezəz - əzizləmə, hörmət etmə.

Ə

Əba - ruhanilərin, mömin adamların geydikləri uzun üst geyimi.

Əba-qəba - ruhanilərin geydikləri uzun paltalar.

Əbabıl - dağ qaranquşu.

Əbcəd - bax: səfəs.

Əbd - qul.

Əbadə - əsla; heç vaxt, qətiyyən.

Əbəvəyin - atalar, ata-baba.

Əbəna - oğullar.

Əbr - bulud.

Əbris-i-yəh - qara bulud.

Əcam - fars.

Əcib - təaccübülü, qəribə.

Əcram - cisimlər, kainatda olan kürəklər, ulduzlar.

Əcsəm - cisimlər.

Ədd - sayma.

Ədebistən - ədəb yeri, elm, bilik yeri.

Ədl - ədalət, həqiqət tərəfdarı olma; bərabərlik.

Ədnə - çox dəni, ən alçaq, rəzil.

Əfskar - fikirlər, niyyətlər.

Əfsun - bax: füsün.

Əfsürdə - xarab olmuş, solmuş.

Əgləb - çoxluq, əksəriyyət.

Əgniyə - dövlətlilər.

Əhabəb - dostlar.

Əhəfad - nəvələr, övlad, nəsil.

Əhəkəm - hökmələr, əmrlər; qüvvət, nüfuz.

Əhl - xalq.

Əhli-diyar - bir ölkədə yaşayanlar, bir vətən əhli.

Əhli-nəzər - baxan, görən, göz yetirən.

Əhli-zəhər - dünya adamı, ancaq gördüyüne inanan və bununla da yaşayan.

Əhməz - ən qüvvətli, ən möhkəm.

Əhməziqəət - çox itaət, çox ibadət.

Əhrar - hürriyyətçilər, hürriyyətpərvərələr.

Əhzan - hüznlər, qəmlər, kədərlər.

Əxbər - xəbərlər.

Əxvan - qardaşlar.

Əxz (etmək) - almaq, əldə etmək, mənimsemək.

Əkl - yemək.

Əkvən - kövnələr, varlıqlar; dünya.

Əqdəs - ən müqəddəs, ən qiymətli.

- Ə q i s ə l i m - sağlam ağıl, dürüst, doğru, düşünən baş.
- Ə q s a (y) - uzaqda olan, ən uzaq: əqsa y i-Şərqi - Uzaq Şərq.
- Ə q v a l - qövllər, sözlər.
- Ə l a i q - əlaqələr, rəbitələr.
- Ə l a m a t - əlamətlər, nişanlar.
- Ə l a n - indi.
- Ə l a m - bayraq.
- Ə l h ə q - həqiqətdə, doğrusu.
- Ə l h ə z ə r - həzər olsun, uzaq olsun.
- Ə l q a b - ləqəblər, müxtəlif titul adları.
- Ə l q i s s e - xülasə, qisası.
- Ə l m i n n e t ü l l i l l a h - şükür Alla ha.
- Ə l y ö v m - bu gün, indi.
- Ə m d ə n - qəsdən, biliş-bilə, qarazla.
- Ə m i q - dərin.
- Ə m n - əminlik, arxayınlıq, rahatlıq, qorxusuzluq. Çox vaxt «aman» sözü ilə birlikdə işlənir.
- Ə m n i y y ə t ə z a - əminlik artıran.
- Ə m r - iş.
- Ə m r ə d - hələ bığı-saqqlı çıxmamış gənc.
- Ə m r i-m ə a ş - məişət işi, dolanacaq vasitəsi.
- Ə m s a l - misillər, bənzərlər.
- Ə n a r - nar.
- Ə n c a m - son, axır, aqibət.
- Ə n c ü m a n - məclis, şura; konqres; cəmiyyət.
- Ə n f a s - nəfəslər; dua kimi bir şey oxuyub üfürmə.
- Ə n h a r - nəhrlər, çaylar.
- Ə n k ə h t ū - nikahlayıram.
- Ə n v a - növlər, növbənöv.
- Ə n z a r - nəzərlər.
- Ə r b a b - əhl, sahib, bir işin və ya şeyin əhli, peşəkarı.
- Ə r b a b i-həvəs - həvəslilər.
- Ə r cər - ardıc ağacı, dağ sərv (gözəllərin boy-buxununa təşbeh edilir).
- Ə r e z - təbii olmayan, müvəqqəti, keçici hal.
- Ə r k a n¹ - hökumətin baş adamları, nazirlər, əyan.
- Ə r k a n² - rüknələr, baş üzvlər; ərkan i-dövlət - dövlət başçıları.
- Ə r r a d ə - araba, top arabası.
- Ə r s - paslı dəmir döyülkən tökülon çürük qırıntı.
- Ə r s ə - meydan; vuruş meydanı; dünya; boş geniş sahə.
- Ə r s i-m ü ə l l a - dini etiqada görə gəyün doqquzuncu təbaəqəsi.
- Ə r v a h - ruhlar.
- Ə s ə f - acıma, təsəsüf etmə.
- Ə s k i n a s - kağız pul.
- Ə s n a f - sənətkarlar, peşəçilər.
- Ə s r i-h a l - bu əsr, bu dövr, indiki zəməna.
- Ə s r a r - sırlar, gizli sözlər; əsra ri-r u h i y y a - ürək sırları.
- Ə s v a b - paltalar, geyimlər.
- Ə ş x a s - şəxslər; abırlı, hörmətli adamlar.
- Ə ş k - göz yaşı; əşki-bəşayaşat sevincə göz yaşları.

- Ə**şraf - şərafətlı, hörmətlə adamlar.
Ət f - döndərmə, başqa tərəfə dönmə, çevirmə.
Ət f a l - uşaqlar.
Ət v a r - hal, ada, hərəkat tərzi; təhər-töhür.
Əv a m ü n n a s - avam camaat.
Əy a n - cəmiyyətin və ya millətin böyükleri.
Əy y a m i-s a l e f - keçmiş zamanlar, ata-babalar dövrü.
Əy y a r - kələkbaz, aldadıcı.
Əy y a r a l i k - əyyarlıq, aldadıcılıq, hiyləgarlıq; oğurluq.
Əz - ...dən; ə z i s l a m - islamdan.
Əz a - əziyyət, cəfa, kövr.
Əz ə m i y y ə t - böyüklük.
Əz m - qəti niyyət, bir məqsədə yola düşmə.
Əz v a y - sabur bitkisindən hazırlanan acı dərman, aloye.
- F**
Fa i q - üstün.
Fa q ə - ehtiyac, zərurət, yoxsuluq.
Fa n i - puç, sonu olmayan, çürüyüb yox olan şey.
Fa z i l - fəzilətli.
Fe y z - yaxşılıq; nemət, bərəkət.
Fe y z a b a d - seyz və bərəkət yurdı, nemət ehsan ölkəsi.
Fa n n - hiylə, kələk, fənd.
Fa r a h ə m - yiğma, toplama, mənimsemə.
- F**ə r a r - qaçma, gizli qoyub qaçma.
Fa r ə h b i z - fərəh löndirən, xoşlandırın.
Fə r r a r ə l i k - tez qaça bilinə.
Fə r s u d ə - əskimis, solmuş, pozulmuş.
Fə r ş - yer, yer üstü; döşəmə, sərmə.
Fə r y a d r ə s - fəryada çatan, köməyə galan.
Fə t t a n - fitnəçi, fəsad salan.
Fə v a y i d - faydalar.
Fə z a i l m ə a b - fəzilətlər, gözəl sıfətlər sahibi.
Fə z l - kamal, mərifət.
Fi l f ö v r - dərhal, o saat.
Fi l m ə s ə l - misal üçün, tutaq ki.
Fil ū k ə f i l ū l-h ə r a m - sənin işin haramdır.
Fir d ö v s - bağça, cənnət bağçası.
Fir e n g - Avropa; avropalı; mülki-firəng - Avropa torpağı.
Fir u z e y i-ç e ş m - gözün sıru-zəsi, məc. mavi gözlər.
Fis k - pis iş, oxlaqsızlıq.
Fit r ə t - yaradılmış; r u z-i-fitr-ət dən - yaradılan gündən.
Fö h ş - söyüş, adəbdən kənar hərəkət, oxlaqa zidd işlər.
Fö v t - möhv olma, yox olma.
Fü r u ş - satma; satış.
Fü s u n - cadu, sehr; hiylə.
Fü y u z (f ü y u z a t) - seyzlər, bərəkətlər, mənəvi zövqlər.
Fü z u n - çox, artıq.

G

Ga r - əgər, hərgah.

Gərdən fərəz - məğrur, müte-kabbir.

Gərdən kəşan - heç kəsə tabe olmayanlar, boyun əyməyənlər.

Gərm - isti.

Gərmabə - hamam.

Girəm i - dəyərli, qiymətli, əziz.

Giranlıq - bahalıq.

Giranma yə - qiymətli, əziz.

Girəm - tutaq ki.

Girişmə - naz, işvə, qas-göz ilə işarələr.

Girizan - qaçmış, getmiş, yox olmuş.

Gunə - növ, cür, çeşid.

Guş - qulaq; **g**uş e y ləmək - dinləmək.

Guş e y i-ç e ş m - gözücü.

Güftər - danışiq, danışma, söz, mübahisə.

Gühər - gövhər, mirvari.

Güməməm - adı batmış, yaddan çıxmış, unudulmuş.

Gümrəh - azğın, düz yoldan sapmış.

Gürg - qurd, canavar; **g**ürgən - qurdlar, canavarlar.

Gürgi-əcəl - əcəl qurdu, qatil, qaniçən.

Güzər - keçmə, keçib getmə.

Ğ

Ğa yə - son, axır, nəhayət, son məqsəd; **ğ**ayəyiməl -

əməllerin nəhayəti, sonuncusu, ən mühümü.

Ğoz a - yemək.

Ğinə - qənilik, zənginlik; **ğ**inə a shili - dövlətlilər, sərvətlilər.

Ğüra b - qarğıa.

Ğürrən - bağıran, hayqıran, nərə vuran.

H

Hadı - doğru yol göstərən.

Hai z - sahib olma, malik olma.

Hala - indi, bu gün, bu saat.

Hamıyan - hamilər, himaya edənlər.

Hasıll - məhsul, əkilən şeydən bitən.

Heykəl - cindən, həmzaddan və bədnəzərdən qorumaq üçün uşaqların boynuna asılan dualı, muncuqlu asqı.

Həbbə - dənə, dənə; **b**ir həbbə s i m - gümüş dənəsi; ən kiçik gümüş pul.

Həbbəsəlatın - bitki, dərman bitkisi, kinə otu.

Həbi b - dost.

Həcc - Məkkəyə gedib Kəbəni zi-yarət etmə.

Həcvgu - həcəv yazarı, həcəv deyən.

Həqbin - həqiqəti görən, haqqı görən.

Həqgu - doğru deyən, həqiqət söyləyən.

Həqquşuqəra - kasıbların, sağırların haqqı, payı.

- Həqqüləməl - iş haqqı, zəhmət haqqı.
- Hələvət - şirinlik.
- Hələhələ - «urra-urra», hoydu-hoydu.
- Həlilə - toxumlarından dərman hazırlanan bitki.
- Həməqət - axmaqlıq, əbləhlik.
- Həmənə - aşkar, aydın, məlum; sanki, elə bil ki.
- Həməyil - boyundan asılan dua; ciyindən aşırma.
- Həmdəm - dost, yaxın yoldaş; həmdəm i-rəz - sirdəş.
- Həmdülliləh - Allaha şükür.
- Həməfkar - bir fikirdə, bir rəydə, fikirdəş.
- Həməl - Quzu bürücü, günəşin il müddətində dövr etdiyi 12 bürçdən biri.
- Həmrəviş - həməhərəkət, bir cür tərəfənən.
- Həmsər - həyat yoldaşı, arvad; həmsəri-məzlim ummə - züləm olunan yaziq arvad.
- Həmsin - yaşid, yaddaş.
- Həmvarə - həmişə, hər zaman, daima.
- Həmyan - cib, pulqabı; qayış qurşaq şəklində olan qızıl pul kisəsi.
- Həmzad - avamların inamınca, uşaqlıqda onunla bərabər doğulan cin; o, hər vaxt uşağa ziyan vurmağa çalışır.
- Həngəm - vaxt, zaman.
- Hənuz - hələ, hələlik.
- Hərcayı - avara, sərgərdan, veyl.
- Hərəkat - işlər, hərəkətlər.
- Hərgiz - heç vaxt.
- Həsəbülxahış - arzusu üzrə, istədiyi kimi.
- Həsrətkəşən - həsrət çəkənlər, həsrətdə qalanlar.
- Həşəm - qulluqçular; şahin və başqa böyüklerin ətrafında, xidmətində olanlar.
- Həvəm - həşərat, sürünen heyvancıqlar.
- Həvədis - hadisələr, vaqidlər.
- Həvvəz - ərəb əlifbasında olan iki «h»dən birinin adı: hayi-həvvəz.
- Həzən - hüzn, qəm, kədər.
- Həzər - qorxu, çəkinmə.
- Hicab - pərdə, utanma.
- Hicazi - hicazlı, ərəbistanlı; hacı.
- Hidayət - doğru yolu axtarma, doğru yola girmə, doğru yol.
- Hikayət - hekayələr, nağıllar.
- Hikəmiyyət - hikmətə, fəlsəfəyə mənsub.
- Hikmət - 1. fizika; fəlsəfə. 2. gizli sırr, anlaşılmaz, bilinməz səbəb.
- Hilm - yumşaqlıq, qəlbə incəlik.
- Himəm - himmətlər, söy, qeyrət, ictimai faydalı işdə fəal çalışma.
- Hirmən - şiddətli arzu, tamah.
- Hirs - şiddətli arzu, tamah.
- Hiyəl - hiylələr.
- Hiyələt - hiylə, məkr.
- Hoqqa - köhnə mədrəsələrdə, molaxanalarda quru mürəkkəb lüləsi.

H ö c c e t – dəlil, sübut, şahid.

H ü b b – sevgi, məhəbbət.

H ü d a – həqiqət yolu, doğru yol.

H ü c c e – oxunanı hecalara ayırma, hüccələmə, qiraətin molla-xana üsulu.

H ü c c e t (h ö c c e t) – sübut, dəlil.

H ü c u m a v ə r – hücumedici, şid-dətlə axıb gələn.

H ü k ə m a – həkimlər, filosoflar, alimlər.

H ü m a (y) – cənnət quşu, dövlət quşu.

H ü m a y u n – şahana, mübərək, n a m i-h ü m a y u n – mübərək ad.

H ü r r – azad, sərbəst.

H ü r u f a t – hərfələr, əlifba.

H ü s n ü q ü b h – gözəllik-çirkinlik, yaxşı-yaman.

H ü t t i – ərəb əlifbasında olan iki «h»dən birinin adı: hayi-hütti.

H ü z n a v ə r – qəm götişən; x ə b a -r i-h ü z n a v ə r – kədərləi xəbər.

H ü z u r – bir yerdə hazır olma, var olma; ön, qabaq; rahatlıq, asudəlik.

H ü z z a r – hazır olanlar, məclisdə olan adamlar.

X

X a b – yuxu; x a b i-q ə f l e t – qəf-lət yuxusu; x a b i-s a d i q – doğru yuxu.

X a c ə – ağa, seyid; müəllim, müdərris.

X a k – torpaq; mülk, dövlət.

X a k d a n – yer, dünya, ərz.

X a l i – boş.

X a l i s ə – xüsusi əmlak.

X a m t ə m ə – tamahda xamliq edən, yersiz tamaha düşən.

X a m u ş (etmək) – sakit etmək, susdurmaq; söndürmək.

X a n ə – ev; x a n e y i-v i r a n – dağılmış, xarabaya dönmüş ev; xanneyi «Zənbur» «Zənbur» jurnalının idarəsi.

X a n a x ə r a b – evi dağılmış, bədbəxt.

X a n a m a n x ə r a b – evi, ailəsi dağılmış, bədbəxt.

X a n a s u z – ev yandırıan, ev dağıdan.

X a r – 1. həqir, zəlil; 2. tikan; x a r i-m ü ğ i l a n – tikanlı kol.

X a r i c b a l a d – şəhərdən çıxarılmış, qovulmuş.

X a r i c i-i m k a n – mümkin olmayan, imkansız; dözləməz.

X a s – xalis, təmiz, saf.

X a s s ə – xüsusilə, ələlxüsüs; h e y -o t i-x a s s ə – xüsusi heyət.

X a s ü a m – hamı, bütün xalq.

X a t i m ə b ə x ə s – nəticəli, sonu xe-yirli.

X a z i n – xəzinəçi, xəzinədar; x ə z i n i-n i y r a n – cəhənnəm qarovalçusu.

X e y l – sūvari, sūvarılər, atlılar; ilxi, sürü.

X ə b a i s – xəbis işlər, pis, yaramaz hərəkətlər.

X e f f a s s i f ə t – bayquşa bənzəyən, işiqdan qorxan, işığı sevməyən, elm və mədəniyyət düşməni.

Xəfi - gizli.	Xuram - sallana-sallana gəzmiş, naz ilə yermiş.
Xələt - rüşvət.	Xuram - naz ilə sallanaraq yürüyən; dilbər, sevgili.
Xəlqulla - Allah bəndələri, camaat.	Xurşid - Günəş.
Xərid - alma, satınalma.	Xülqən - əxlaqcə.
Xəsarət - ziyan, itki.	Xuldəzər - cənnət; məc. gözəllər ölkəsi.
Xətərnak - qorxulu, xatahi.	Xüms - beşdə bir.
Xətmə - bitki, dərman bitkisi, gülxətni.	Xürrəm - şad, sevincli.
Xətmikəlam - sözü bitirmə.	Xürsənd - razı salma, qane etmə; xoşnud etmə.
Xətimi-Qur'an - Quran oxumaq, Qurani oxuyub bitirmək.	Xürüşən - bağlılılı, gurlayıcı.
Xətti-xəm - bishməmiş, formalaşmamış xətt, kəmsavad adamin xətti, yazısı.	Xütən - Çində şəhərdir; gözəl qadınları, əla mişki və gözəl gözlü ceyranları ilə məşhur olmuşdur.
Xəzənə - xəzinə.	I
Xəzəyin - xəzinələr.	İanə - kömək, yardım.
Xiclat - xəcalət çekmə, xəcillik, utanma.	İba - qəbul etməmə, narazılıq.
Xılqət - yaradılmış, yaradılma, vəsitleyiqliqəti - yaranmasına, doğulmasına vasitə, səbəb.	İbarət - İ.ibarəli sözlər, 2. kəlam, atalar sözü.
Xisal - xisətlər, təbiət, xasiyyət.	İbqa - əbədiləşdirmə, daimi etmə.
Xoşluq - gözəl sıfətli, üzlü.	İbzəl - əsirgəməmə, istənilən qədər sərf etmə.
Xoşnisan - gözəl görünüşlü, qəşəng.	İdbər - bədbəxtlik, taleyin dönüklüyü.
Xövş - qorxu.	İdrak - dərk etmə, anlama.
Xud - özü, məhz.	İcabət - bir yerdə davəti qəbul edib gəlmə.
Xudsər - özbaşına, öz bildiyini edən.	İctihad - səy və qeyrət.
Xunab, xunabitor - qanlı su; qanlı göz yaşı.	İctinab - çəkinmə, pəhriz etmə.
Xunxar - qaniçən, vəhşi.	İsnə - yox etmə, məhv etmə.
Xunin - qanlı, qana bulaşmış.	İğfal - aldatma, azdırma, yoldan çıxartma.
Xuninciyər - ciyəri qana dönmüş, məc. aşiq, vurulmuş.	İgvə - azdırma, yoldan çıxartma.

İ x l a s - səmimiyyət, qarozsız məhəbbət, saf və dərin hörmət.
 İ k r a h - iyrənmə, nifrat.
 İ k r a h r o s a n - iyrənc, mənsur, nifrat oyadan.
 İ k r a m - hörmət, əzizlənmə, chtiram.
 İ q b a l - taleyin gülməsi, bəxtin açılması; yaxşı bəxt.
 İ q d a m (etmək) - məqsədə çatmağa çalışmaq, istədiyini əldə etməyə səy etmək.
 İ q t i d a r - qüvvət, güc, qüdrət.
 İ q t i z a - zalim olma, zəruri olma, tələb olunma.
 İ l a - yüksəltmə, ucaltma.
 İ l l e t - xəstəlik, azar.
 İ l t i h a d - alovlanma, alışb yanma.
 İ l t i h a q - qoşma, əlavə etmə.
 İ m'a n - diqqətlə baxma, əhəmiyyət verib diqqət etmə.
 İ m d a d - kömək, yardım.
 İ m r a n - abadlıq, tərəqqi, rişah.
 İ n a n - cilov, yüyən.
 İ n a y a t - kömək, yardım.
 İ n f a q - xərc, xərcləmə, sərf etmə.
 İ n f i a l - acılıq, iztirab.
 İ n i q a b - rabito, birləşmə.
 İ n k i s a r - qəlbi simiqliq, ruh düşkünlüyü.
 İ n q i y a d - itaət, boyun əymə, tabe olma.
 İ n t i h a - son, son dərəcə, sonadək; qürur i-intihasından - artıq dərəcədə qürurundan, qudurğanlığından.

İ n t i ş a r - yayma, hər kəsə bildirmə, ağızlara salma.
 İ r a d - gətirmə, nəql etmə, söyləmə.
 İ r f a n - bilik, mərisət.
 İ r t i h a l - ölmə, dünyadan köçmə.
 İ r t i k a b - pis iş görmə, günah işləmə.
 İ r ş a d - doğru yolu göstərmə, doğru yola aparma, yönəltmə.
 İ r z - haya, namus, qeyrət.
 İ s a l - irişdirmə, çatdırma, vəsl etmə.
 İ s a r - qurban etmə, fəda etmə.
 İ s m a t - namus, həyalılıq, qadınlıq pərdəsi.
 İ s t a d a - dayanmış, yerində möhkəm durmuş.
 İ ş a n - ruhani.
 İ ş t i b a h - şübha.
 İ t t i h a d - birlik, ittifaq.
 İ t t i x a z e t mək - bir şeyi və ya bir işi seçib qəbul etmək.
 İ y m a - işarə ilə bildirmə, anlatma.
 İ z a - əziyyət vermə, incitmə.
 İ z'a n - itaət etmə, boyun əymə, ürəkdən tabe olma; fərasat.
 İ z d i y a d - artırma, çıxaltma.
 İ z l a l - azdırma, doğru yoldan çıxartma, pis yola salma.
 İ z t i r a r - ehtiyac, zərurət, çarasızlıq.
 İ z z - şəraf, izzat.
 İ z zət - əzizlik.

J

J a l a ç ə k a n - şəh çəkmiş; yaş, göz yaşı, ağlar.

K

K a h i l – ağırterpənən, qayğısız, fərsiz.

K a n – mədən, mədən yeri.

K a r – iş, hərəkət, əməl.

K a r g e r – şəhər, işçi.

K e y – ki ey.

«**K e y f e m a y ə s a**» – necə kefi istəyir; özbaşınalıq.

K e y s u (g e y s u) – saç.

K e b – nard zəri.

K e c m a d a r – tərs dönen, nəhs.

K e h v a r o – beşik; **k e h v a r e y i n a z** – uşaqların əzizlənilib, oxşanıb yatdıqları beşik.

K e l a l – qüssə, qəm, sixıntı.

K e m a l a t – kamallar, mərisatlılar, elm və hünər; ərbabi-kəmalat – elm, hünər sahibləri.

K e m a l i-y a's (ilə) – böyük qəm, kədər içində.

K e m a h i – haqqılıq, haqqı olan kimi.

K e n d i – özü; **k e n d i m ə** – özümə.

K e r ə m – əsillik, alicənablıq, səxavət; **ə h l i-k e r ə m** – kərəm sahibi.

K e r r ü f e r r – hückum-dönüş, irəli-geri, alma-vermə; hiylə.

K e s b – qazanma, əldə etmə.

K e ş t i – gəmi.

K e ş t i b a n – gəmiçi, gəmi sahibi.

K e v a k i b – ulduzlar.

K i ş t a r – tarlu, zəmi.

K i ş v o r – vilayət, ölkə, şəhər, mamləkat.

K ö v s a r – dini etiqada görə cənət suyu.

K u r – kor.

K u s – böyük baraban.

K ü d u r ə t – məhzunluq, qüssə, qəm.

K ü f f a r – kafirlər.

K ü f r a n – küfrlər; nankorluq, nəşkürlük.

K ü f r i y ə m – bax: şiyəm.

K ü h s a r – dağlıq, dağlar.

K ü ll – bütün, cəmi, hər şey; **x a l i-q i-k ü ll** – hər şeyi yaranan.

K ü l l i-i-s a s – hər şeyin binası, kökü, əslı.

K ü l l i y ə t ə n – hamı, hamiliqlə.

K ü n-f ə y ə k u n – alt-üst, darmadağın.

K ü r n i ş – baş əymə, baş endirib salam vermə.

K ü t ü b – kitablar.

Q

Q a b i l-i-ə r z- arz olunmağa, söy-lənməyə layiq.

Q a i b (etmək) – itirmək.

Q a i l – deyən, razılığını bildirən, etiraf edən.

Q a l – söz, damışiq.

Q a r c i n – oxucular; **q a r c i n-i-k i r a m** – hörmətli oxucular.

Q a s i b – qəsb edən.

Q e y d - ip, zəncir; **b ə n d ə l i k q e y d i n q i r i b** – qulluq zəncirini qırıb, azad olub.

Q a b z a – pəncə, ovuc; xəncər, qılınc kimi silahların dəstəsi.

Qədər – tale, bəxt, qəza-qədər;
dövr i-qədər – bəxtin, taleyi
gedisi.

Qəfa – qafa, baş, kəllə.

Qəffal – çilingər; kələkbaz, adam
aldadan.

Qəhr – kədər; məhv olma, ümidiñ
puça çıxməsi.

Qəhət – qırı, qəhətlik.

Qəndab – şərbət.

Qərq-i-xun – qana batmış, qanda
boğulan, məhv edilən.

Qəsb – qapmaq, zorla almaq, zəbt
etmək.

Qəsd – niyyət, istək, arzu, məq-
səd.

Qəsem – and.

Qət – kəsmə, qırma; qəti-rah – yol
kəsmə; qəti-əlaiq – əlaqələri kəs-
mək.

Qətarifisəng – patrondaş.

Qəvişəvkət – qüvvətli və şöv-
kətli.

Qılman – cənnət oğlanları.

Qınə – sərvət, dövlət; ərbəbi-
qınə – dövlətlilər.

Qissə – əhvalat, hekayə.

Qitəat – qıtələr, yerin qıtələri.

Qövl – söz, vədə.

Qövsəyn – qövslər, yaylar; məc-
qaşlar.

Qufravat – saçları dalğa-dalğa
qırımlamaq (kökü fransızca
«quasfrer»dən alınmışdır, rusca
«qofrirovat»).

Qulibiyabanı – qulyabani.

Qurban kəsilən
yer.

Qübar - toz; dərd; tutqunluq, qar-
anlıq.

Qübə – pis iş, çirkin hərəkət, bəd-
əməl.

Qurun – əsrlər, zamanlar, qərinə-
lər.

Qüyudat – qeydlər; bağlar,
bandlər, zəncirlər.

L

Laəqəl – azindan, ən azı, heç ol-
masa.

Laf – söz; boş söhbət.

Lafidəhən – amələ keçməyib,
yalnız dildə qalan sözlər.

Laḥvə və laqūvvata il-
la və billa h – «Allahdan başqa
heç kimdə qüvvət və qüdrət yox-
dur».

Laleyi-n ö'mən – lala gülünün
növlərindən, qızıl lala.

Laləgün – lala rəngində, qan-
rəngində.

Lanə – yuva.

Laş – les, cəmdək.

«Layəsələn» – soruşulmaz,
sual edilməz, məsul olmayan.

Leyk – lakin, amma.

Leyl – gecə.

Leylə – gecə; Leylətül-iṣra-
merac gecəsi.

Ləbiriz – qırqlarına qədər dolu
(kasa və s).

Ləcəcət – tərslik, inadkarlıq,
kəclik.

Ləğv - boş söz, cəfəngiyat; gəvəzə, boşboğaz, naqqal.

Ləhv, ləhvüləəb - oyun, əyləncə, faydasız iş.

Lə'l - yaqut, qırmızı qiymətlidən daş; lə'l-i-Yəmən - Yəmən yaqutu, əla yaqut.

Lə'n etmək - lənətlənmək, lənət oxumaq.

Ləyəq - ləyəqət, yararlıq.

Ləzzətəfza - çox ləzzətli.

Liləcəb - təcəcüb olsun, əcəba.

Lisan - dil.

«Lisan ülğeyib» - qeybdən gələn səs; məşhur şair Hafiz Şirazinin ləqəbi.

Lö'bət - oyuncaq, kukla; mac, gəzəl, qəşəng.

Liva - bayraq; livayızəfər - qələbə bayrağı.

Lö'l ö' - inci, dürr; lölö-i-tər - təzə inci.

Lühüm - atlər, atlı yeməklər.

M

Mabeyn - ara, aralıq, iki şeyin, yaxud iki şoxsin arası.

Madarınalan - ağlayan, inləyən ana.

Madada - başqa, savayı.

Mah - ay.

Manənd - bənzər, misl, tay.

Mərəl - ilan.

Mərfəs - məfrəş, yorğan-döşək yüklənən böyük çuval.

Məyeyi-təvəkkül - sonradan lazımlı olacaq maya.

Mehr - Günəş, məhabbat, sevgi.

Meykəsər - şərab sevən, eyş-işrat yoldaşı.

Məadindən - mədənələr.

Məal - niyyət, məqsəd, məna.

Məanı - mənalar.

Məarifməndən - maarifparvərlər.

Məbus - xalq nümayəndəsi, deputat.

Məcazi - qeyri-həqiqi, düz olmayan, göründüyü kimi deyil.

Məcmər - içində atılı maddələr yandırılan qab.

Məcruh - yaralı.

Məczub - cəzb olunmuş, vurulmuş, aşiq, divanə.

Mədaris - mədrəsələr, məktəblər.

Mədfən - qəbiristan, məzar.

Məfluk - bədbəxtliyə düşmüş, müsibət çəkmış.

Məfrүş - döşənmiş.

Məfsədə - fitnə, fəsad, intriga.

Məfzul - aşağıda olan, alçaqda duran, fazıl olmayan.

Məgəs - çibin; məgəsi-nəhləri.

Məhabət - heybətli, əzəmətli görünüş, təşəxxüs.

Məhasin - biğ-saqqal.

Məhabub - sevgili, sevilən.

Məhal - bir şeyin yeri, vaxtı, qaydası.

Məhfil - məclis, cəmiyyət, yığıncaq yeri.

Məhşər – qiyamat, vay; qoparılmış məhşərinin – öldürüm.

Məhtələt – ay üzü, gözəl.

Məhzər – hazır olmaq yeri, hüzur yeri; məhzərişahin – şahın hüzuru.

Məkatib – məktəblər.

Məkus – bir şeyin əksi.

Məqam – yer, məkan, rütbə.

Məqbərə – qəbiristanlıq.

Məqsəd – məqsədlər, arzular.

Məqtul – qətl edilmiş, öldürülmüş.

Məqtulan – öldürülmüş olaraq.

Məlamət – tənə, töhmət, məzamət.

Məlcə – sığınacaq yer, pənah aparılan yer.

Mələbə – oyun yeri.

Mələx – çayırtka.

Mələk mənzər – mələyə bənzər, gözəl.

Mələkəhtişəm – mələklər kimi dəbdəbəsi, təntənəsi olan.

Mələnət – lənətləmə; lənətə layiq iş.

Məlül – dördi olan, xəstəliyi olan; məlula yoxmu illət – xəstənin bir azarı yoxmu?

Məlumət – məşhur, böyük, adlı adamlar.

Məmat – ölüm.

Mənalı – mal-mülk, var-dövlət.

Mənam – yuxu, röya.

Mənfə – sürgün yeri.

Məni – mənə.

Mənkus – sərnigün, tərsinə dönmüş; mənkusa-qalb olmaq – əksinə çevriləmək, tərsinə dönmək.

Mənşur – fərman, birinə yüksək rütba verilməsi haqqında şahın fərmani.

Mənzələ – dərəcə, mortəbə.

Mənzur – nəzərə alınan, nəzərdə tutulan.

Məratib – mortəbələr, rütbələr, yüksək vəzifələr.

Mərbut – bağlı.

Mərud – rədd edilmiş, qovulmuş.

Mərhümül-məğfur – Allahın rəhmətinə nail olmuş.

Məriz – bir şeyin ərz olunduğu, baş verdiyi yer; məqam; mərizit – tufan məqamı.

Mərkəb – minik heyvani; at, eşək.

Mərkuz – sancılmış, taxılmış.

Məruf – məlum, tanış; bilinən, tanınan; səhrətlə.

Məsa – axşam.

Məsabə – dərəcə.

Məsahət – yerlər, ərazi, yerin səthi; elmi-məsahət – həndəsə.

Məsail – məsələlər, mövzular.

Məsatif – xərclər, ehtiyac üçün xərclənən məbləğ.

Məsud – bağlı, bağlanmış, sədd çəkilib qapanmış.

Məsədet – xoşbəxtlik, səadət.

Məsxərcübən – masqara edən, oyunbaz.

Məskənət – miskinlik, fağırlıq, kasıbılıq.

Məsnəd – möqam, mövqe, böyük mənsəb.

Məsnui – süni, texniki yolla edilən.

Məstur – şad, sevincli, fərəhli.

Məstənərovış – sərxiş kimi yerimə, sərxiş gedisi.

Məstəkəm – arzuya çatmaqla məst, şad olma.

Məstur – yazılımış, göstərilmiş olan.

Məstura – örtülü, çadrahi.

Məsum – günahsız.

Məşayix – şeyxlər.

Məşərət – cəmiyyət, xalq kütləsi, insanlar.

Məşriq – gündoğan, Şərq.

Məşrəb – təbiət, adət, xasiyyət, axlaq.

Məşru – qanuni, şariətə uyğun.

Məşrutə – şahın hüququnu məhdud edən konstitusiyalı dövlət, quruluş.

Məşrutəpənah – məşrutə quruluşuna siğinma, məşrutəçiliyə tabe olma.

Məşsətə – qadın bəzəkçisi; gəlini bəzəyən qadın.

Məsum – bədəxət, talesiz.

Məsumiyət – ugursuzluq; mənhusluq, məşumluq.

Məşy – yeriş, yürüş.

Mə'və – yer, məhəl, məskən.

Məvaris – miraslar; miras sahibləri.

Məvəddət – məhəbbət, sevgi, səmimi, yaxın dostluq.

Məzaq – dadma, ləzzət duyma; əhvali-ruhiyyə; məzaqi-millət – mil-lətin zövqü, ruhu.

Məzalim – zülmlər, haqsızlıqlar, ədalətsizliklər.

Məzbələ – zibillik.

Məzbüt – zəbt olunmuş, möhkəmlənmiş.

Məzəllət – alçaqlıq, etibarsızlıq, hərarət.

Məzher – bir şeyin və ya hadisənin zahir olduğu, göründüyü yer və ya adam; layiq; nail.

Məzkür – zikr olunan, deyilən.

Məzum – eyibli, danlaqlı, pis, məzəmmətli.

Məzrəə – əkin, tarla.

Məzrəəcət – əkilmiş yerlər və şeylər.

Mihənət – möhnətlər, əziyyətlər, bələlər.

Miknat – güc, bacarıq, qüdrət.

Miqdar – qədr-qiyəmət, hörmət.

Mılal – millətlər, xalqlar.

Minhəsi-zəkat – zəkat cəhəti dən, zəkat üzrə.

Misyoner – müstəmləkə və qeyri-müsləqil ölkələrdə xristian dinini yaymaq üçün hökumət tərəfindən göndərilən ruhani agent.

Mizac – sahhat və xəstəlik halı; çareyi-mizac – sağalmaq, yaxşı olmaq çarəsi.

Mizah – zarafat, güldürmə, əylənmə.

M i z a n – tərəzi, qapan.

M o z a l a n – eşşək milçayı, gigo-vun.

M ö b i d – zərdüşt dininin başçısı.

M ö h l i k – təhlükəli, həlakedici.

M ö h n ə t z ə d ə – başı bolalı, müsibətli.

M ö h t a c i-m ə s a r i f – kömək edilməli adam.

M ö v c – dalğa, ləpo.

M ö v h i bə – vergi; hədiyyə, ehsan.

M ö v h u m – boş xəyal, yalan tə-səvvür.

M ö v q e y i-tədris – dərs deyilən yer.

M ö v l a – ağa, böyük, müqəddəs bilinən şəxs.

M ö v l u d – doğulmuş, dünyaya gəlmış uşaq; doğum, doğulan; m ö v l u d i-n ə b i – peyğəmbərin anadan olan günü.

M ö v s u f – vəsf edilmiş, tərif edilmiş.

M u, m u y – tük, saç, zülf.

M u m y a y – sıniq sümükləri bitiş-dirmək üçün sürtmə dərmanı.

M u s t a f a – Məhəmməd (pey-ğəmbər).

M ü a m i lə – rəfstar, əlaqə.

M ü b a h a t – istixar, fəxr, öyünmə.

M ü b ə r r a – təmiz, pak.

M ü c a z – halal, şəriətə uyğun; ə h l i-m ü c a z – halal tərəfdarı.

M ü c t ə h i d – Qurandan mənalar və qanunlar çıxara bilən; şialərin alimi.

M ü d a v i m ə t – davam etmə, işin arasını kəsməmə.

M ü d d ə a – istənilən, iddia edilən şey.

M ü ə d d ə b – ədəbli, tərbiyəli.

M ü ə m m ə m – əmməməli, başında əmməmə.

M ü ə m m ə r – yaşayan, həyatda olan, ömür sürən.

M ü ə s s i f – təəssüf etdirən, kədər gətirən.

M ü ə z z ə z – əzizlənmiş, izzətli, çox hörmətli.

M ü f ə t t i n – fitnakar, araqızıdıran, çuğulçu.

M ü f s i d – fitnakar, fəsad törədən.

M ü f t i – fitva verən, şəriət məsələ-lərini həll edən.

M ü h a l – çox çətin, mümkin olmayan şey.

M ü h ə y y a q ıl m a q – hazırlamaq.

M ü x a l i f – zidd, əks, bədxah.

M ü x b i r – xəbərdar olan, bilən.

M ü k a l i m a t – mükəlimələr, danışıqlar.

M ü k ə r r e r – təkrarla, təkrar-təkrar.

M ü q ə d d ə r – tale.

M ü q ə l l i d – təqlid edən, birisinin tabliğatına inanıb onun dalinca gedən, onu yamsılayan.

M ü q ə y y ə d (eləmək) – bağla-maq, azadlığını almaq.

M ü l h i d – Allahsız, Allaha inanmayan, dinsiz.

M ü l t ə c a o l m a q – pənah aparmaq, siğinmaq.

- M ü l u k a n o - şaha layiq.
 M ü m t ö n o - qadağan edilmiş,
 alçatmaz, mümkün olmayan şey.
 M ü n a f a t - uymamazlıq, zid-
 diyyət, müxaliflik.
 M ü n a f i q - xain, satqın, ikiüzlü.
 M ü n i f - uca, yüksək, ali.
 M ü n i m - xalqı yedirib-içirən,
 ənam və ehsan verən.
 M ü n s i f - insaf sahibi, ədalət tə-
 rəfdarı.
 M ü n təhə - son dərəcə.
 M ü n təxəb - seçilmiş.
 M ü n təşir olmaq - yayılmaq,
 hər yanda məlum olmaq.
 M ü n təzəm - intizamlı, düzgün,
 öz yolunda.
 M ü r a a t - riayət etmə, baxma,
 gözləmə.
 M ü r də - ölü.
 M ü rəssə - cəvahiratla bəzədil-
 mis.
 M ü rəttəb - tərtib edilmiş,
 düzülmüş.
 M ü rğ - quş; m ü rğ-i-səhər -
 səhər quşu, xoruz.
 M ü rğan - quşlar.
 M ü rid - bir şeyxin şagirdi.
 M ü rtəkib - pis, yaramaz iş
 edən, cozaya layiq hərəkət edən.
 M ü s a dımə - toqquşma.
 M ü s a f i rət - səfər.
 M ü s a f i r i n - yolcular, səfər
 edənlər.
 M ü s a i dət - yardım, icazə,
 imkan; ədəmi-m ü s a i dət - im-
 kansızlıq, iznsizlik.
- M ü s a m i hə - etinasızlıq, diqqət-
 sizlik.
 M ü s a m i rə - konsert.
 M ü s a v a t - bərabərlik.
 M ü səlimət - salamatlıq, barışqı.
 M ü səlla - yay quraq keçib uzun
 müddət yağış yağmadıqda ruhani-
 lərin başçılığı ilə səhraya, çölo
 nümayişə çıxmaq. Allahdan yağış
 istəmək mərasimi.
 M ü səlliəm - mübahisəsiz, hamı
 tərəfindən qəbul və etiraf edilən.
 M ü səlsəl - bir-birinə bağlı, sıra
 ilə, bir-birinin dalınca.
 M ü s həf - səhişlərdən əmələ
 gəlmiş kitab; Quran.
 M ü s i bət zə (y) - müsibət doğu-
 ran, fəlakət gətirən.
 M ü s l i h - islah edən, yaxşılığı qa-
 lişan, sülh istəyən.
 M ü s l i m - müsəlman.
 M ü stəfi z - feyz alan, seyziyab
 olan.
 M ü stəğfirənə - günahlarının
 bağışlanması Allahdan rica et-
 mək, tövəb etmək.
 M ü stəğni - ehtiyacı olmayan,
 varına qane olan.
 M ü stəğrəq - qərq olmuş.
 M ü stəhəq - həqqi, layiq.
 M ü stəhsən - bəyənilən, gözəl.
 M ü stəqbəl - gələcək.
 M ü stəməndən - biçarələr, za-
 vallılar, yoxsullar.
 M ü stəta b - yaxşılıq istəyən, xe-
 yırxah.

- Müştəq - şövqlü, həvəslı, bir şeyi bərk istəyən, arzu edən.
- Müştəhi - şübhə edən, inanmayan.
- Müştəiletmə - alovlandırma, qızışdırma.
- Müttəqibən - dalbadal, ara kəsmədən.
- Müttəali - yüksək, ali.
- Mütəncəm (əsl: mütəncən) - təvada qızardılmış, qovrulmuş; qizartma, bozartma.
- Mütərənnim olmaq - oxumaq, tərənnüm etmək.
- Mütəsəvvifə - susiyano; əşarə-mütəsəvvifə - susiyano şəirlər.
- Mütəvəccih - üz tutan, birinə tərəf gedən.
- Mütəzaid - artma, çoxalma; artlıq, çox.
- Müttəfiqən - birgə.
- Müzəffərküs - Müzəffəri öldürünen, yəni Müzəffəroddin şahin verdiyi məşrutiyəti möhv edən.
- Müzəvvir - hiyləgər, saxtakar, yalançı.
- Müztər - çarəsiz, zərurətdə olan.
- Müztərib - ixtirablı; müztər-i bəhval - qəm-kədər içinde, həh-pərişan.
- N**
- Nabəkər - yaramaz, şuluqçu.
- Nabəşüur - ağılsız, şüursuz, qanmaz.
- Nadirən - hərdənbir, seyrək, nadir hallarda.
- Naim - yatan, yuxuda olan.
- Nakəs - əclaf, alçaq.
- Naməd - ad; naməli - analıq adı.
- Namdar - bax; namvar.
- Naməqulanə - ağılsızcasına.
- Namubarak - uğursuz.
- Namvar - adlı-sanlı, şöhrətli.
- Nan - çörək.
- Nar - od, alov.
- Nas - xalq, el.
- Nasiya - alın, üz; nasiye yışahval - üzünün görünüşü, sima.
- Nasıl - necə, nəcər.
- Natəvan - gücsüz, zəif, qüvvətsiz.
- Navük (navək) - ox; navük idildüz - qolbağırən (kirpik).
- Nay (ney) - zurna.
- Nazıl - yuxarıdan enən, gələn.
- Ney - qamış.
- Neyistan - qamışlıq.
- Nəbərd - horb, müharibə, vuruş.
- Nəcasət - murdarlıq.
- Nədəmat - peşmanlıq.
- Nədim - dost, yaxın yoldaş, həm-söhbat.
- Nəfəxə - üfürmə; nəfəxe yisur - borunun üfürülüb çalınması.
- Nəfifəvan - bol qazanc, çox mənəbat.
- Nəfsiəmmərə - insəni pisliyə yönəldən şohvet, güclü ehtiras.
- Nəğz - nəfis, gözəl.

- Nə h l - arı.
 Nə h v - sintaksis.
 Nə x - sap, iplik.
 Nə i m - bolluq, nemət içinde yaşama.
 Nə q z - pozma, loğv etmə (müqaviləni və s.).
 Nə m a k - duz.
 Nə m n a k - nəmlı, rütubətli.
 Nə n g - ar, həyə; eyib, bədnamlıq.
 Nərgisişəhla - göz, gözəl ala gözlər.
 Nasbən - qoyaraq, təyin edərək.
 Nə v a h i - qadağan olan şeylər və işlər, şəriətə zidd hərəkətlər.
 Nə z a f a t - təmizlik.
 Nəzərgah - baxılan yer, tamaşa edilən yer.
 Nəzərə - baxma, nəzər etmə, tamaşa etmə.
 Ni e m - nemətlər, gözəl yeməklər.
 Ni f a s - yeni doğan arvaddan qanaxma.
 Ni f r i n - nifrat, lənətə vermək; vəqfi-nifrin edərəm - lənətə verərəm, lənət oxumağa sərf edərəm.
 Ni g a h - baxış, nəzər.
 Ni g a h b a n - gözətçi, qarovalıç.
 Ni g u n - başı aşağı, tərsində dönmüş; bəxti-nigun - bədbəxt.
 Ni h a l - fidan, ağac.
 Ni h a n - gizli.
 Ni j a d - əsil-nəsəb, nəsil.
 Nikbət(nəkbət) - bədbəxtlik, iqbalsızlıq, şəlakət.
- N i k m ə a l - yaxşı mənalı, yaxşı məzmunlu.
 N i k u - yaxşı, xoş, xoşagələn.
 N i m x i z - hörmət üçün əyılma, yarımqalxma, təzim.
 N i s a - qadın.
 N i s b a t - əlaqə, mənsubiyyət.
 N i s f - yarı, yarım; n i s f i - yarısı.
 N i s v a n - qadın, qız; məkətəbi - n i s v a n - qızlar məktəbi.
 N i y a y i ş - tərif, xeyir-dua, mədh.
 N i y a z - rica, dua, itaot.
 N i y r a n - odalar, cəhənnəm.
 N i z a r - zəif, gücsüz, ariq; c i s m i - n i z a r - zəif bədən.
 N ö v - yeni, təzə.
 N ö v m - yuxu; n ö v m i - ş i t a v o y a y ö v m i - ş ə t v a - qış yuxusu, uzun yatmaq, məc. cəhalət və qəflət yuxusu.
 N ö v r a s t a - yeniyetmə, gənc.
 N ö v s a x t a - yeniyetmə, yeni çıxmış.
 N ö v p a r v a r - humanist, insan hüququnu müdafiə edən.
 N ö v z a d - yeni doğulmuş.
 N u r i - ç e ş m - gözün işığı.
 N u r ü l'ü y u n - gözlər işığı, əziz, sevimli.
 N ü b ü v v a t - peygəmbərlilik.
 N ü c u m - ulduzlar.
 N ü m a y a n - görünən, göz qabağında olan.

O

On - o; on k i - o adam ki.

O n v a r ə s t – universitet.

O s m a n i – osmanlı, osmanlı türkü; **ş a i r i-o s m a n i** – osmanlı-türk şairi.

Ö

Ö v b a ş – qara camaat, avamlar, səfirlər, avaralar, oğrular.

Ö v c – on yüksək nöqtə; **ö v c i-fəzə** – göyün ənginlikləri.

Ö v h a m a t – övhamlar; **ö v h a m** – vəhmlər; **v e h m** – qorxu; əsassız təhlükə; yanlış, şübhəli fikir, mövhumat.

Ö v r a d – təkrarlarla söylənən hər hansı bir dua, Quran ayəsi.

Ö v t a n – vətənlər.

Ö v z a – vəziyyət, hal.

P

P a k i zə – təmiz, səliqəli, dəyərli.
P a r l a m a n – konstitusiyalı dövlətlərdə qanunverici nümayəndələr məclisi, parlament.

«**P a s i l y a n**» – sürgün.

P a y a n – son, nəhayət.

P a y d a r – çox davam edən, möhkəm.

P a y o – dərəcə, mərtəbə, rütbə; **p a y o b a p a y o** – dərəcədən-dərəcəyə, yüksələ-yüksələ.

P e y k ə r – üz, sıfət, bəniz, bədən.

P ə d ə r – ata.

P ə d ə r a n – atalar.

P ə d ə r a n ə – ataya layiq, ataya məxsus, atalıq.

P ə k – çox.

P ə k e y – çox yaxşı, baş üstə.

P ə l i d – murdar, bulaşiq.

P ə n d – öyüd, nəsihat.

P ə r – qanad, lələk.

P ə r x a ş – dava, vuruşma, qovğa.

P ə r i z a d – pəridən doğulmuş, gözəl.

P ə r p u c – qırıb mahv etmə, sindirme, yox etmə.

P ə s a r – oğul.

P i r – qoca; **p i r ü c a v a n** – qocalar və gənclər, hamı.

P i r a y ə – ziynət, rövnaq, bəzək, ziynətli.

P i r-i K ə n a n – Kənandan olan qoca – Yaqub peyğəmbər.

P i s t a n – məmə, əmcək.

P i ş g a h – on təraf, qabaq təraf.

P i ş k a m – qabaqcıl, təşəbbüskar.

P i ş v a – başçı, rəis, qabaqda gedən.

P ü r – dolu.

P ü r x ü m a r – sərxoş, sərsəm.

P ü r t k ə m a l – tam müsbət, mükəmməl; sarsılmaz.

P ü r m ə n a – çox mənalı, məzmunlu.

P ü r n u r – nur dolu, çox işıqlı.

R

R a h – yol.

R a h i – yolçu, gedən.

R a h n ü m u n – yol göstərən, rəhbər, bələdçi.

R a z – sərr

- R a z i q - rizq verən, ruzi verən.
 R a z ü n i y a z - dua və rica etmə, rəhmi və kömək istəmə.
 R a b b - Allah.
 R a f' - qaldırma, aradan çıxarma; lağv etmə; r a f i-k ü d u r ə t - qəm-qüssəni dağıtmaq.
 R a ġ m a n - qarşı, eks.
 R a h g ü z a r - keçid yolu, yolüstü.
 R a h l - yol yükü; r a h l i-i q a m a t - yolda bir yerdə uzun vaxt əyləşmə.
 R a h l e - köhnə məktəbdə üstünə kitab-dəstər qoyulan dar və alçaq miz.
 R a h m g ü s t a r - rəhm yayan, çox mərhamətli.
 R a x n a - zərər, ziyan xələl.
 R a x t - pal-paltar.
 R a x t x a b - yorğan-döşək.
 R a q a m - qılmaq - yazmaq.
 R a m z - işaro.
 R a n c b ə r - əkinçi; zəhmətkeş, kəndli.
 R a n c u r - xəstə, zaif, dərdli.
 R a n g - hiylə, məkr, aldatma.
 R a n g i n - anlaşılmaz, çatın; müxtəlif; parlaq.
 R a ş a d - həqiqi yol, düz yol; ə h l i r a ş a d - xalqı doğru yola yönəldənlər.
 R a ş i d - mərd, bacarıqlı.
 R a ş k - qibə, paxılılıq.
 R a v a n - ruh; r a v a n i-p a k - təmiz ruh.
- R ə v a n e t m a k - yola salmaq.
 R a y ə t - bayraq, ələm.
 R i h l e t - ölmə, dünyadan köçmə.
 R i k a b - üzəngi.
 R i s a l a - kitabçı.
 R i s m a n - sap, ip.
 R i ş - saqqal.
 «R i ş i k i, bərəngəl x» - saqqal ki, hənaya, rəngə qaldı, iş sırlıdır.
 R i ş t e - ip, bağ; məc. rabitə.
 R i y a z i, e l m i-r i y a z i - riyaziyyat.
 R i z a - razılıq, bəyənilmə.
 R i z a m ə n d l i k - razılıq.
 R i z q - azuqə.
 R i z v a n - cənnət qarovulçusu.
 R ö v n ə q - parlaqlıq, gözəllik; r ö v n ə q i-k a r - işin yaxşılığı, məqsədə uyğunluğu.
 R ö v ş a n - işıq, işıqlı, aydın.
 R u, r u y - üz.
 R u b ə r u - üz-üzə, üzbez.
 R u m y a n (rusca «ruməna» sözündən) - ənlik.
 R u z - gündüz; r u z i-s ə b - gecə-gündüz; r u z i-e z ə l d ə n - əzəl gündən.
 R u z ə d a r - oruc tutan.
 R u z i g a r - müddət, bir qədər vaxt.
 R ü b b - şirə, bəzi meyvələrin qaynanmış şirəsi; r ü b b i-b i y a n - biyan şirəsi.
 R ü b u b i y y ə t - Allah, tanrılıq.
 R ü k n - əsas üzv, dayaq.

- S**
- S a b i q ə n – keçmişdə.
 S a b i r a n ə – sabırlı adamlara məxsus; q ə n a ə t i-s a b i r a n ə – sabırlı adamların etdiyi qənaət.
 S a b i t q ə d ə m – mətanətlı, möhkəm, dönməz.
 S a d i r o l m a q – zahir olmaq, çıxməq, çıxarılməq.
 S a h ə t – meydan, sahə.
 S a i b – doğru, səhv etməyən, məq-sədəuyğun.
 S a i l ə – dilənçi qadın.
 S a m a n – sərvət, dövlət, zənginlik, mal-mülk; tərtib, nizam.
 S a r i – sirayət edən, nüfuz edən.
 S a r i yə – sirayətedici, birindən birinə keçici.
 S a ş – saç, zülf; b a ş l a r i s a ş d i – başlarına saç qoyandırlar; məc. dinsizdirlər, azğındırlar.
 S a z i ş – uyğunluq, uyma.
 S e y d – ov.
 S e y f – qılınc.
 S e y f ü l ü l ə m a – alımların ustası, ülömanın başçısı.
 S e y l a n – axın, axıntı; s i d d a t i-s e y l a n – çox güclü axın.
 S e y l i-t ə n – tənə seli.
 S ə b a h ə t – gözallık, s ə b a h ə t l i – gözəl, göyçək.
 S ə b a t – möhkəmlik, mətanət.
 S ə b b a ğ – boyaqçı.
 S ə b h ə – təsbih.
 S ə c c a d ə – üstündə namaz qılmaq üçün kiçik xalça, örtük.
- S ə d – yüz.
 S ə d d – bağlama, qapama, maneə, əngal; s ə d d i-r a h – yolun qapanması.
 S ə d d a n ə – yüz dənədən (muncuqdan) ibarət.
 S ə d ə m ə (s ə d m ə) – zərba, vurulma, çarplılma; gözənlənmədən gələn bəla.
 S ə d i q – dost, doğru və həqiqi dost.
 S ə d r i-a z ə m – baş vəzir.
 S ə f a – saflıq, səmimiyyət; təmizlik.
 S ə f a h ə t s i a r – səfihlikdə məşhur olan, səfahət düşkünü.
 S ə f a n i ş a n – səfagatıcı, zövq-verici.
 S ə f h ə – ölkə, vilayət; təraf, üz.
 S ə g i r – kiçik, xırda uşaq; s ə g i r ü k ə b i r – böyük-kiçik.
 S ə h i h – doğru.
 S ə h m – pay, hissə, qismət, nəsib, bəhərə.
 S ə h n – həyat, meydan, ortaçıq.
 S ə h n a ç ə – balaca səhnə.
 S ə x a - səxavət.
 S ə q ə r – cəhənnəm.
 S ə l a t – namaz.
 S ə l b – zorlama, qapıb alma, qarət etmə.
 S ə l a f – ata-baba, əcdad.
 S ə l i b – xaç; d ə v a y i-S ə l i b – Salib müharibəsi.
 S ə m ə n – yusəmən gülü.
 S ə m ə r – meyvə, məhsul, fayda.

- Səm i-e t i b a r** – etibar edib dinləmə.
- Səm i n** – bahalı; d ü r r i-səm i n – çox qiymətli inci.
- Səm r i m ə k** – kőkalmak.
- Sən a** – dua-səna, dua etmə, yaxşılığı danışma; acı bitkidən dərman.
- Sən a i-m ə k i, sən a m ə r m ə k i** (əslində: sənai-Məkkə) – yarpağın-dan işlətmə dərmanı hazırlanan və müxtəlis cinsləri olan bitki.
- Sən g** – daş.
- Sən g d i l** – daşürəkli, rəhmsiz, insafsız.
- Səp e l e n g** – yaltaqcasına canfəşanlıq edən; nökər.
- Sər** – baş, sürünen, oyan-buyana, qaçan, məc. yaltaq.
- Sər a - 1.** ev, mənzil, yaşayış yeri.
2. yer, ərz, torpaq, səmanın müqabili.
- Sər a p a** – başdan ayağa, kökündən, bütün.
- Sər b ə s ə r** – başdan-başa; başdan-ayağa; büsbütün.
- Sər ə f r a z (s ə r f ə r a z)** – başı uca, yüksək.
- Sər g o ş (olmaq)** – böyümək, boyatmaq; məşhur olmaq.
- Sər g ə ş t ə l i k** – dolaşma, uzun-uzun gəzmə.
- Sər k ə ş** – baş qaldırın, itaətsiz.
- Sər n i g ü n** – başı üstə çevrilmiş, devrilmiş, yərə vurulmuş.
- Sər ri ş t e y i-t ə d b i r** – tədbir ipinin ucu (məc.).
- Sər ri ş t ə** – ipin ucu.
- Sər s ü f r a** – süfrənin yuxarı başı; süfrə üstü.
- Sər t i b** – polkovnik.
- Sər ū s a m a n** – var, mal-mülk.
- Sər v** – sərv ağacı; bədii adəbiyyatda, xüsusən şeirdə məcəzi olaraq ucaboylu, boylu-buxunlu gözalları bildirir.
- Sər v ə q t (olmaq)** – burada: ayıq olmaq, aldanmamaq.
- Sər v i-x ü r a m** – nazlı-nazlı gəzən; gözəl, dilbər.
- Sər v q ə d (d)** – boy-buxun, sərv boylu, sərv kimi boy.
- Sət v ə t** – şiddetli hücum, qüvvəli sıçrayış.
- Səy y a d** – ovçu.
- Səz a** – layiq, yaraşan.
- Səz a v a r** – layiqli.
- Sib y a n** – kiçik oğlanlar, oğul uşaqları.
- Sic ci l** – guya cəhənnəm odu ilə bişmiş palçıqdan daş növü.
- Sid q** – doğru, düzgün, həqiqət.
- Sif a t** – sıfatlər, xüsusiyyətlər.
- Sil a l** – səllin cəmi; səll – səbat, çanta; dilənci çantası.
- Silsilə** – zəncir; bir-birinə bağlı, bir sıradə düzülən; silsilə yimüşkit
- Ər** – gözəl, uzun qara saçlar.
- Silsiləc ün b a n** – köməyə çağırılan, hay-küy qoparan.
- Simbədən** – gümüş bədənlı, bədəni gümüş kimi ağ olan.
- Simtən** – bədəni gümüş kimi ağ (gözəl).

- S i m ü-zər – qızıl-gümüş.
 S i p a h – ordu.
 S i p ə r – qalxan.
 S i r a t – yol; s i r a t i-hüdə - doğruluq yolu, haqq yolu.
 S i r a t – oxlaq, yaşayış tərzi.
 S i r i ş k – gözyaşı; s i r i ş k i-a - qanlı göz yaşları.
 S i t a r a - ulduz.
 S i y a h (s i y a h) - qara.
 S i y y ə m a - hələ; xüsusiylə birinci növbəda.
 S o f i (və ya sufi) – sufizm tərəfdarı; dindar, zahid.
 S o v q – bazar, meydan.
 S ö v g ə n d – and, and içmə.
 S ö v q (etmək) – yōnəltmək, gəndərmək, sürmək; təhrik etmək, salışdırmaq.
 S ö v m – oruc.
 S ö v m ə ə – hücrə; ibadətgah, zahidlərin yaşayış yeri.
 S u – tərəf, cəhət, səmt, yan.
 S u a l – dilənmə, diləncilik; dəst i-s u a l i n – dilənan əlin, dilənci əlin.
 S u r – şadlıq; ziyafət; toy.
 S u r a t – gözəllik; zahir tərəf, gözə görünən tərəf, «mənənənin əksi.
 S u r a t n ü m a - təsvir edici, surət göstərici, canlandırıcı.
 S u z a n – yanar, yandırıan; a h i-d i l-i-s u z a n – yanın qəlbini ahi.
 S u z i ş – yanma, yaxılma, əzab; böyük acı təsir.
 S ü h u l e t – asanlıq.
 S ü x ə n - söz.
- S ü x ə n d a n – yaxşı danişan.
 S ü x ə n d a n a n – sözbilənlər, ağıllı adamlar.
 S ü l u k – bir ictimai təbaqəyə daxil olma; məslək sahibi olma.
 S ü m m ə - sonra; vəsümmə - sonra da, yenə də.
 S ü r x - qırmızı, al.
 S ü r u d – nəğmə, şərqi.
 S ü r u r - şadlıq, fərəh, sevinc.
 S ü r u r a b a d - sevinc, şadlıq yeri, keyf-zövq məkanı.
- S**
 S a i q - şövq və həvəs edən, bərk istəyən.
 S a k i r - şükür edən, razi olan.
 S a m i - axşam.
 S a m i l o l m a q - aid olmaq, əhatə etmək.
 S a y a n - layiq, dəyər.
 S a y ə g a n - layiq.
 S a y ə s t a - layiq, yaraşan.
 S e y d a - dəli; a ş i q-iş e y d a - dəli aşiq.
 S ə b - gecə; şəb-i-yəs - qəm gecəsi.
 S ə b a h a t - bənzəyiş, oxşarlıq.
 S ə b i-e h s a n - xeyrat gecəsi (axşamı).
 S ə b i-h - bənzəyən, oxşayan.
 S ə ğ a l - çəqqal.
 S ə k v a - şikayət.
 S ə m a t a t - özgənənin bədbəxtliyinə sevinmə, bədxahlıq.
 S ə m ə n d ə f ə r - qatar, dəmir-yolu.

Təhət - alt; təhəti-himayə - birinin himayəsi altında olma; təhətül - türəb - torpağın altı.

Təhvildar - kassir, xəzinədar. Təxrib - dağıtma, xaraba qoyma.

Təkəhül - tənbəllik; süstlük, qeydsizlik.

Təkasüll - tənbəllik, kəsalət.

Təkfir - kafir adlandırma, dinsizlikdə təqsirləndirmə.

Təkrim - hörmət etmə, böyüktenmə, böyük yerinə qoyma.

Təksir - artırma, çıxaltma.

Təqbir-i-qəza - qəza-qədər, tale, başa gələnlər.

Təqdiz etmək - müqəddəs saymaq, yüksək qiymətləndirmək.

Təqrir - ifadə, bəyan; sözlər; vədlər.

Təqva - Allah qorxusu, məmənlik.

Təlafi - əvəz alma, bir ziyanın müəyyən qarşılığını alma; ödəmə, ödənmə.

Tələt - üz, sıfat, camal.

Təlx - acı.

Təlin - lənatlama.

Təlla - qalaq.

Təlvin - rəngləmə, boyama.

Təməcid - böyüktenmə.

Təməddün - mədəniləşmə, mədəni olma; tərəqqi.

Təməvvüt - dalğalanma, ləpələnmə.

Tən - bədən, vücud.

Tənəffür - nifrat etmə, iyrənmə. Təng - dar, çatın keçilən yer, yol; az, kiçik, məhdud.

Təraneyi-silənə - əsillər, alıcınlərlər nəğməsi.

Tərahüm - rəhm, acıma.

Tərəkə - ölon adamın şeyləri, miras mali.

Tərfi - yüksəltmə, ucaltma.

Tərgib - rəğbətləndirmə, həvəsləndirmə.

Tərvic - rəvac vermə, işə salma.

Tərz-i-ümur-i-sələf - ata-baba yolu.

Təsahüb - yiylənmə, sahib olma.

Təsənnün - sünniləşmə, sünni olma, sünnilik.

Təsxir - zəbt etmə, tutma.

Təskin - sakit etmə, dayandırma; təskin-i-nəfs - nəfsini, ehtirasını yartıtmə.

Təsnif - əsər yazma, kitab tərtib etmə.

Təstir - pərdələmə, üstünü örtmə.

Təşəyyü - şiolesmə, şia olma, şioilik.

Təşxis - xəstəliyin növünü düzgün müəyyən etmə, diaqnoz.

Təşyi - yola salma.

Təthir - təmizləmə, paklama.

Təvil - uzun; əməri-təvil - uzun ömür.

Təzkər - zikr olunma, dəmişılma, dila alınma.

Təzmin - bir şairin başqa bir şairdən şeirdə sitat gotirməsi.

Təz y ī - zay etmə, puç etmə.

Təz v i r - hiylo.

T i f a q - ittifaq, birlilik, saziş.

T i ğ - qılınc.

T i l i s m a t - tilsimlə, cadu, sehr kimi yaalan işlərlə bir adamın işini müşküla salmaq xəyalları.

T i m s a l - bənzər, oxşar.

T i r - ox.

T i r a z - nizam, qayda, yaxşı, bəzəkli.

T i r z ə n - oxatan.

T ö h r - yuyunmaq, təmizlik görmək.

T ö v f i q - yardım, kömək; Allahın köməyi; müvəffəqiyyət.

T ö v h i d - təklilik, birlilik, Allahın birliyinə inanma.

T ö v q i f - dayandırılma, dayandırma, həbs etmə.

T ö v s ə n - at.

T u h a f - qəribə.

T u l - uzun.

T ü f u l i y y e i t - uşaqlıq.

T ü h ə f - qəribə, gülünc, görülməmiş şey.

T ü h ə m - töhmətlər, məzəmmətlər, tənənlər.

T ü l u' - günəşin doğması.

T ü m ə n - İran pulu - on riyal (1930-cu ildən bəri işlənmir).

T ü r f ə - təzə, əntiqə şey; qəribə; türfədilbər - nadir gözəl.

Ü

Ü c r a t - zəhmət haqqı.

Ü d ə b a - ədiblər.

Ü q a b - qaraquş, qartal.

Ü q d ə - düyüñ; çətin məsələ, dolaşışq iş.

Ü l o m a - alimlər, elm ilə məşğul olanlar; ilahiyyat alimləri, ruhaniylər.

Ü lu m - elmlər, fənlər; təhsil-i ülu m - elmləri öyrənmə.

Ü m ə n a - böyükələr, nazirlər, rəis-lər.

Ü m ə r a - əmirlər, hakimlər, əyanlar.

Ü m m - ana; ü m m i-x a q a n - şah anası.

Ü m m a t - dindəşlər, bir dində birleşənlər.

Ü m u r - işlər.

Ü m u r a t - işlər; ü m u r a t-i-a ləm - dünyanın işləri.

Ü n a s - arvadalar.

Ü r e f a - ariflər, bilikli adamlar.

Ü r f - adət, qanun-qayda.

Ü s s a q - aşiqlər.

Ü y u n - eynlər, gözlər; tən v i r i - ü y u n - gözlərə işiq saçmaq, məc. elm, bilik qazanmaq.

Ü z a r - yanaq, üz; g ü l ü z a r - gül kimi gözəl yanaq; gözəl üz.

Ü z m - abır, hörmət.

V

V a c i b ü l i z a n - itaət edilməsi vacib olan.

V a c i b ü t t a ə - itaət edilməsi vacib olan.

V a h s r a t a - ey vuhi!..

V a l a – yüksək, ali; açıq, aşkar;
şübhəsiz.

V a l i d – ata.

V a l i d a – ana.

V a z e h – aydın, açıq, aşkar;
şübhəsiz.

V e y – və ey.

V e b a l – günah, məsuliyyət; vic-
dan ləkəsi.

V e c a h a t – gözəllik.

V e c a h a t l i – gözəl üzlü.

V e c h – məbləğ, pul, əvəz, səbəb.

V e h m i-xəy a l a t – əsassız, yanlış
xəyallar.

V e k a l a t – vəkillik, başqasının
işini görmə vəzifəsi.

V e q' (qoyan) – ciddi əhəmiyyət
verən, yüksək qiymətləndirən.

V e q f (eləmək) – qurban etmək,
bağışlamaq.

V e l a d – oğul.

V e l i – amma, lakin.

V e r t e – uçurum; burulğan, gir-
dab, xətərləri yer.

V e s f – tərif.

V e s f g u – tərifləyən, tərif deyən;
mədhəçi şair.

V e z' – hal, vəziyyət.

V e z'm o d a r – həyat tərzi; həro-
kət yolu.

V i q a y a – müdafia, mühafizə.

V i r d – daim deyilən, təkrar edilən
sözlər, ifadələr.

V i z r – günah.

V ü c u h – üzlər; kəşfi-vücuhi-
ni s v a n – qadınların çadrasını
atma.

V ü k ə l a – vəkillər, müdafiəçilər.

V ü s l o t – aşiqin məşuqə çatması.

V ü z ə r a – vəzirlər.

Y

Y a h u – ay Allah!

Y a r a n – dostlar, aşnalar.

Y e d i c i – ölü yerində ağız açıb ağı
deyənlərin başçısı.

Y e k b a r – birbaş, birdəfəlik.

Y e k s a n – bərabər, hamar, düz,
bir.

Y e f i r r – qaçma, qaçışma.

Y e ğ m a – qarət, talan.

Y e l d a (yolda gecəsi) – ilin on uzun
gecəsi, dekabrın iyirmi biri ilə
iyirmi ikisi arasındaki gecə.

Y e m i n – sağ tərəf.

Y e s – ümidsizlik; yas.

Y e s a r – sol tərəf.

Y e s r i b – Mədinə şəhərinin qədim
adi; ş a h i-Y e s r i b – Məhəmməd
peyğəmbər.

Y e z d a n – yaradan, Allah.

Y e v m – gün.

Y o v m a n-fə y ö v m a n – günü-
gündən.

Y o v u n c u (y a v u n c u) – yaltaq,
hədyan danışan, yava.

Z

Z a i d – çox, artıq, ziyan.

Z a i l – pozulmuş, yox olmuş.

Z a l i m a n – zalimlər, rəhmətsizlər.

Z a r – inləyən, ağlayan.

Z a y e – zay, tələf, məhv.

Z e y – xarici görünüş, qiyafə, müxtəlif ictimai təbəqələrin özünə-məxsus geyimi.	Z ə v a l – yox olma, məhv olma.
Z e y b ə q – cıvə.	Z ə v ə c a t – arvadlar.
Z e y f – qonaq.	Z ə v i ş a n – şan və şərəf sahibi, adlı-sanhı.
Z e y f ç ə k m ə k – qonaq etmək.	Z i b ə s – xeyli, o qədər, çox.
Z a b a n – dil.	Z i k r – Allah və peyğəmbərlərin adlarını təkrar-təkrar söyləmə.
Z ə b u n – zəif, güzsüz, qüvvədən düşmüş.	Z i l l – kəlgə.
Z ə f – zəiflik, gücsüzlük.	Z i n ə t i-t ə n – bədənin, vücudun bəzəyi, yarasığı.
Z ə k a t – şəriətə görə bir adamın mal-dövlətinin hər il yoxsullara verilməli olan qırxdə bir hissəsi.	Z i n h a r – aman, ehtiyath ol, çəkin.
Z ə k a v ə t – zəkilik, qabiliyyət, istedad.	Z i ş a n – şanlı.
Z ə n – arvad, qadın.	Z i ş ə r ə f – şərəf sahibi.
Z ə r d – sarı, solğun.	Z ö h d – zahidlik, həyatını ibadətlə keçirmə.
Z ə r ə f ş a n – qızıl saçan.	Z ö v c – ar.
Z ə r n i g a r – qızıl su ilə naxışlanmış, zər naxışlı.	Z ö v r ə q – qayıq, balaca gəmi.
	Z ö v r ə q n i ş i n – qayıqda oturan.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz əvəzi	6
M.Ə.Sabir (1862–1911).....	7
Milli dirçəlişimizin beşiyi başında	12
Sabir bizə nələri deyirdi?!	17
Ötəri təqrid	25
Mirzə Ələkbər Sabirin satira sənətkarlığı (monoqrafiya)	33
«Hophopnamə»dən seçmələr	159
Lügət.....	222

*Üz qəbiğində xalq rəssamı
Arif Hüseynovun rəsmindən istifadə edilmişdir.*

Redaktoru: *Azər Abbas*

Bədii və texniki redaktoru: *Abdulla Ələkbərov*

Kompyuter tərtibatçıları: *Mələk Cəlilova, Aqil Əmrəhov*

Korrektoru: *Natəvan Məmmədova*

Çapa imzalanmışdır 28.03.2012. Kağız formatı 60x90 1/16.
Offset çapı. Fiziki çap vərəqi 16. Sifariş 29. Tiraj 500.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» müəssisəsinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29; Faks: (+994 12) 567-82-68
E-mail: info@tahsilnp.com

AKİF ƏLİ
M.Ə.SABİRİN SATİRA SƏNƏTKARLIĞI
Bakı, «Təhsil», 2012

Akif ƏLİ 1952-ci il fevralın 22-də Azərbaycanın Şuşa şəhərində doğulub.

M.F.Axundov adına Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunu bitirib. Filologiya üzrə fəlsəfe doktorudur.

1973—78-ci illərdə bir neçə bədii filmde baş rollara çəkilib.

1978—87-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Televizyonu Verilişləri Komitəsində məsul vəzifələrdə çalışıb.

1990-ci ildə ölkədə ilk müstəqil demokratik mətbə orgalarından olan «Vətən səsi» qəzeti yaradılmasında bilavasitə iştirak edərək, 1991—93-cü illərdə həmin qəzeti Baş redaktoru olub. Eyni zamanda elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olaraq, Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İnstitutunda «Kulturologiya» kafedrasının müdürü (1992—94) vəzifəsində çalışıb.

1994-cü ildən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Mətbuat xidmətinin rəhbəri vəzifəsində işləyir. 3-cü dərəcə Dövlət müşaviri.

Çoxlu sayıda elmi-publisistik məqalelərin, kitabların, kino, televizyon ssenarilərinin, nəşr və tərcümə əsərlərinin müəllfidir.

Ailəlidir, iki övladı var.

